

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

1956 emlékezete Magyarországon,
Oroszországban és Ausztriában

Ukrajna és Oroszország:
történelmi narratíva és pártosodás

Cenzúra Romániában
a 20. század második felében

Kisebbségpolitika és intézményrendszere
Magyarországon, 1948–1993

2007/3

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 18. évfolyam, 2007. 3. szám

1956 EMLÉKEZETE ITTHON ÉS KÜLFÖLDÖN

- EGRY GÁBOR
A politika emlékezik – emlékezetpolitikai változatok 3
- TAKÁCS RÓBERT
Az 1956-os forradalom az orosz közgondolkodásban
és történetírásban 22
- RÁSKY BÉLA
1956 mint az osztrák történelem szerves része.
Ausztiai megemlékezések 2006-ban 37

UKRAJNA ÉS OROSZORSZÁG: TÖRTÉNELMI NARRATÍVA ÉS PÁRTOSODÁS

- VIKTORIA SZEREDA
Történelmi emlékezet Ukrajna és Oroszország elnökeinek
hivatalos beszédeiben 47
- FEDINEC CSILLA
Pártok és ideológiák Ukrajnában. Az egypártrendszerrel a politikai
tömörülésekig 69

CENZÚRA ROMÁNIÁBAN

- GYÓRFFY GÁBOR
Sajtócenzúra a kommunista Romániában 95
- LÁZOK KLÁRA
Könyvkiadás és cenzúra az 1950–60-as évek Romániájában 117

KALAUZ

DOBOS BALÁZS Kisebbségpolitika és kisebbségpolitikai intézményrendszer Magyarországon 1948–1993 között	147

SZEMLE

ROMSICS GERGELY Többszólamú magyar kisebbségtörténet (Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében)	173
BOKOR ZSUZSA Identitáskurzusok Erdélyről (Feischmidt Margit (szerk.): Erdély-(de)konstrukciók)	183
KAPITÁNY BALÁZS Erdélyi magyar népesség-előreszámítás (Csata István – Kiss Tamás: Népesedési perspektívák Erdélyben)	189
LÁSZLÓ RÉKA Olaszország bevándorlás-politikája a 21. században (Vincenzo Cesareo szerkesztette tanulmánykötetről)	201

1956 EMLÉKEZETE ITTHON ÉS KÜLFÖLDÖN

EGRY GÁBOR

A politika emlékezik – emlékezetpolitikai változatok*

A mikor ez az írás címében az emlékezetpolitika változatainak bemutatását ígéri kétségbe vonhatatlanul többet sugall az olvasónak, mint amit végül képes lehet nyújtani. Erre persze, mint minden szerzőnek, nekem is „kiváló” mentségem akad és akadt. Az emlékezetpolitika hagyományos, kiterjesztő, vagyis az emlékezet konstrukciójának minden eszközét (a teljesség igénye nélkül az iskolai tananyagok, köztéri emlékjelek és emlékhelyek, filmek, irodalmi alkotások, színdarabok) figyelembe vevő értelmezéséből adódó részproblémákat más szerzők saját munkáikban részletesen elemezték. Így az én tanulmányom talán nem alaptalanul koncentrálni mindenek a szó szorosabb értelemben vett elemeire, vagyis az intézményesült politika emlékezésére.

Annál is inkább így van ez, mivel a fő politikai irányzatok az ötvenedik évforduló alkalmából nem térhettek ki a megemlékezés és ezzel az emlékezet konstrukciók elől sem. Ráadásul az intézményes politika nélkül az évforduló sem valósulhatott volna meg az általunk megismert formában (és itt természetesen nem az utcán lezajlott eseményekre gondolok), hiszen a szervezési munkálatokban kulcsszerepe volt a kormány által felállított emlékbizottságnak, az általa kiírt pályázatok is orientáló jellegűek lehettek, miközben az „állam első polgára” is rendkívüli aktivitást fejtett ki a megemlékezés terén. Persze megint csak túlzottan nagyra

* A Politikatörténeti Intézet által szervezett *Az 1956-os forradalom és szabadságharc évfordulója a tudományban és a közgondolkodásban* című, 2007. február 14–15-i konferencián elhangzott előadás írott változata.

törő lenne az intézményes politikát ennyire kiterjesztően értelmezni. Elemzésemben végül azt szeretném bemutatni, hogy a főbb politikai irányzatok (ezen belül is elsősorban a „főszereplők”), valamint a nemzet egységét kifejező köztársasági elnök milyen módon építették fel képüket ’56-ról az ötvenedik évfordulón.

Mindez nem jelent rendkívül kiterjedt elemzendő és értelmezendő szöveggörpust, hiszen egyfelől a politika jelentős mértékben ismétlődő panelekkel dolgozik, másfelől – és ez az előbbi tényezőnél jóval lényegesebb –, a politikai erők megrendezték a maguk évfordulós emlékezéseit, melyeknek legfontosabb, szimbolikusan döntőnek szánt pillanatai világosan felismerhetők. Ilyen volt az MSZP kongresszusának eredetileg megemlékezési céllal összehívott ülése 2006. október 21-én,¹ a Fidesz „menetrendszerű” nagygyűlése az ünnep napján, melyeken az egyes politikai formációk első számú vezetői is kifejtetni szándékoztak saját „emlékezetpolitikai téziseiket”. Emellett számba vehető még az állam első polgáraként, a nemzet egységét kifejezésre juttató köztársasági elnök széles körű aktivitása a megemlékezések során, valamint az egész ünnepet nemzetközi kontextusba helyező találkozó az Országházban.

Ezek azok a csomópontok, melyek világosan megmutatják a politika emlékezésének változatait is. (Amit csak erősít a többi rendezvény korábban már említett repetitív jellege) Természetesen nem tekinthetők el vizsgálódásom módszertani korlátainak felvillantásától sem. Ami Budapesten 2006. szeptember 17-e után történt nyilvánvalóan nem volt az előre eltervezett megemlékezés-sorozat része. Ilyen módon az utcai összecsapások sorozata valamint a belpolitikai válság előre nem látott külső tényezőként befolyásolhatta és módosíthatta a politikai erők eredetileg tervezett emlékezetpolitikai stratégiáit. A forradalom tavaly őszi „újrajátszása” nyilvánvalóan nem nevezhető emlékezetpolitikának, és abban is biztosak lehetünk – noha természetesen csupán intuitíven –, hogy a megemlékezések aktualizálása valamivel kevésbé lett volna jellemző ezek nélkül.

További módszertani nehézséget jelent, hogy kritikusan kezelhető, számba jöhető források hiányában nem tudjuk eldönteni, vajon egy-egy politikai erő politikusainak megnyilatkozásai mögött valóban tudatos, koordinált emlékezetpolitika áll-e, vagy csupán a politikai kommunikáció jelenségeivel szembesülünk? (A politikai kommunikációt itt min-

¹ Ennek elsődlegesen emlékezetpolitikai karakterét kiemeli az is, hogy a pártvezetés kifejezetten szakemberek bevonásával készítette elő az eseményt, még ha az ő munkájuk esetleg az előre nem látott események nyomán kevésbé látszott is.

denek előtt az különbözteti meg az emlékezetpolitikától, hogy míg az előbbit átfogó jellegűnek és a múltértelmezésre irányulónak tételezem, egyfajta stratégiai jellegű cselekvésnek, ami társadalmi mélystruktúrák meghatározására tesz kísérletet, addig a kommunikációt inkább a jelenre irányulónak, az aktuális politikai helyzetbe mélyen beágyazottnak, ami mindenek előtt pillanatnyi véleményklíma befolyásolására szolgál.) Még az is elképzelhető, hogy a tartalom mindkét esetben azonos lenne, de a politikai cselekvés célja már más, ami mégis csak megfontolandó probléma az elemzés és értelmezés számára.

Tulajdonképpen ez a második tényező teszi fontossá a nagy politikai erők előre eltervezett megemlékezési súlypontjait, mint olyan szándékoltan nagy szimbolikus súllyal bíró eseményeket, melyek esetében joggal feltételezhető, hogy túl lépnek a kommunikáció körén. Jelentőségük nem pusztán az adott pillanatra szól, hanem a közösségi összetartozást a jövőre vonatkozóan is felruházhatják újabb szimbolikus tartalmakkal. Azt is feltételezhetjük, hogy ezek mellett (vagy éppen ezek alkalmával) az első számú vezetők szövegei lehettek azok, melyeket stábjuk az emlékezetpolitikai stratégiákra tekintettel készített elő.

Az „emlékezetpolitikus”: Súlyom László

A fentiekben felvillantott dilemmákból egyértelműen adódik elemzésünk első releváns kérdése is: vajon van-e ma Magyarországon koherens emlékezéspolitika? Vagy a magyar politikai elit tagjai számára ez mindenek előtt az aktualizálást jelenti, azt, hogy valamely éppen napirenden lévő problémáról folyó vitájukban történeti hivatkozásokat tudjanak felvonultatni – teljesen ahistorikus módon – álláspontjuk igazolására? (Ennek a hozzáállásnak talán a legkirívóbb példáját az önkormányzati miniszter adta, aki 2006. augusztus 20-án, amikor éppen a kormány régiós átalakítási elképzelései voltak napirenden, beszédében arra a következtetésre jutott, hogy ha Szent István ma élne, akkor ő is régiókat alakítana ki, nem vármegyéket.) Az mindenesetre kétségtelen, hogy sem általában, sem az ötvenedik évforduló kapcsán nem bővelkedünk (és bővelkedünk) olyan politikához és politikusokhoz kapcsolódó megnyilatkozásokkal, melyek emlékezetpolitika szempontból programadó jelentőségűek lennének.

Ám éppen a tavalyi megemlékezés-sorozat kapcsán kezdett kirajzolódni az első valódi emlékezőpolitikai profil is, a köztársasági elnöké.² Olyannyira, hogy az államfő 2006. október 19-én még egy kifejezetten programadó cikket is megjelentetett,³ melyben – részben visszamenőleg⁴ – kifejtette emlékezőpolitikai programját is. Kiindulópontját már írása felütésében egyértelművé teszi: „Még nincs kész a leltár.” Ki is mondja, hogy szerinte a forradalom általános értékelése „elvont magasztalásban”, az ’56-ot beteljesítő rendszerváltás toposzában és az aktuális politika áthallásaiban merül ki. Mindezt annak tulajdonítja, hogy az ő szavait használva „nincs meg a nemzeti kánon”. Sőt, furcsa paradoxonként (elvégre mégis csak egy nagy ünnepségsorozat aktív résztvevője írja mindezt) csak a fiataloktól várja, hogy ’56-ot nemzeti ünnepké tegyék.

Ebben a munkában az államfő érezhetően a második világháborút követő német múltfeldolgozás – idealizált – felfogására támaszkodna. Három emlékező nemzedék különböző élményeit és a forradalomhoz való változatos viszonyát próbálja ilyen módon elrendezni. A kulcselemek: a nemzedékek egymáshoz való viszonya, a múltra vonatkozó, személyes alapú kérdések és az akkori események megítélése. Súlyom abból indul ki, hogy az ő nemzedéke az utolsó, ami még személyesen élte meg az akkori eseményeket, éppen ezért ’56 számukra a saját életüket jelenti. „Nekünk és a nálunk idősebbeknek nem lenne szabad úgy elmennünk, hogy ezt a személyes tartozást ne rendeznénk. Mit tisztáztunk a magunk számára a megtapasztaltakból? Mikor? Mit és hogyan adtunk tovább gyerekeinknek?” Külön nemzedékként fogja fel azokat a náluk fiatalabbakat, akik értelmezésében a nyolcvanas években és a rendszerváltással újra a köztudat és a rendszerváltás részévé is tették a forradalmat és a rendszerváltás

² Bár nyilván lesznek olyanok, akik felvetik majd, hogy Sólyom László hangsúlyosan „civil” személyiségként látatja magát, ezért besorolása a politika területére legalábbis kétes megalapozottságú, a magam részéről ezzel nem értek egyet. A köztársasági elnök posztja a politikai berendezkedés része, politikusok választják és jogkörei mindenek előtt a politikai intézményrendszerhez kapcsolódnak. Emellett a nemzet egységének kifejezésre juttatása, az alkotmány sokat emlegetett rendelkezése az elnök feladatkörét illetően, nemzeti ünnepek alkalmával a legnyilvánvalóbban emlékezőpolitikai feladat, ami nem határolható el az általánosan vett politika saját emlékezőpolitikáitól sem.

³ Sólyom László: Agenda. *Heti Válasz*, 6. évf. 42. sz. 2006. október 19. <http://www.hetivalasz.hu/showcontent.php?chid=14444> (2007. február 6.)

⁴ Sólyom László ekkor már számos rendezvényen vett részt és szólalt meg ezért tekinthető ez a programadás visszatekintőnek is, noha maga a cikk vélhetően korábban megszületett.

részévé is tették ezt. Végül a harmadik nemzedéknek azokat tekinti, akik már a „szabadságban nőttek fel” és akiknek, mint korábban már idéztem, a nemzeti kánon megteremtésének felelősségét szánja.

A köztársasági elnök mindezt azonban nem elsősorban történet-tudományi munkaként fogja fel, hanem egyfajta társadalmi méretű politikai cselekvésként. A fiatalok majd „ítélkezni fognak az apák felett. De bízunk benne, hogy saját igényeiket, eszméiket, lelki szükségleteiket rá tudják majd vetíteni az ’56-os forradalomra. Bízunk benne, hogy meg fogják találni a találkozási pontokat a *tagadhatatlan* [kiemelés tőlem – E. G.] történelemmel.” Mindez arra utal, hogy Sólyom László tudatosan emlékezetpolitikai konstrukciók megteremtésére törekszik, a cikkből kirajzolódó programja a forradalom emlékének társadalmi feldolgozása, egy kanonizációs stratégia. Jóllehet látszólag beletörődő, amikor a fiatalokra szignálja ezt a feladatot, arról sem mond le, hogy maga is megpróbálja befolyásolni ezt. Az egész kérdéskört elsődlegesen morális problémaként kezeli, és a forradalmat is ilyen dimenziókban értelmezi. Szerinte az alapkérdések – akkor és most – igazság, függetlenség, tiszta öröm. A rendszerváltás is egy alapkérdéshez tért vissza: újra ki kellett mondani, hogy ’56 forradalom volt, és nem ellenforradalom.

Ha a köztársasági elnök más megnyilatkozásait, ünnepi beszédeit, megszólalásait vesszük szemügyre,⁵ akkor első pillantásra úgy tűnik, hogy a részletesebb történeti problémákhoz nyúlva is ragaszkodik a maga kijelölte, koherens emlékezéspolitikai keretekhez. Kiindulópontja más beszédeiben is az, hogy a történeti emlékezet lényeges szerepet játszik

⁵ A továbbiakban a köztársasági elnök következő beszédeire támaszkodtam: Sólyom László köztársasági elnök beszéde a MEFESZ megalakulásának 50. évfordulóján rendezett ünnepségen a Szegedi Tudományegyetemen. 2006. október 16. http://www.keh.hu/keh/beszedek/20061016szeged_mefesz.html; Sólyom László köztársasági elnök beszéde az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulóján a Műegyetem előtt rendezett megemlékező ünnepségen. 2006. október 22. <http://www.keh.hu/keh/beszedek/20061022muegyetem.html>; Sólyom László köztársasági elnök beszéde az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulója tiszteletére a Magyar Állami Operaházban tartott díszelőadáson. 2006. október 22. <http://www.keh.hu/keh/beszedek/20061022operahaz.html>; Sólyom László köztársasági elnök beszéde az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója alkalmából Mosonmagyaróvár Gyászterén tartott kegyeleti megemlékezésen és koszorúzáson. 2006. október 26. <http://www.keh.hu/keh/beszedek/20061026mosonmagyarovar.html>; Sólyom László köztársasági elnök beszéde Strasbourgban, az Európai Parlament ünnepi ülésén. 2006. október 25. <http://www.keh.hu/keh/beszedek/20061025id0.html>

a közösség alakításában, formálásában. A közösségi emlékezetet megte-remtendőnek, formálandónak tartja. Állandóan hivatkozik 1848 utóéletére, párhuzamot von 1848 lassú ünneppé válása és 1956 lezáratlan kanonizációja között és mindannyiszor hangsúlyozza, hogy az előbbi forradalom és szabadságharc esete is azt igazolja, 1956 számára van remény: lehet még közös és egységes ünnep.

Tudatos emlékezetpolitikára utal az is, hogy Sólyom László ünnepi beszédeinek lényegét azonos panelek jelentik. Az egyik ilyen panel éppen az ifjúság már fentebb említett szerepére vonatkozik '56 emlékének kanonizálásában. Ezt is mindig összekapcsolja 1848 példaként felmutatott kanonizálódásával. Közben állandóan sürgeti, hogy az ünnep végre váljék az egész nemzet számára elfogadott mítosszá. Egyúttal az ünneppé válás lényeges részeként említi, hogy az egyéneknek tisztázniuk kell személyes viszonyukat az adott történelmi naphoz. Ugyancsak állandó elem beszédeiben, 1956, 1989 és a Kádár-korszak egymáshoz való viszonyának firtatása. Mindannyiszor azt hangsúlyozta, hogy 1989 és 1956 ugyan hasonló volt a nemzeti függetlenség és a demokratikus átalakulás igényében, de igazi azonosságuk a kommunista diktatúra tagadása. Sólyom mondanivalójának egyik leghangsúlyosabb eleme mindannyiszor az a megállapítása, hogy 1956-ból *nem* vezet egyenes út 1989-be. Visszatérő része beszédeinek az is, hogy a Kádár-korszak öröksége és 56 öröksége egyszerre nem vállalható, választani kell közülük.

Ezt a látszólagos koherenciát azonban nem egy problematikus megjegyzés is megtöri, arra utalva, hogy a köztársasági elnök emlékezetpolitikai programja még sem annyira problémamentes, mint látszik. Az egyik kérdéskör a historizálás, amit aktualizálásként megjelölve maga is elvet programadó írásában. Az ő esetében a historizálás nehezebben tetten érhető, mint a politikusok legnagyobb része esetében, de ettől még kétségtelenül jelentős szerepet játszik az államfő képviselte történeti megközelítésben. Beszédeinek lényege ugyanis nem '56, nem is '56 és a jelen közti kapcsolat megteremtése, a történelem ismételt, az ünnepi rítusokban megmutatkozó egyetlen pontba sűrítésével. Sólyom Lászlót olvasva nyilvánvaló, hogy a köztársasági elnök a megemlékezés-sorozat folyamán végig a Kádár-korszakról és a rendszerváltásról beszélt. Mondandójának lényege, hogy tagadja bármiféle folytonosság lehetőségét a Kádár-korszakkal, és egyúttal '89-et és '56-ot egymás mellé állítja a kommunista rendszer tagadásában. '89 a köztársasági elnök értelmezésében nem egyszerűen egy állomás a forradalomtól a jelenbe vezető úton, hanem ahhoz

hasznos csomópontja a történelemnek. A forradalomtól értelmezésében nem vezetnek egyenes utak a Kádár-korszakon keresztül a rendszerváltáshoz, hanem a szerteágazó, sehova sem vezető utak megint összefutnak 1989-ben. A rendszerváltást követő időszak emlékezéseinek kritikája pedig megint csak azt sejteti, hogy az 1989-es csomópontból is szerteágazó utak vezetnek a jelenbe, ahol viszont a beszélő szerint egyre kíváncsabb lenne újra létre hozni a következő csomópontot. „De el kell számolnia azzal is, immár minden generációnak, mi történt 56-tal a szabad Magyarország 16 éve alatt. 1990-ben a demokratikusan választott Országgyűlés, első ülésén nemzeti ünnepé nyilvánította október 23-át, meg is ünnepeljük minden évben. Azóta a hivatalból ünneplők mind '56 örökségének mondják magukat. Ám 1956 örökségéhez a rákövetkező 30 év öröksége is hozzátartozik, és hozzátartozik még a rendszerváltás és a forradalom viszonyának a tisztázása is.”⁶ „Mi volt a baj 1989–90 után? Az, hogy a különféle hagyományok külön útra tértek. Az egykori szabadságharcosok, akik a Kádár-rendszerben végig érezték a hatalom kezét, elégedetlenek voltak a rendszerváltással, s az MSZMP utódpártjával szembehelyezkedtek. A reformszocialisták Nagy Imrére esküdtek. És volt egy harmadik hagyomány, az emigrációé. Ennek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Hiszen ők azok az emberek, akik a legszerencsésebben mentették át ötvenhat örökségét.”⁷

Ugyanakkor a köztársasági elnök nem csupán konstatál egy „tényt”, hanem egyúttal megpróbálja meg is határozni egy kíváncsatos új egység tartalmát, annak minden politikai-legitimációs implikációjával együtt. Több ízben is hangsúlyozza, hogy választani kell az ellenforradalom – vagyis a Kádár-korszak⁸ – és a forradalom között. Értelmezésében még a Kádár-korszak örökségének szelektív felvállalása sem fér össze a forradalom emlékezetével. „Az '56-os forradalomhoz való hűség, az arra hivatkozás jogossága áll vagy bukik azon, engedjük-e összemosni a szabad Magyarországot az 1989 előttivel. 1956 emléke nem nyugodhat két, ellentmondó és egymást kizáró hagyományon.

⁶ Sólyom László beszéde az Operaházban. 2006. október 22.

⁷ Sólyom László beszéde Szegeden a MEFÉSZ megalakulásának 50 évfordulója alkalmából. 2006. október 16.

⁸ Érdemes itt arra is felfigyelni, hogy az ellenforradalom kifejezés használata az 1956. november 4-e utáni rezsimre vonatkoztatva egyfajta szimbolikus győzelem is Kádár felett, hiszen a beszélő éppen úgy minősíti az ő rendszerét, ahogy maga Kádár minősítette a forradalmat. Saját „fegyverével” delegitimálja, még ha csak utólag is.

Ha valaki a forradalommal is, Kádárral is fenn akarja tartani a folyamatosságot, nem ünnepelhet tiszta lelkiismerettel. Legkevesebb, hogy váltogatni kényszerül a kádári múltból: van amit vállal, van amit tagad. 1956 emléke azonban éppen ezt nem viseli el. Az alapkérdés ugyanis mindig ez volt: forradalom vagy ellenforradalom.”⁹

Másik lényeges eleme a Sólyom által propagált emlékezetnek a nemzeti egység hangsúlyozása. „Én azonban azt mondom: csak egyetlen 56-os forradalom van. természetesen ki-ki másként élte át a forradalmat. A forradalom pedig valóban nagyon összetett volt. Mint egy középkori misztériumjátékban, ahol a színpad három emeletén külön-külön történetet játszanak, s mégis egygyé áll össze a darab – úgy fejlődött ki több szálon a forradalom. [...] Mindez azonban csakis együtt alkotja az 1956-os forradalmat. Amikor Dobi István 1956-ban azt mondta Bibónak, hogy „nagyon sokféle szemüvegen lehet nézni ezt a magyar ügyet”, Bibó István válasza ez volt: „sokféle szemüvegen lehet nézni, de ha az ember leteszi a szemüveget, csak egyféleképpen”. Helytelen visszavetíteni az értelmezések szétválását, a későbbi nézőpontokat, a saját életút tanulságait vagy igazolását. Még helytelenebb a későbbi politikai szándékokat rávetíteni arra, hogyan éltek át a kortársak és szereplők a forradalmat. A történelmi tények gazdagsága, a lehetséges értelmezések sokasága önmagában nem vezet el ahhoz, hogy október 23. valódi nemzeti ünneppé váljon. Ünnepelni, azaz jelenvalóvá tenni, újra átélni, a forradalom egyetlen és mindent elsöprő élményét lehet. Minden forrás arról tanúskodik, hogy a forradalom alapélménye a nemzeti egység volt, és a felszabadultság boldogsága. 1956. október végén az az érzés, hogy együtt van a nemzet, együtt van az ország, mindennél erősebb volt. És mindenki felszabadult volt, mert végre, hangosan és nyilvánosan, kimondták az igazságot.”¹⁰

Mindez, talán még a historizáló megközelítés nagy súlyával együtt is, koherens emlékezetpolitikai cél lehetne. De éppen Sólyom László historizáló felfogása nem engedi meg, hogy ezek között a keretek között maradjon. Az ezzel általában összekapcsolódó, sokszor hamis történeti pozitivizmus jegyében, nem tud elszakadni attól, hogy az ünnepnek magának a forradalom „objektív” történetére kellene épülnie, holott mint láthattuk, egyébként az ünnep „antropológiai” megközelítésére alapozott, annak rítus voltára építene és mítosszá változtatására, kano-

⁹ Sólyom László beszéde az Operaházban. 2006. október 22.

¹⁰ Uo.

nizálásra törekedne. Az emlékezetpolitikából ezen a ponton lesz történetpolitika, ami mindjárt manifesztálódott is az MTA Történettudományi Bizottsága által szervezett konferencián, ahol a köztársasági elnök az MTI beszámolója szerint a következőket mondta:

„Végre objektív és elfogulatlan beszámolók szülessenek a forradalomról” – fogalmazott az államfő, hozzátéve: a történettudományi osztálynak különös felelőssége van ezen az évfordulón. Utalt arra, hogy az 1956 utáni 30 évben nem születhettek hiteles művek a forradalomról, ezért annak történetét csak mítoszokból és szájhagyományból lehetett megismerni. Arról beszélt, hogy az 1956 utáni politika megszabta, mi kerülhet napvilágra, és az is csak torzítva, „a hazug rendszer hazugságait visszahangozva”.¹¹

Ha el is tekintünk attól, hogy egy ilyen kijelentés, bármennyire finomították is a rá következő mondatok, egy egész szakma arculcsapása (hiszen nem kevesebbet feltételez, mint azt, hogy eddig nem születtek objektív beszámolók és a történészek nem is akartak ilyet írni), egy ilyen kijelentés nehezen egyeztethető össze a forradalmat nemzeti mítosszá formálni kívánó emlékezetpolitikai törekvésekkel. A történészek előtt a köztársasági elnök meglehetősen negatívan szólt ezekről a mítoszokról és éppen azt szegezte szónoki kérdésként az akadémikusoknak, hogy lehetséges-e a külön forradalmi emlékezetek szintézise, a „nagy történet” megteremtése?¹²

Már pedig ez az objektivitást sugalló célkitűzés messze van az ünnepelés Sólyom által is kiemelt ritualizált voltától, a közösségi mítoszok és a történeti „realitások” elválásával (’56-os beszédeiben maga is említi, hogy 1848-ból a pesti forradalmat ünnepeljük, pedig a történettudomány szerint a tényleges fordulat Pozsonyban történt meg), sőt az ünnepnaphoz való egyéni viszony meghatározásának kívánalmával, tehát a szubjektív emlékezet kiemelésével. Az objektív történelem egyúttal az objektív igazság létét is feltételezné, ami viszont lehetetlenné tenné az egyéni viszonyulást is. Így aztán az ünnep nem a köztársasági elnök által is említett újraélése lenne az egykor történeteknek (vagyis egyfajta

¹¹ Az MTI tudósítása a Magyar Tudományos Akadémián megrendezett ünnepi tudományos ülésről. Sólyom László objektív képet szeretne 1956-ról. <http://www.keh.hu/keh/kozszereselek/20061020mta.html>

¹² Másfelől újabb paradoxon, hogy külföldön, Strasbourghban mondott beszédében azt állította, hogy Nagy Imre túl lépett volna a kommunizmuson, ami nem megalapozott történeti tényállítás.

érzelmi megközelítés, aminek csak keretét adják a történelmi „tények”), nem az eleve egyesítő rituális ünnep, hanem igazodási kényszert hordozó történet- és emlékezetpolitikai esemény.

Összességében tehát a köztársasági elnök olyan emlékezetpolitikusként jelent meg az ötvenedik évforduló során, akinek határozott, világos elképzelései, saját, jól átgondoltnak érzett programja van. Ám ez a program és az erre épülő elnöki szereplések két, nehezen összeegyeztethető pillérre épültek, melyek éppen az emlékezetpolitikai program koherenciáját ásták alá. Az államfő egyfelől szinte már pozitivista hévvel kérte számon az egységes, „nagy történetet” a történészeken, miközben más alkalmakkor főként az egyéni emlékezetre, a közösségi hagyományteremtés kanonizációs mechanizmusaira, a mítoszok kialakítására, befolyásolására helyezte a hangsúlyt. Végül inkább úgy tűnik, mintha nem sikerült volna sem összekapcsolnia, sem elválasztania egymástól az ünnepet és a történelmet, talán a választott nézőpontja miatt. Hiszen jól láthatóan számára mindenek előtt a Kádár-korszak és Kádár János jelentette az ötvenedik évforduló legfontosabb kérdését, illetve a rendszerváltás viszonya a megelőző korszakhoz. Éppen ezért folyamatosan értelmezni kívánta a történelmet, de elsősorban visszatekintve, a rendszerváltást a Kádár-korszak morális megsemmisüléseként felfogva. Ebből a perspektívából pedig sem az nem fogadható el, hogy ’56 még nem ünnep, sem az, hogy különböző értelmezései legyenek, hiszen mindez magában rejtje a Kádár-korszak valamiféle rehabilitációjának lehetőségét is. Ugyanakkor az ünnep – éppen a köztársasági elnök által beszédeiben segítségül hívott, az emlékezet konstrukciójára és az ünnep antropológiájára alapozott felfogás alapján – nem értelmezés, hanem rítus, ahol az ünneplőket nem a történelem azonos felfogása egyesíti, hanem az újraélés rítusa.¹³

Mindezzel együtt világos, hogy az államfő szereplése az ötvenedik évforduló során az aktív emlékezetpolitika kategóriájába tartozik. A köztársasági elnök nem csupán – passzívan – igazodni akart a meglévő értelmezésekhez, az ünneplés hagyományaihoz, hanem cselekvően részt kívánt venni az ünnep tartalmának alakításában is. Ezért foglalkozott

¹³ Pedig egy ízben maga is kifejezetten így határozza meg az ünnepet: „A történelmi tények gazdagsága, a lehetséges értelmezések sokasága önmagában nem vezet el ahhoz, hogy október 23. valódi nemzeti ünneppé váljon. Ünnepelni, azaz jelenvalóvá tenni, újra átélni a forradalom egyetlen és mindent elsöprő élményét lehet.” Sólyom László beszéde az Operaházban. 2006. október 22.

annyit a múltfeldolgozás lehetőségével, az emlékezetkonstrukciókkal, a történelem értelmezésével és annak elbeszélő konstrukcióival is. Ezért is lehetett az évforduló egyedüli emlékezetpolitikai programot megfogalmazó szereplőjévé is.

Az emlékezetpolitika gyakorlatai

Ezzel az aktív emlékezetpolitikával szembe állítva a többi szereplő esetében legfeljebb emlékezetpolitikai gyakorlatokról beszélhetünk. Ezek közös jellemzője a bevezetőben már említett historizálás, az ünnep ürügyén a jelenről való beszéd. Viszont éppen ennek segítségével egészen más funkciót tölthet be az egyik vagy a másik szereplő esetében, hiszen korántsem mindegy, hogy a politikusok által elmondott és/vagy megfogalmazott szövegek milyen hivatkozásokkal jelentkeznek, milyen hagyományokhoz nyúlnak vagy éppen milyen hagyományokat akarnak megteremteni.

Hagyományteremtés: Gyurcsány Ferenc és az MSZP

A Magyar Szocialista Párt esetében főként a hagyományteremtés került előtérbe az évfordulós megemlékezések során. Ez korántsem meglepő, ha végig gondoljuk, hogy a párt rengeteg szállal kötődik a rendszerváltás előtti állampárthoz, ilyen módon pedig éppen a forradalom leveréséhez, miközben a forradalom „történeti rehabilitációja” a rendszerváltás, tehát egyúttal a demokratikus állami berendezkedés egyik fontos eleme volt. A hagyományteremtés, amire – eredetileg – az évforduló jó lehetőséget kínálni látszott, innen nézve szinte már szükségszerűen került előtérbe, hiszen fölöttébb furcsa, ha a demokratikus rend egyik pártja ahhoz a berendezkedéshez kapcsolódik, aminek tagadásaként az új rend megszületett.¹⁴ Éppen ezért az MSZP politikusainak megnyilatkozásaiban leginkább az a törekvés érhető tetten, hogy jelentős eszmei és történeti hagyományokhoz, egyetemes értékekhez kössék a forradalmat és ezen keresztül leginkább a baloldal – vagyis egy lépéssel tovább menve a párt – helyzetét próbálják meg tisztázni és meghatározni. Ebből következően

¹⁴ Ebből a szempontból mindegy, hogy az MSZP korábban milyen módon próbálta meghatározni a viszonyát ötvenhathoz és a párt dokumentumai mit mondanak a kérdésről. A kerek évforduló szimbolikus felhajtóereje minden korábbinál jobb lehetőséget jelenthetett volna ehhez.

az aktualizálás inkább elvonatkoztató és implicit jellegű, noha nem hiányoztak a konkrétabb utalások sem.

Mint már említettem a párt külön kongresszusi ülősszakot hívott egybe, egyetlen napirendi ponttal, a forradalomra történő megemlékezéssel. A közismert politikai események nyomán azonban ezen a rendezvényen éppen a párt első számú politikusa, Gyurcsány Ferenc miniszterelnök teljesen aktuális, a politikai helyzettel foglalkozó beszédet mondott.¹⁵ (Annak ellenére, hogy azért Vitányi Iván¹⁶ és Mécs Imre felszólalása¹⁷ nagyobbbrést, Hiller Istváné részben¹⁸ a megemlékezésre irányult.) Éppen ezért a kormányfő esetében a szokottnál kevesebb lehetőségünk van emlékezetpolitikus felfogásának megismerésére, lényegében csak a Budapesti Nyilatkozat aláírása alkalmából elmondott beszédét¹⁹ vehetjük alapul.

Ez a beszéd a szabadság és a demokratikus rend értelmezését próbálja – az adott retorikai keretek közt és a szűkre szabott terjedelemben – körül járni. A téma a forradalom évfordulóján teljesen legitim, sőt elkerülhetetlen, mégis nyilvánvalóak az aktuális megjegyzések, következtetések. A szöveg az emberi szabadságtól indul el, aminek sokféle arca van, emberarca, összeköt és megkülönböztet. Annyiféle egyéni utat enged meg, ahányan vagyunk és ebben a „kusza rengetegben – a szónok szerint – a demokrácia teremt rendet.” A demokratikus rend három alappillére az alkotmány, a parlamentarizmus és a demokratikus kultúra. Amíg a szabadságot szinte azonnal ki lehet vívni, a szabályokat és az intézményeket gyorsan meg lehet teremteni, addig a demokratikus kultúra kialakítása évekbe, évtizedekbe telhet. Végül, záró gondolatként a szabadságot azonosítja az önmagunk és mások, valamint a demokrácia iránti felelősséggel is.

¹⁵ Már a szocialisták honlapján olvasható beszámoló címe is erre utal: Nyílt hatalmi küzdelem folyik <http://www.mszip.hu/index.php?gcPage=public/temak/mutatTe-ma&fnId=795>; a beszéd szövege: <http://www.mszip.hu/index.php?gcPage=public/szervezetek/mutatAloldal&fnId=6728> (2007. június 16.)

¹⁶ <http://www.mszip.hu/index.php?gcPage=public/szervezetek/mutatAloldal&fnId=6725> (2007. június 16.)

¹⁷ <http://www.mszip.hu/index.php?gcPage=public/szervezetek/mutatAloldal&fnId=6725> (2007. június 16.)

¹⁸ <http://www.mszip.hu/index.php?gcPage=public/szervezetek/mutatAloldal&fnId=6724> (2007. június 16.)

¹⁹ http://www.miniszterelnok.hu/mss/alpha?do=2&pg=2&st=1&m10_doc=537 2007. június 16.

Nem nehéz a szövegben ez alkalommal sem felfedezni az aktualizáló historizálást. A parlamentarizmus és az alkotmányosság kiemelése félreérthetetlenül a kormánypártok véleménye szerint az alkotmány kereteit feszegető, a parlamentarizmust felmondani látszó Fidesznek is szól. A demokratikus kultúra szerepének kiemelése, kialakíthatóságának időbeli elszakítása az intézményes keretek megteremtésétől azt is szolgálja, hogy a zavargások ne tűnhessenek az alkotmányos berendezkedés csődjének. A felelősség pedig éppen ekkortájt volt a kormányzati kommunikációnak is fontos fogalma.²⁰

A rövid beszédben azonban ennél konkrétabb utalások is fellelhetők az erőszakba torkolló politikai helyzetre. A szónok megpróbálkozik az '56-os utcai harcok és a 2006-os utcai zavargások közti különbségtétellel, amikor a diktatúra keretei közt egyedüli lehetőségnek mondja az utcai politizálást, ezzel szemben kifejti, hogy 2006-ban a magyarok többsége a parlamentarizmus mellett áll. A beszéd egy másik helyén azt jelenti ki: „Nincs szabadság demokrácia nélkül. Nincs jogállam szabadon választott parlament nélkül, és ennek felelő kormány nélkül.”

Mindezekon túl nem kerüli meg az emlékezés és az emlékezetpolitika problémáit sem, noha inkább csak tudomásul veszi ezeket, hiányzik belőle az a fajta aktív fellépés iránti igény, ami a köztársasági elnök szerepléseiben volt megfigyelhető. Például elismeri, hogy az '56-tal kapcsolatos viták valójában nem a múlttól, hanem a jelenről szólnak. Foglalkozik a Kádár-rendszerhez való viszonytal, a rendszerváltás és a forradalom problematikájával is. Nagy Imrét minden rendszerváltás utáni miniszterelnök előképének nevezi, a forradalmat az „egységes népakarat pillanatokig tartó igaz és szent egységének” tartja, míg a diktatúráról ki-jelenti, hogy az a „népakarat nem létező egységének hazugságára épült.” Úgy értékeli, hogy '89-ben ez az egység ismét létrejött, s bár ezt követően az utak törvényszerűen váltak ismét szét, 2006-ban már nem forradalom, csak demokráciaviták vannak.

A hagyományteremtés kapcsán mindenek előtt a Nagy Imrére vonatkozó kijelentést érdemes kiemelni. Ez nem csupán arra tett kísérlet, hogy megtalálja az MSZP lehetséges történeti előképét és így a Kádár-korszakhoz való viszony problémái ellenére is sikerüljön a szocialistákat a forradalom hagyományához kapcsolni, hanem arra is szolgál, hogy

²⁰ A felelősség kapcsán azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a miniszterelnök ideológiai jellegű munkáiban is gyakran foglalkozik a problémával, így hiba lenne annak megjelenését pusztán kommunikációs fogásnak tekinteni.

a baloldalt elhelyezze egy szélesebb nemzeti hagyományban. „De a barikádnak csak két oldala van: a szabadságé és a diktatúráé. Az új Magyarország, a harmadik köztársaság csak az egyik oldalán épült fel. Ott ahol a lyukas zászlók lobogtak, ott ahol vértanúvá lett Nagy Imre, a harmadik köztársaság valamennyi miniszterelnökének politikai elődje.” A baloldal a forradalom hagyományait vállalja, nem a diktatúráét és a baloldali miniszterelnök minden miniszterelnök elődje. A hagyományok összeérnek, a külön baloldali hagyomány része a nagyobb – nemzeti – hagyománynak is.²¹ Nem mellékesen pedig a rendszerváltás is ilyen közös hagyomány, amiből a baloldal sem rekeszthető ki.

Ez jórészt megfelelt az MSZP két nappal korábbi rendezvényén elhangzott beszédek fő gondolatainak is. Két, '56-ban már szerepet vállalt szónok – Mécs Imre és Vitányi Iván – felsorakoztatása mutatta, hogy van baloldali '56-os hagyomány. A beszédek pedig – az itt olykor kifejezetten bántó aktualizálás mellett – a hagyományteremtés és a hagyományok megtalálása jegyében hangzottak el.

Hiller István – akkor még az MSZP elnöke – mindenek előtt Nagy Imre örökségére koncentrált. Kiemelte a változás képességét, az átalakítás akarását. Beszélt Nagy bátor kiállásáról a forradalom mellett, de arról is, hogy értelmezésében a kivégzett miniszterelnök egész életútja a változás jegyében telt. Mindez pedig nem más, mint a közép-európai progresszió öröksége. A pártelnök tehát a miniszterelnökhöz hasonlóan próbálta összekötni a jelent a múlttal. A változások előtérbe állítása a kormányzati reformprogram keltette politikai hullámverésről is szólt, a haladás invokációja pedig egy klasszikus baloldali önképbe illesztette be '56-ot.

Vitányi Iván szintén foglalkozott Nagy Imrével, de az ő beszédében a forradalom világtörténeti jelentősége is nagy szerepet kapott. Talán ebben a beszédben a leginkább feltűnő és direkt a historizáló aktualizálás is, olykor egészen meglepő állításokat szülve. Például Vitányi szerint '56 az Európához való csatlakozás ügyében is egységes volt. Másfelől a Szociáldemokrata Platform emblematisz alakja arra is kísérletet tett, hogy Nagy Imrét szociáldemokratának minősítse és egyúttal a nyugat-európai szociáldemokrácia megújulását is közvetlenül '56-hoz kösse. Nagy Imre, Kéthly Anna és Bibó István találkozása abban a történelmi pillanatban a szónok szerint világtörténelmi jelentőségű volt, még

²¹ Mindez egyúttal egyértelmű állásfoglalás a köztársasági elnök számára az évfordulón oly fontosnak bizonyult Kádár-korszakhoz való viszony kérdésében is.

a Német Szociáldemokrata Párt bad goedesbergi fordulata is közvetlenül erre vezethető vissza. De nem hiányzik a beszédből a nemzeti hagyományhoz való viszonyítás sem, hiszen miután módon arra a következtetésre jut, hogy 1989 az ezer éves magyar történelem vágyait teljesítette be, azt is megállapítja, hogy Magyarország csak most – vagyis 2006 őszén – mert szembe nézni a rendszerváltás egész problémátömegével.

Elmondható tehát, hogy az MSZP – amennyire a politikai-társadalmi körülmények engedték – kísérletet tett arra, hogy az '56-os évforduló kapcsán saját hagyományokat teremtsen, Ezek a hagyományok azonban inkább csak a korábban meglévő kezdemények hangsúlyozására korlátozódtak, ennél fogva nem tekinthetők aktív emlékezetpolitikának. A szocialisták Nagy Imrét tették meg politikai jelképüknek és rajta keresztül kísérelték meg a baloldali hagyomány beillesztését a nemzeti hagyományba éppen úgy, mint a saját baloldali hagyományok (szociáldemokrácia, progresszió stb.) érvényességének fenntartását. Mindezt úgy, hogy az érvényesség egyúttal az aktuális politikai helyzetben saját igazukat is alátámaszthatta.

Hézagmentes nemzeti hagyomány: Orbán Viktor

Amíg a szocialisták számára a legnagyobb kihívást az jelentette, hogy miként lehet saját hagyományaikat az érvényes nemzeti hagyomány részévé tenni, addig a Fidesz elnöke egészen más utat járt be az évforduló kapcsán. Az ő esetében (kivéve talán a sokszor teljesen anakronisztikus Vitányi Ivánt) a leginkább nyilvánvaló a megemlékezés politikai aktualitása, ami a Fidesz október 23-i ünnepségén tartott beszédében²² is tökéletesen nyilvánvaló. Ennek ellenére ez a szöveg sem merül ki ebben, hanem a szónokra egyébként jellemző széles körű történeti kontextust mozgósít. Ha tehát eltekintünk magától az aktualizálástól (ami az itt nem elemzett strasbourgi beszédet is jellemzi), akkor egy világos és egyértelmű történelemértelmezést kapunk, amibe a Fidesz elnöke szinte hézagmentesen illeszti be '56-ot is.

Ennek az értelmezésnek az alapja egy vallásos-eszkatologikus történelemértelmezés, amelyik a nemzet szenvedéseit és a rá következő, bizonyosan elkövetkező megváltást veszi alapul. Ez a magyar romantikus

²² <http://2006-2007.orbanviktor.hu/content.php?aktmenu=bmenu1&news=2693>
(2007. június 16.)

nemzeti hagyomány egyik legjelentősebb vonulata, ami aztán még hangsúlyosabban vallásos alapokon és sokkal erőteljesebben jelentkezett 1918 után, főként a kisebbségi történet szenvedéstörténeti értelmezéseként.²³ Eszerint a nemzeti történelem nem egyéb, mint egy elrendelt szenvedés, tűzpróba, amelyet ki kell állni ahhoz, hogy elkövetkezzék a megváltás és vele a felemelkedés.²⁴ Mindez azt is jelenti, hogy a történelemben az erkölcsi dimenziók kerülnek előtérbe, erkölcsi kérdések válnak fontosá.²⁵ Ez persze nem véletlen, hiszen a beszéd egyik retorika vezérfonala a hazugság politikailag rendkívül aktuális kérdésköre.

A szónok kiindulópontja eleve vallásos allúziókkal teli, hiszen azzal indít, hogy '56 csoda volt, amire senki nem számított. Ezt követően azt a szenvedést ecseteli, amit a „XX. század legnagyobb hazugsága, a szocializmus” kétszer is okozott Magyarországnak. Ezzel egyúttal – ki mondva is – azt állítja, hogy a kommunizmus és a nemzeti szocializmus azonos. Nem maradhat el az utalás Magyarország egykori nagyságára sem, hiszen a szenvedéseket ez csak még inkább kiemeli.

Ezt követően még egyértelműbben formálja meg a vallási alapú, eszkatologikus keretet, melyben a történelmet értelmezi. Isteni küldetés víziója jelenik meg: „Félrecsúszott forradalmak és rendszerváltások apasztották életerejét, majd a szovjet megszállás alatt a hazaáruló kommunisták uralmát nyögte. Mégis nekünk magyaroknak adatott meg a század legfel-emelőbb forradalma. Minden józan számítás, nagyhatalmi paktum, keleti brutalitás és nyugati hitszegés ellenére éppen a világpolitikai befolyását tekintve súlytalan, gazdasági erejét nézve elhanyagolható ország tett hitet a szabadság mellett, sőt hozott érte véráldozatot. „Ezt támasztja alá az is, ahogy a forradalmat Isteni közbeavatkozáshoz köti: „De a történelem ura megnyitotta a szívüket [a magyarokét – E. G.] és megláttak egy más vilá-

²³ Erre vonatkozóan lásd pl. Tavaszy Sándor: Isten tette nemzetünk életében. *Az Úr*. XXII. évf. 1940. 9. sz. 220–226.; Egrý Gábor: Miért kell nekünk Trianon? *A Hét*. Új folyam 2. évf. 20. sz. (2004. május 20.) <http://ahet.ro/dossziek/tortenelem---tarsadalomtudomany/miert-kell-nekunk-trianon-1224-101.html>

²⁴ Bár ennek a felfogásnak az előképei messzire nyúlnak vissza (talán elég csak azt megemlíteni, hogy már a reformáció korában is úgy értelmezték a török hódítást, mint az Úr büntetését), én itt mégis azt emelném ki, hogy ez a kisebbségi magyar közösségek körében bevett történelemértelmezés. A Fidesz pedig az ezekben a közösségekben a legjobban beágyazott magyarországi párt, amelynek a leginkább végig gondolt álláspontja van azokra vonatkozóan.

²⁵ Érdemes itt emlékeztetni a köztársasági elnök ezzel kapcsolatos, fentebb már bemutatott véleményére is.

got, egy szabad, független és méltóságteljes magyar életet, ahol az emberek bizalommal fordulnak egymás felé, irigység helyett a másik sikere feletti öröm, osztályharc helyett szeretet tölti be a lelkeket.” A szabadságot mindenki láthatta Budapest utcáin 1956 októberében, s bár eltemették, de jött az újabb csoda, a szabadság feltámadása. A szónok itt már egészen egyértelműen fogalmaz. 1956 nem más, mint „a magyar szenvedéstörténet ikonja.”²⁶ A születés, a halál és a feltámadás reményének legmeggrázóbb ünnepe.”²⁷

Nem csak ez a teljesen egyértelmű keret köti azonban a szöveget a nemzeti hagyomány ezen formájához. Számos olyan utalás található a szövegben, amelyik világosan a húszas-harmincas évek jobboldali ideológiáján alapuló történelemértelmezésre utalnak. Még a legkevésbé talán a magyar autosztereotípiák felsorolása ilyen, hiszen azok jóval korábban nyúlnak vissza, a két világháború közt legfeljebb felerősödtek a szomszédokkal szembeállítva, hogy így is kihangsúlyozzák a békeszerződés igazságtalanságát. A szónok szerint a magyarok ’56-ban ismételten Európa védőbástyája voltak, amelyik megint cserbenhagyta őket. (A fogalmazás nem ennyire direkt, a szövegben az szerepel, hogy a történelem egyik legsúlyosabb igazságtalansága esett meg a magyarokkal, megmentették Európát, de nem tudták megmenteni Magyarországot.) De a magyar név ekkor „bátorságot, szabadságszeretetet, méltóságot, hűséget és hősiességet jelentett az egész nyugati világban” – sorolja Fidesz elnöke az úgymond jellemző tulajdonságokat.

Ennél lényegesen egyértelműbb utalás, amikor a forradalmat megelőző helyzetet így írja le Orbán Viktor: „egy valaha volt nagysága romjain tengődő, vörös rongyokba öltöztetett országot látnak ázsiai megszállókkal...”. Nyilván nem véletlen, hogy a szónok Horthy Miklós híres szavait veszi át, melyeket budapesti bevonulásakor mondott 1919. november 16-án. És arra sem árt emlékeztetni, hogy a Szovjetunió Ázsiaként való jellemzése – természetesen az ilyen jellegű jóval korábbi előzményekkel együtt – állandó eleme volt a második világháborús propagandának is.²⁸

²⁶ Ismét egy az egyházhoz erősen kötődő, vallásos tartalmú kép. Egy ponton pedig úgy szólítja meg hallgatóságát, hogy „Tisztelt ünneplő gyülekezet!”

²⁷ Erdemes arra is emlékeztetni, hogy Magyarország feltámadásának gondolata mennyire erősen kötődik a revíziós propagandához és ezzel a szenvedéstörténethez is. Lásd pl. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris, 2001.

²⁸ Lásd erre vonatkozóan nem csak magyar, hanem román példákkal is, Holy Case: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea in WWII*. Draft Manuscript. A szerző birtokában.

Mindez meglehetősen világossá teszi, hogy a Fidesz elnöke igen tudatosan nyúlt egyetlen – jobboldali, nacionalista és nem utolsó sorban hangsúlyosan antikommunista – nemzeti hagyományhoz és saját ’56 értelmezését ebbe a keretbe próbálta hézagmentesen beilleszteni. Ebben az esetben sem beszélhetünk aktív emlékezetpolitikáról, legfeljebb emlékezetpolitikai gyakorlatról. Ráadásul itt még arra sem történik kísérlet, hogy a szónok új hagyományt teremtsen a saját céljainak megfelelő már rendelkezésre áll. Sőt, éppenséggel bizonyos hagyományokat ki is akar zárni ebből a körből. Nem véletlen, hogy a Rákosi-korszakot „tíz év szocialista kormányzásnak” hívja, amely után Magyarország kimaradt Európából. (Ezt akár Vitányi Iván beszédére adott öntudatlan válasznak is tekinthetjük.) De erre szolgál az az ahistorikus eszmefuttatás is, ami (ezúttal viszont meglepő egységben Vitányi Iván tézisével), azt fejtegeti, hogy ’56 ráébresztette a nyugatot a kommunista ideológia tarthatatlanságára. Ebben az esetben nem a tézis ahistorikus, hanem az a mód, ahogy a forradalom világtörténelmi jelentőségét megpróbálja kiemelni. Ehhez odáig merészkedik, hogy kijelentse: a kommunista pártok több országban a hatalom küszöbén álltak nyugaton, illetve úgy állítja be a hidegháború ’56 utáni szakaszát, mint ami következetesen a Szovjetunió kiűzését szolgálta volna, kompromisszumok nélkül.

Összegzés

Összességében tehát úgy tűnik, hogy az ötvenedik évfordulón a fő politikai szereplőket tekintve három jól elkülöníthető emlékezetpolitikai felfogást azonosíthatunk. Két alapvető változatot – aktív és passzív – és az utóbbin belül egy hagyományteremtő és egy a hagyományba illeszkedő típust. Mindhárom képviselőire jellemző a különböző mértékű historizálás és aktualizálás, de más-más módon közelítik meg magának a történelmi emlékezetnek és a nemzeti hagyománynak a kérdését.

A köztársasági elnök átfogó emlékezetpolitikai programot adva próbált meg szintézist teremteni egyfelől egy pozitivistá „nagy történet” ígérete, másfelől az egyéni emlékezet, az ünnep mitológiája és ritualizáltsága közt. Törekvése nem ellentmondásokról mentes és kimenetele kétséges, de mindaddig az egyetlen átgondoltnak tűnő – nemzeti – emlékezetpolitikai program.

A miniszterelnök és pártja a saját hagyomány megteremtésére koncentrált, illetve arra, hogy a meglévő baloldali hagyományokat a nem-

zeti hagyomány részeként fogadtassák el. Emlékezetpolitikai megközelítésük azonban elsősorban passzív, célja kevésbé a formálás, mint inkább a meglévő emlékezet elfogadtatása. Viszont korántsem biztos, hogy a sokszor nagyon direkt aktualizálás összeegyeztethető ezzel a céllal, mint ahogy az is kérdéses, hogy az átfogó emlékezetkonstrukciók hiányában ez a passzív és részben befelé forduló viszonyulás sikeres lehet-e.

Végül Orbán Viktor a nemzeti emlékezet egy markáns és jól felismerhető irányzatához nyúlt vissza és ennek megfelelő történelemértelmezéssel állt elő. Ennek ellenére az ő interpretációja bizonyult a leginkább aktualizálónak, ami tökéletesen érthető, tekintettel ennek a hagyománynak a politikai-ideológiai tartalmára.

TAKÁCS RÓBERT

Az 1956-os forradalom az orosz közgondolkodásban és történetírásban*

A tanulmányban azt a kérdést vizsgáljuk, hogyan élte meg és milyen eredményeket mutatott fel az orosz történész-szakma és tudományos könyvkiadás a magyar forradalom évfordulója alkalmából, továbbá milyen viták jellemezték az orosz közéletet az évforduló kapcsán.

Oroszország helyzete sajátos, amikor a külföldi reakciókat vesszük számba. Igaz, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc Nyugaton is vegyes érzelmeket hív elő: a magyar kísérlet csodálata és elismerése egyfajta lelkiismeret-furdalással párosul, amiért a Nyugat nem nyújtott segítő kezet – csak a menekültek befogadása révén. Az akkori Szovjetunió azonban a forradalom eltiprójaként lépett fel, így alapvetően más viszonyrendszer jellemzi 1956-tal kapcsolatban. A rendszerváltásig egyszerűbb a képlet, nálunk is és a Szovjetunióban is csak ellenforradalomként lehetett beszélni 1956-ról, de még jobb volt egyáltalán nem is beszélni róla. Az iskolai oktatás sem foglalkozott a magyar eseményekkel, az orosz emberek nagy részének tudatából teljességgel hiányzott ez a két hét. Joggal vetődhet fel a kérdés, vajon hogyan ítéli meg a mai Oroszország, az orosz közbeszéd és történészszakma a magyar forradalmat. A gorbacsovi fordulat óta eltelt mintegy két évtized vajon mennyit változtatott a szemléletmódokon, lehet-e a „forradalmi barikád másik oldaláról” immár másképp látni, értelmezni a történeteket?

* A Politikatörténeti Intézet által szervezett *Az 1956-os forradalom és szabadságharc évfordulója a tudományban és a közgondolkodásban* című, 2007. február 14–15-i konferencián elhangzott előadás írott változata.

A következőkben ezekre a dilemmákra keressük a választ az orosz – és magyar – sajtóban, folyóiratokban, valamint a hivatalos honlapokon megjelent cikkek, tanulmányok, információk alapján. Elsőként a hivatalos Oroszország megnyilvánulásait tesszük górcső alá, majd – érintve a különböző évfordulós rendezvényeket – a történelmi emlékezet sajátosságait vizsgáljuk meg.

1956 a hivatalos megnyilvánulások tükrében

A hivatalos megszólalások közül kiemelkedett Vlagyimir Putyin orosz elnök 2006. február végi budapesti látogatása, valamint az oroszországi Szövetségi Tanács által az októberi évforduló alkalmával elfogadott nyilatkozat, amelyet a Tanács elnöke, Szergej Mironov tolmácsolt Budapesten.¹ Ezek a megszólalások az oroszok valamiféle lelki-morális felelősségét ismerték el. Vlagyimir Putyin ugyanakkor emlékeztetett arra, hogy a történekeért már Borisz Jelcin egykori államelnök révén a kilencvenes évek első felében már megtörtént a hivatalos bocsánatkérés, míg a nyilatkozat hangsúlyozta, hogy „a világ politikai térképén nincs már az az állam, amelynek köze volna a magyar tragédiához, és az Orosz Föderáció nem felelős a szovjet vezetés tetteiért.”² Vagyis az orosz diplomácia az évforduló kapcsán is azt emelte ki, hogy a mai Oroszországot politikai értelemben nem terheli az ötven évvel ezelőtti forradalom elfojtása. Az orosz vezetés igyekezett is garanciákat keresni arra, hogy az évfordulónak ne legyen oroszellenes éle. Jellemző az ambivalens viszonyulásra, hogy a hivatalos orosz szóhasználat kerüli a forradalom szót, helyette az „események” (*события*) kifejezést alkalmazza. Igaz, elvétve ennek az álláspontnak éles bírálata is napvilágot látott az orosz sajtóban. A *Grani* publicistája farizeus szövegnek minősítette a nyilatkozatot, amely szemet huny azok felett az alapvető tények felett, hogy Oroszország a nemzetközi politikában a Szovjetunió jogutódjaként lép fel, élvezve annak előnyös oldalát – mint az ENSZ BT tagság –, miközben megfeledkezik arról, hogy a második világháború utáni kelet-európai fejlődésre a szovjet jelenlét minden súlyával ránehezedett.³

¹ Az orosz felsőház sajnálja '56-ot. http://www.hirtv.hu/kulfold/?article_hid=120736&viewprogram_period=third (2006. október 26.)

² Tankok helyett gáz. <http://www.nol.hu/cikk/395722> (2006. október 26.)

³ Владимир Абаринов: Это не мы [Ezek nem mi vagyunk!] *Грани*, 2006. október 24. <http://www.grani.ru/galleries/m.97077.html> (2006. november 17.)

A hivatalos érintkezések másik alapvető vonása a kölcsönösség. A vezető magyar közéleti személyiségek rendre 1956 mellé állították 1945-öt, illetve a második világháborús magyar szerepvállalást. Gyurcsány Ferenc magyar miniszterelnök 2005-ben a hazai történészeket is megosztó „felszabadulás-vitában” egyértelműen állást foglalt amellett, hogy 1945 felszabadulást jelentett Magyarország számára, míg a magyar hadsereg orosz emberek ellen elkövetett tetteit Erdő Péter bíboros-érsek is megkövette II. Alekszij pátriárkához intézett nyílt levelében.⁴

Kulturális rendezvények az évforduló alkalmából

Az évforduló kapcsán több kulturális rendezvényre került sor Oroszországban, amelyekre az volt jellemző, hogy a moszkvai Magyar Kulturális Tudományos és Tájékoztatási Központ révén vagy eleve magyar – esetleg közös – rendezésűek voltak, vagy központi szerepet játszottak a meghívott magyar előadók.⁵ A szélesebb közönséget megcélzó filmvetítéseken, beszélgetéseken, koncerteken és felolvasóesteken túl sor került több tudományos igényű kiállításra, konferenciára és kerekasztal-beszélgetésekre is.

A sokatmondó *A kiállításalanság forradalma volt* címet viselő orosz–magyar levéltári kiállítás megnyitójára párhuzamosan került sor Moszkvában és Budapesten. A kiállítás anyagának jelentős részét a moszkvai Legújabbkori Történeti Levéltár (RGANI, a volt pártarchívum) anyagai tették ki. Ezen belül is a közönség számára azok az 1956 novemberére-decemberére vonatkozó feljegyzések – köztük a Magyarországra vezényelt Mihail Szuszlov és Averkij Arisztov december elsejei beszámolója az SZKP Politikai Bizottságának tagja, Georgij Malenkov részére a magyarországi helyzetről – jelentettek újdonságot, amelyeknek titkosítását nemrégiben oldották csak fel.⁶ Ezen dokumentumok, a többi ki-

⁴ Erdő Péter levele II. Alekszij pátriárkának. http://magyarorthodoxia.org/new-sarchive/febru%C3%A1r_2006.aspx (2006. október 26.); Gyurcsány hálás, de az iskolák megszállást tanítanak. <http://www.origo.hu/itthon/20050221gyurcsany1.html> (2006. október 26.)

⁵ Ld. a Külügyminisztérium hivatalos honlapján: http://www.kulugyminiszterium.hu/kum/hu/bal/Aktualis/1956_2006/oroszorszag.htm (2007. január 15.)

⁶ Ld. az Oktatási és Kulturális Minisztérium honlapján: <http://www.okm.gov.hu/main.php?folderID=1728&articleID=227990&ctag=articlelist&iid=1>; illetve: Titkos dokumentumokat is kiállítottak 1956-ról Moszkvában. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=15097> (2006. november 17.)

állított külügyminisztériumi, katonai és állami levéltári anyaggal együtt sem járultak hozzá jelentősen a forradalommal kapcsolatos történelmi ismereteinkhez. Az oroszországi levéltári viszonyokat viszont a mai napig jellemzi egyfajta elzárkózás, ami komolyan megnehezíti a „megfelelő helyismerettel” nem rendelkező kutatók életét.

A két ország irodalmi és filmes szakemberei, néhány történész és társadalomtudós részvételével két ízben is értelmiségi kerekasztal-beszélgetést folytattak *'56 emléke az orosz és magyar közgondolkodásban* címmel. A találkozónak természetesen nem lehetett célja komoly tudományos eredmények felmutatása, így a fő szemponttá a két nemzet kölcsönös párbeszéde, a másik szempontjainak megértése vált, illetve annak a kérdésnek a körüljárása, lehet-e, van-e szerepe a forradalomnak a két ország mai kapcsolatrendszerére, az egymásról kialakult képre. Orosz részről Nyikolaj Szvanyidze történész arra hívta fel a figyelmet, hogy a történelem feldolgozásának folyamatában az orosz nép jóval nehezebb helyzetben van. Bár 1956 csak a magyarok tragédiájának tűnik, a szovjet vezetők félelmei következtében elpárolgott a Sztálin halála utáni években megmutatkozó reformhajlandóság, és egy merev, önmagát felemésztő rendszer konszolidálódott. Ám míg a magyaroknak van kit, illetve kiket okolniuk a múlt bűneiért Rákositól Moszkváig, addig a szovjet rendszert belülről elsenvedő népeknek aligha.⁷

Történetírás és könyvkiadás

A hazai könyv- és lappiac 2006. évi termésére tekintve elmondhatjuk, hogy a történész szakma egyértelműen az évforduló lázában égett. Hasonló nem mondható el az orosz történetírásról. Igaz, korábban sem volt jellemző, hogy az orosz történészek kiemelt figyelmet szenteltek volna a magyar forradalom kérdésének. Bár a szovjet-orosz történetírára jellemző volt, hogy arányosabban oszlottak el a történészek a hazai és az egyetemes történelem témáira, sőt a második világháború után szinte a semmiből kinevelték a kelet-európai országokkal foglalkozó történész szakértőket, a rendszerváltáskor a fél tucatot sem igen érte el a magyar történelem orosz szakembereinek a száma (Vlagyimir Susarin, Tofik Iszlamov, Andrej Puskas, Zseliczky Béla). A 20. század

⁷ 1956 a magyar és orosz közgondolkodásban. <http://www.okm.gov.hu/main.php?folderID=771&articleID=228002&ctag=articlelist&iid=1> (2006. november 17.)

második felének – ideológiai kötöttségekkel más korszakoknál erőteljesebben terhelt – kérdéseivel utóbbi kettő foglalkozott; mindketten több évtizedes pályafutást tudhattak magukénak a rendszerváltás idején. A szovjet tudománypolitika célja a fentiekkel elsődlegesen az volt, hogy megteremtse a szovjet érdekszféra országaiban folyó tudományos munka ideológiai ellenőrzésének feltételrendszerét. További – Oroszországra ma is jellemző – sajátossága volt a szovjet tudományszervezésnek, hogy a kelet-közép-európai, a balti és a balkáni államokkal foglalkozó humán tudományokat a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetébe sorolták be. A magyar történelem tanulmányozása ma is ide tartozik, bár az 1998-tól az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete nevet viseli.⁸

A rendszerváltást követő első átfogó monográfiára 1993-ig kellett várni.⁹ Az egyik szerző szerint a kötet komoly belső ellentmondásokkal terhelt maradt. A Zseliczky és Puskas által írt fejezetek ugyanis ellentétes szemléletűek, utóbbi már a brezsnyevi időszakban is jegyzett az 1956-os forradalmat taglaló munkákat, és elfogultságát – az értékelő szerint – nem tudta levetkőzni. Ez legfőképpen abban nyilvánul meg, hogy Nagy Imrét rendre negatív színben ábrázolja, egyoldalú forráskezeléssel homályban hagyja a szovjet fél reakcióit, aminek következtében a magyar lépések is érthetetlennek és radikálisnak tűnnek, valamint túlhangsúlyozza a forradalom alatti „reakciós veszélyt”. A három évvel később megjelenő újabb, tisztázó igénnyel írott monográfia¹⁰ Nagy Imrét nem a naivság, a tehetetlenség vagy a rombolni akarás dimenziójában helyezi el, hanem felelős, áldozatot vállaló politikusként mutatja be. Az orosz felsőoktatásban azonban a kilencvenes években is jelen volt az előbbi szemlélet, amelyet tovább erősített Vlagyimir Krucskovnak az évtized közepén publikált visszaemlékezése is.¹¹ A KGB egykori elnöke, 1956-os szovjet követségi munkatárs, jól érezhető rosszindulattal, a tényeket sokszor szelektíven kezelve ír Nagy Imre szerepéről.

⁸ Olga Khavanova – Alekszej Miller: A magyar történelem tanulmányozása Oroszországban 1989 és 1999 között. *Regio*, 2000. 11. sz. 208–209., 214.

⁹ С. Ю. Булах – Б. Й. Желицки – Ю. С. Новопашин и др.: Венгрия 1956 года: Очерки истории кризиса. [Magyarország 1956-ban: fejezetek a válság történetéből.] Москва, Наука, 1993.

¹⁰ В. Ф. Коркина – Б. Й. Желицки – А. М. Кирова: 1956. Осень в Будапеште. [1956. Ősz Budapesten.] Москва, Март, 1993.

¹¹ В. А. Крючков: XX век глазами очевидцев. [A XX. század a szemtanúk szemével.] Москва, Олимп ТКО „АСТ”, 1996.

A tárgy mai legjelentősebb orosz kutatói közt Vjacseszlav Szeredát és Alekszandr Sztikalint emelhetjük ki. Utóbbinak 2003-ban jelent meg monográfiája.¹² Az oroszországi levéltárak rendszerváltással megnyíló anyagának feldolgozásából két dokumentumkötettel is kivették a részüket.¹³ Mindketten ahhoz a fiatalabb történész-generációhoz tartoznak, amelynek tagjait már nem korlátozza semmilyen módon az 1989 előtti történelem-felfogás terhe. A történesek megítélésében ugyanis nem az orosz és a magyar, hanem a régi vágású és az új felfogást képviselő történészek között húzódik lényeges törésvonal.¹⁴ A magyar és orosz történészek között másfajta szemléletbeli különbség rajzolódik ki. Míg a hazai történészek 1956-ra mint egy egyedi eseményre tekintenek, annak belső és külső előzményeit, belső dinamikáját elemzik, addig orosz szemszögből ennek kevés relevanciája van. Az orosz történészek számára az 1956-os magyar forradalom csak az egyik szem a történesek láncolatában, amely J. V. Sztálin 1953. márciusi halála után bontakozott ki. 1956 októbere annyiban fontos, amennyiben az befolyásolta a két nagyhatalom hidegháborús szembenállását, valamint kihatással volt az SZKP politikai vonalára. Ebben a kontextusban Moszkvából nézve Budapest csak az egyik válsággóc volt 1956 őszén – a szovjet vezetés által egyébként sokkal kritikusabbnak ítélt Varsó és a sokak szerint a Hruscsovi álláspontot a magyar kérdésben végleg megkeményítő Szuezi mellett. Ha a szovjet szempontból kiemelkedő jelentőségű, a történészeket izgalomban tartó problémát keresünk, akkor az 1956-ban semmiképp sem a magyar forradalom, hanem az 1956 februárjában megtartott XX. kongresszus, azon belül is Nyikita Hruscsov titkos beszéde és annak hatása az SZKP politikájára.

Ez a nézőpont is magyarázza, hogy miért nem jelent meg orosz szerzőtől újabb magyar témájú monográfia 2006-ban. Ennek ellenére

¹² A. C. Стыкалин: Прерванная революция: Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы. [Félbeszakított forradalom. Az 1956-os magyar válsága és Moszkva politikája.] Москва, Новый хронограф, 2003.

¹³ Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1993.; E. Д. Орехов (ред.): *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года.* [A Szovjetunió és az 1956-os magyarországi válság.] Москва, Росспэн, 1998.

¹⁴ Zseliczky Béla: Nagy Imre szerepének értékelése a rendszerváltás utáni orosz történetírásban. In: Á. Varga László (szerk.): *Nagy Imre és kora.* IV. k. Budapest, Nagy Imre Alapítvány, 2006. 274–332.

– fordításban – két munkát is kiadtak oroszul.¹⁵ Gáti Nagy Imrét a forradalmi helyzetben a kompromisszumos utat megtalálni képtelen, egyre jobban radikalizálódó vezetőként bemutató koncepciója heves vitát váltott ki a hazai történészek körében, ugyanakkor az orosz nyelvterületen és az orosz közgondolkodásban makacsul továbbélő negatív Nagy Imre-képnek is köszönhetően kedvező fogadtatásra talált.¹⁶ Ezt némileg ellensúlyozza, hogy az Oroszországban szintén több rendezvényen, konferencián fellépő Rainer M. János Nagy Imre életrajza is megjelent oroszul.¹⁷ Ez utóbbi azonban kevesebb figyelmet kapott az orosz sajtóban.

A jubileumi konferenciák

A legjelentősebb tudományos konferenciára 2006. szeptember 28–29-én került sor Szentpétervárott, a Magyar Kulturális Intézet és a Szmolnij Szabadművészeti és Tudományos Intézet közös szervezésében. A konferencián magyar előadók (Kende Péter, Rainer M. János, Baráth Magdolna, Rév István) mellett orosz, német, kanadai, cseh, lengyel, grúz történészek is szerepeltek. A konferencia második napján a történelmi előadásmód, a historiográfia, az emlékezet, valamint az 1956-os forradalom események utóhatása állt a középpontban: ez a tematikus felépítés is jelzi, hogy az orosz fél érdeklődése elsősorban arra irányul, hogyan befolyásolták a magyar események a szovjet bel- és külpolitikát, a Szovjetunió világpolitikai súlyát, a szovjet tábor fejlődését.¹⁸ Az évforduló másik jelentős, de kevés nyomot hagyó szakmai eseménye

¹⁵ Ezek egyike Charles Gáti monográfiája, lásd: Gáti, Charles: *Vesztett illúziók: Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Budapest, Osiris, 2006. Oroszul: Гати, Чарльз: *Обманутые ожидания: Москва, Вашингтон, Будапешт и венгерское восстание 1956 года*. Москва, Московская шк. политических исследований, 2006.

¹⁶ *Vengria – 1956: Шанс победить был, но восставшим не хватило чувства реальности*. [Volt esély a győzelemre, de a felkelőknek nem volt realitásérzéke] <http://polit.ru/analytics/2006/10/22/magyarorszag.html> (2006. november 17.)

¹⁷ Rainer M. János: *Nagy Imre: politikai életrajz*. Budapest, 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, 1996. Oroszul: Райнер, Янош М.: *Имре Надь – премьер-министр венгерской революции 1956 года: политическая биография*. Москва, Логос, 2006.

¹⁸ Lásd. a konferenciát rendező intézmény – Сمولний институт свободных искусств и наук [Szabad művészetek és tudományok Szmolniji Intézete] – honlapját: www.smolny.nw.ru/smolny_collegium/conferences/archive/program (2007. január 21.)

a Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság éves konferenciája keretében folytatott kerekasztal-beszélgetés volt, amelyre 2006. november 8–9-én került sor Moszkvában. Orosz részről a résztvevők hangsúlyozták, hogy 1956 forradalmiságát szovjet nézőpontból az adja, hogy első ízben történt meg a szovjet tömbben, hogy a szovjet háttérrel felépített állami és társadalmi rend teljesen összeomlott és azt külső intervencióval kellett helyreállítani. Vjacseszlav Szereda azt húzta alá, hogy bár a forradalom a diktatúra felszámolását és a polgári szabadságjogok visszaállítását is a zászlajára tűzte, a legfontosabb követelése mégis a nemzeti szuverenitás visszaszerzése volt. Így, Viktor Sejnyiszszel egyetértésben amellet foglalt állást, hogy a Gáti által felvetett kompromisszum eleve illuzórikus feltételezés: a szovjet vezetés ugyan belátta, hogy új politikai vonalvezetésre van szükség, de annak gyakorlatba való átültetésére a lenygel és főleg a magyar fejlemények közepette nem tudtak működőképes koncepciót kidolgozni.¹⁹

A forradalom ábrázolása az orosz sajtóban

Az orosz sajtó érezhető, de mégis mérsékeltnek mondható érdeklődést tanúsított az 1956-os évforduló iránt. Akárcsak a könyvkiadást, a tudományos folyóiratokat sem jellemezte a tematikus számoknak az a dömpingszerűsége, ami Magyarországon megmutatkozott. Ezt az űrt a napilapokban közölt történeti cikkek, interjúk igyekeztek valamelyest pótolni. Ugyanakkor a tavaly őszi utcai megmozdulások az orosz újságok figyelmét is elterelték az évfordulóról.

Az oroszországi internetes kiadványokban az októberi-novemberi időszakra vonatkozóan 39 cikket találtam – nem számítva az aktuális helyzetértékeléseket és beszámolókat –, amelyeknek fele, 20 írás tekinthető olyannak, amely érdemben foglalkozik a magyar forradalommal. A lapok közül ki kell emelni a *Vremját*, amely ötrészes sorozattal emlékezett az évfordulóra.

Az alábbi táblázat azt mutatja be, hogy az orosz lapok miként határozták meg 1956-ot. Egy-egy cikken belül gyakran több minősítés is előfordult, amelyek közül a semlegesebbnek tűnő „események” (события) és a szintén távolságtartó „felkelés” (восстание) szerepelt a legsűrűbben. A forradalom (революция) meghatározást ennél jóval kevesebbszer

¹⁹ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=15476> (2007. január 21.)

használták – a különbség különösen az érdemi történelmi tartalmat nem hordozó cikkek esetében markáns.

1. táblázat

<i>Cikkek / Meghatározás</i>	<i>Forradalom</i>	<i>Események</i>	<i>Felkelés</i>	<i>Egyéb</i>	<i>Összesen</i>
Érdemi	10	12	13	8	20
Nem érdemi	6	14	10	4	19
Összesen	16	26	23	12	39

Ha a fenti összesítésből kiemeljük a történészként megszólalókat, akik többnyire interjúalanyként kaptak szót, alapvetően más képet kapunk. A nyolc ide sorolható cikkből ötben használják a forradalom, négyben az események, háromban a felkelés minősítést. A 16 forradalmi minősítés közül hat tekintette egyértelműen forradalomnak 1956-ot, ezek közül négy történész: három magyar, illetve magyar származású (Charles Gáti, Bak János, Kende Péter), valamint egy orosz, a már bemutatott Alekszandr Sztikalin. Ám a fentieket árnyalja a Magyar–Orosz Történelmi Vegyesbizottság magyar tagjainak tapasztalata, miszerint az 1956-ra forradalomként tekintő orosz történészek kisebbségben maradnak hazájukban.²⁰

Az egyéb minősítések közül legnagyobb számban a forradalomhoz kötődő szabadságharc (борьба за свободу) volt fellelhető, ám a sajátos szint a háromszor előforduló, igen negatív kicsengésű lázadás (мятеж) kifejezés képviselte. A cikkek egy része – ebből is érzékelhető – kifejezetten rosszindulatú, sértett, sovíniszta alapállásúként írható körül.

Az önmagát független társadalompolitikai elektronikus kiadványként meghatározó Polit.ru *A felkeléssel kapcsolatos mítoszok* című cikkében négy ponton kívánta eloszlatni 1956 mítoszáit. Egyrészt az áldozatok számbavételével és az arányok összevetésével kívánta igazolni, hogy a vörös hadsereg nem lépett fel kegyetlenül, a forradalom durva vérbefojtása hamis beállítás. Támadás alá vette a forradalom két vezetőjét,

²⁰ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=15476>. A fenti történészekkel készített interjúk: • В 1956 году у нас была демократическая революция. [1956-ban nálunk demokratikus forradalom volt.] (Bak János) <http://www.newizv.ru/news/2006-10-24/56670/> (2006. november 17.); • Почему Хрущев ввел войска в Венгрию? [Miért vetette be Hruscsov a hadsereget Magyarországon?] (Alekszandr Sztikalin) <http://www.izvestia.ru/hystory/article3097787/> (2006. november 17.); • Странные сближения: Начало конца империи [Meglepő társítások: a birodalom végének kezdete] (Kende Péter) <http://www.vedomosti.ru/newspaper/article.shtml?2006/10/20/114473> (2006. november 17.); • Венгрия – 1956 i. m.

Nagy Imrét és Maléter Pált, elsősorban korábbi pártbéli előrejutásukat hozva fel ellenük. Nagy Imrével szemben különösen erősen él az a szándék, hogy 1956-os szerepvállalását egy lapon említsék az 1930-as évekbeli NKVD-hez fűződő kapcsolataival. (A rendszerváltás idején a viszszaemlékezők között most is megszólaló Vlagyimir Krjucskov, a KGB akkori vezetője kifejezetten lejárató céllal adott át a magyar hatóságoknak ilyen jellegű titkosszolgálati dokumentumokat.) A cikk az október 25-i parlamenti sortűz kapcsán az elfogadott állásponttal²¹ szemben, többek közt amerikai szemtanúkra hivatkozva azt állította, hogy az a „lázadok” provokációja volt a Kossuth téren tartózkodó szovjet csapatokkal szemben. Míg negyedik pontja tagadta, hogy 1956 valódi népfelkelés volna, kiemelve néhány levéltári dokumentumban szereplő utalást, amelyet egy lázadás előkészületeinek bizonyítékaiként interpretált.²²

A legnagyobb hordereje mégis a *Lityerturnaja Gazetában* megjelenő írásnak²³ volt, amely a szovjet-orosz sérelmeket állította szembe a „vérbe fojtott Budapest” és a „hősies szabadságharcosok” képével. A forradalom napjaiban valóban megmutatkozó szovjetellenességet a „véres bacchanália” tombolásaként írta le, ártatlan szovjet emberek, nők és gyermekek megölését, megkínzását róttta fel. A forradalom tömegtámogatottságát hamisan, mint reakciós és fasiszta bandák bosszúját mutatta be: „a fegyveres lázadás élharcosai között a hitleri hadsereg katonáinak és tisztviselőinek gyermekei és közeli hozzátartozói” is ott voltak, akiket második világháborús revansvágy fűtött „Adolf Hitlerükért”. A szerző, Szegej Alekszandrov ugyanazt a hangvételt képviselte, mint az egyik orosz nyelvű csatorna által a magyar-orosz történész vegyes bizottság ülésének idején sugárzott, a magyar sajtóban is visszhangot kiváltó dokumentumfilm, amelyet *A magyar kelepce* címmel sugárzott a Roszszija televízióadó. A film kiemelt figyelmet szentelt a nyugati titkosszolgálatok magyarországi tevékenységének, és a megszólalók – a bemutatott forrásokkal egyetemben – azt a koncepció támasztották alá, hogy a magyar forradalom egy jól megszervezett felkelés volt. Ezen felül különösen negatív megvilágításba helyezték a forradalom vezető személyiségeit, Nagy

²¹ A Kossuth téri lövöldözést az ÁVH-nak a környező házak tetején megbújó fegyveresei kezdték, amire a téren tartózkodó szovjet katonák „válaszoltak”.

²² Олег Филимонов: *Мифы о восстании*. [Mítoszok a felkelésről.] http://www.polit.ru/analytics/2006/10/30/mify_vengr.html (2007. január 21.)

²³ Сергей Александров: *Тайны 1956-года*. [1956 titkai.] http://www.lgz.ru/archives/html_arch/lg452006/Polosy/12_2.htm (2006. november 17.)

Imrét, Maléter Pált, Király Bélát, és úgy ábrázolták az eseményeket, mintha az országban november elején elszabadult volna a terror, amely helyzetben csak a szovjet hadsereg állhatta a véres polgárháború útját.²⁴

A harmadik írás sérelmi alapú, a szovjet beavatkozással szemben a magyar hadsereg második világháború alatti tevékenységét hozta fel. Részletesen ismertette a magyar katonák által a civil lakosság és a katonák ellen elkövetett kegyetlenségeket, tömeggyilkosságoktól, gyűjtogatásoktól erőszaktevételeken át a hadifoglyok megcsonkításáig.²⁵

A forradalom főszereplői az orosz sajtó tükrében

1956 minősítésén túl jellemző sajátosságokat mutat a forradalom szereplőinek lefestése is. Azok az írások, amelyek ilyen utalásokat tartalmaznak szinte kivétel nélkül foglalkoznak Nagy Imrével, míg a többi szereplő bemutatása, indítékainak feltárása sokkal elnagyoltabb, vagyis az orosz emlékezet számára is Nagy Imre 1956 központi figurája, mellette eltörpül mind Rákosi Mátyást, mind Kádár Jánost. Utóbbi politikusi magatartását – bár forradalom alatti és utáni szerepe szintén komplex probléma, amely megérdemli a történész érdeklődését – nem elemzik, megelégednek olyan utólagos szempontok alapján történő ítéletalkotással, amely Kádárt mint a reálpolitika képviselőjét mutatja be, aki rátalált a mindkét fél számára vállalható kompromisszumok útjára, és akit annak ellenére, hogy szovjet szuronyokon érkezett az országba november elején, későbbi politikája igazolt.

2. táblázat

<i>Politikusok</i>	<i>Nagy Imre</i>	<i>Rákosi Mátyás</i>	<i>Kádár János</i>	<i>Gerő Ernő</i>	<i>Más</i>	<i>Senki sem</i>	<i>Összesen</i>
Érdemi cikkek	16	6	6	6	1	3	20
Egyéb cikkek	1	0	1	0	0	18	19
Összesen	17	6	7	6	1	20	39

²⁴ Orosz dokumentumfilm a nyugati titkos szolgálatok kezét láttatja az 1956-os magyar eseményekben <http://www.19562006.hu/kalendarium/index.php?id=190> (2007. január 12.)

²⁵ Александр Дюков: *Венгрия – 1956: последовательность покаяния*. [Magyarország – 1956: a vezeklés következetessége.] <http://forum.msk.ru/material/kompromat/15601.html> (2007. január 17.)

Az orosz nyelvterületen Nagy Imre emléke egyértelműen negatív, a forradalom vezetésére alkalmatlan politikusként mutatják be. Ezért is lehetett annyira népszerű Charles Gáti koncepciója – az ő értelmezésével összhangban a cikkek többsége úgy mutatta be a forradalom miniszterelnökét, mint a reálpolitikáról letérő, egyre jobban radikalizálódó politikust, akinek lavírozó politikája joggal keltett gyanút a szovjet vezetésben. Jellemzően azt is aláhúzzák, hogy az SZKP vezetésén belül Nagy pozíciói gyengék voltak, maradéktalanul csak Anasztasz Mikojan bizalmát élvezte. Néhány írásban kifejezetten rosszindulatú beállítások is szerepelnek, mint a Mihai Petegan román történészprofesszorral készített interjúbán, amelyben Petegan megjegyezte, hogy a snagovi fogságban, Romániában, Nagyék olyan ellátást kaptak, amelyet a román átlagember megirigyelhetett volna.²⁶ Orosz szerzők legfeljebb odáig mentek el Nagy politikusi szerepének árnyalásában, hogy a cselekedetei részben magyarázhatók a forradalom alatti kényszerítő körülményekkel, a szovjet tárgyalófelek kétértelmű magatartásával.

A szovjet beavatkozás megítélése

A szovjet szerepvállalással kapcsolatban a legnagyobb figyelmet a katonai részvétel kérdése kapta. Tucatnyi orgánum vette át azt a hírügynökségi fordulatot, miszerint a szovjet hadsereg keményen elfojtotta a magyar felkelést. A részletesebb interjúk, elemzések azonban jelentősen árnyalják ezt a képet. Említettük már azt az írást, amely cáfolni igyekszik a forradalom véres leverésének „mítosát”. A mérvadónak számító Alekszandr Sztikalin is aláhúzta, hogy az októberi bevonulás idején a szovjet vezetés szerette volna egyszerű erődemonstrációval kezelni a feszült helyzetet, lövöldözést nem kezdeményeztek, de a tüzet viszonozták.²⁷ Más szerzők azt is kiemelték, hogy a szovjet egységek a magukat megadóknak még november elején is szabad elvonulást biztosítottak. Ezzel együtt több helyen is olvashatók adatok az áldozatokról – különösebb „számháborúk” nélkül. Néhányan még a forradalom utáni boszúállás számadatait is hozzák, megemlítve azt is, hogy a forradalom

²⁶ Вячеслав Самошкин: *Неудачная охота Никиты Хрущева*. [Hruscsov sikertelen vadászata.] <http://www.vremya.ru/2006/205/13/164998.html> (2006. november 17.)

²⁷ Почему Хрущев... i. m.

leverését követően százakat hurcoltak vonaton szovjet területre, amely ellen a kádári vezetés is felemelte a szavát.²⁸

Az okokat keresvén arra, hogy miért döntött a szovjet vezetés másodszor, október vége után november elején is a beavatkozás mellett jellegzetes, de messze nem általános érvként jelenik meg a Magyarországon élő szovjetek biztonsága. Az ártatlan szovjet állampolgárok ellen elkövetett atrocitásokon túl olvashattunk az itt állomásozó szovjet katonák családjuk iránt érzett aggodalmairól, amelynek következtében egyes alakulatok megszervezték a családtagok eljuttatását határokon túlra. A legkevésbé árnyalt magyarázat szerint a magyarok maguk kérték a szovjet beavatkozást, de a történész megszólalókra az jellemző, hogy a forradalom belső fejlődésében és nagyhatalmi játszmákban találják meg a válaszokat.

Egyrészt úgy látják, hogy a magyar vezetés – személy szerint Nagy Imre – túl messzire ment, olyan követelésekkel állt elő, amely a Szovjetunió, vagy a belső ellenzéke által is szorongatott Hruscsov számára már nem volt vállalható. Ezen belül is a nemzetközi jelentőséggel bíró lépéseket emelik ki, vagyis eszerint a Szovjetunió számára nagyobb megrázkódtatást okozott a Varsói Szerződésből való kilépés kimondása és a szovjet csapatok kivonásának követelése, mint a többpártrendszer helyreállítása és a koalíciós alapokon nyugvó kormány felállítása.

Másrészt nemzetközi vonatkozásban alapvető jelentőséget tulajdonítanak a forradalom kritikus napjaiban kibontakozó szuezi válságnak, amely immár egyszerre több fronton kezdte ki a Szovjetunió tekintélyét. Bár John Dulles, az USA külügyminisztere október folyamán egyértelművé tette, hogy az Egyesült Államok nem kíván beavatkozni a magyarországi eseményekbe, a hruscsovi reakció indokai közt az USA magatartása miatt félelmek is felmerültek.

Azt a kérdést, hogy milyen hatással volt a magyar forradalom a Szovjetunió későbbi sorsára, a történészek merőben ellentétesen interpretálják. Kende Péter Oroszországban is több alkalommal kifejtette, hogy 1956 a szovjet birodalom számára a vég kezdete volt, mert a következtében végbemenő megkeményedés visszavetette azt a pozitív reformfolyamatot, amely a XX. kongresszust követően lejátszódhatott volna.²⁹ Bár többen osztják a fenti gondolatsort az orosz történészek és véleményformálók

²⁸ В. А. Пронько: *Венгрия–СССР: драма 1956 года*. [Magyarország – Oroszország: 1956 drámája.] http://www.history.tuad.nsk.ru/Hist_Woor/icewar/wengr56 (2006. november 17.)

²⁹ Странные сближения... i. m.

körében is, Alekszandr Sztikalin arra hívta fel a figyelmet, hogy a Szovjetunió tekintélyvesztése korántsem volt visszafordíthatatlan 1956 után, elég csak Nyikita Hruscsov 1959-es New York-i útjára gondolni, vagy arra, hogy a szovjet vezető 1957-ben a Time magazin választásán az év embere lett.³⁰ A szovjet úrkutatási sikerek éveiben valóban nem úgy tűnt, mintha a szovjet zónában valamiféle bomlás indult volna meg.

Az események szemtanúi

Az évforduló alkalmából az orosz lapok két szemtanút is megszólaltattak. A visszaemlékezések közül már csak azért is a Grigorij Dobrunov, felderítő alezredessel készített beszélgetés érdemel nagyobb figyelmet, mivel a korábban már többször említett Vlgymir Krjucskov egyoldalú álláspontja – miszerint a szocializmus hibáinak kijavításáért síkra szállóknak a Rákosi-féle rezsim elleni érzelmeit egy szűk, burzsoá restaurációt célzó csoport lovagolta meg, amelynek következtében a magyarok maguk fordultak a Szovjetunióhoz segítségért – korábbi munkái és megszólalásai révén eddig is ismert volt.³¹

Dobrunov viszont, aki magas rangú tisztként részt vett a budapesti harci eseményekben, harci felderítőként sokszor azok sűrűjében, érdekes, persze megfelelő szövegkritikával kezelendő adalékokkal szolgál ezekről a napokról. A vele készített interjú betekintést enged abba a nálunk legtöbbször figyelmen kívül hagyott kérdésbe, vajon hogy élték meg 1956-ot azok a Budapestre vezérelt, a korábbi években érvényben lévő kijárási tilalom következtében rendszerint a minimális helyismerettel – és térképpel – sem rendelkező orosz katonák, akik a laktanyákhoz közeli magyarokkal addigra sok helyütt megtalálták az együttélés ki-elégítő módozatait. Jellemző esetként értékelhetjük az alezredes vitáját a váci magyar rendvédelmi szervek képviselőivel, akik a helyi rendteremtést a szovjet alakulattól várták – Dobrunov azonban elutasította a felelősség átvállalását.

Egy másik története nagypolitikai jelentőséggel bír. Eszerint Dobrunov egyik katonája az akkori Szabadság téri jugoszláv nagykövetségen szinte reflexszerűen lelőtt egy követségi munkatársat, aki az ablakból

³⁰ Почему Хрущев ... i. m.

³¹ Виктор Володин: *Коммунистов вешали на глазах Андропова...* [A kommunistákat Andropov szeme láttára akasztották fel...] <http://www.vremya.ru/2006/205/13/164997.html> (2006. november 17.)

alakulatát fényképezte, mert nem akarták, hogy harckocsijaiokról felvételek kerüljenek nyilvánosságra. A később a Szovjetunió Hőse érdemrenddel kitüntetett alezredes úgy emlékezett, hogy az orosz nagykövetségen Jurij Andropov nagykövettel és Iván Szerovval is összetűzésbe keveredett a konfliktus okán, és lehetőséget látott volna arra, hogy a jugoszláv nagykövetségen meghúzódó Nagy Imrét már november elején kézre kerítsék, úgy ítélte ugyanis, hogy a jugoszlávok megkísérlik a követségi munkatársnak szánt koporsóban kicsempészni a forradalom vezetőjét.³²

Összegzés

Az évforduló megmutatta, hogy az orosz történelmi és közéleti gondolkodásban egyszerre több, ellentétes felfogás van jelen 1956-tal kapcsolatban. Kell-e ezen csodálkoznunk ötven év elteltével, amikor a francia forradalom kapcsán még több mint kétszáz elteltével is fellángolnak a viták? Az árnyalt, tudományos tényyszerűsége törekvő, de a történeteket egy világhatalom fejlődésének szempontjából kezelő, a magyar forradalmat – nem alaptalanul – a XX. kongresszusból levezető történelmi megközelítés egyszerre van jelen egy, a szocialista történelmiszokolán felnőtt, a források szelektív kezelésére is hajlamos történelmi gondolkodással. Ezzel párhuzamosan a média – sokszor a forrásokon alapuló történelmi kutatások eredményeit keresztülhúzva – maga is tevékenyen részt vesz az emlékezet alakításában, az internet pedig fórumot teremt az ilyen jellegű vélemények megerősítése. Mindezt befolyásolja, hogy a közéleti diskurzusban rendre 1956 háttérül szolgál a második világháború, ahol Magyarország az agresszor szerepében jelenik meg, a vörös hadsereg pedig felszabadítónaként. Ne feledjük, mindez egy olyan országban van így, ahol a nagy honvédő háború Sztálinnal együtt is jogos nemzeti büszkeséget ébreszt, egy olyan államban, ahol 1956 egyben a szuperhatalmi lét megingását idézi fel, illetve ahol egy 1995-ben végzett felmérésen a magyarországi katonai beavatkozást a megkérdezettek 41 százaléka helyeselte és csupán 23 százaléka ellenezte.³³

³² Виктор Володин: *Венгры к нам очень хорошо относились...* [A magyarok nagyon rendesek voltak velünk...] <http://www.vremya.ru/2006/194/5/163800.html> (2006. november 17.)

³³ <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=15476>

RÁSKY BÉLA

1956 mint az osztrák történelem szerves része

*Ausztiai megemlékezések 2006-ban**

A helyzet tulajdonképpen paradox: míg az 1989 utáni demokratikus Magyarország – legalábbis ami a köztudatát és konszenzuális történelemképét és felfogását illeti – nem képes megegyezni a 'forradalom és szabadságharc' saját nagy elbeszéléséről, addig az 1956-os forradalom osztrák megítélése az ország legújabbkori történelem szerves, majdnem megkérdőjelezhetetlen eleme lett. De Ausztia nem maga a felkelésre, az egyes eseményekre emlékezik, mivel ezek önmagukban érdektelenek a számukra. 1956 nem is azért olyan érdekes az osztrák történelmi elbeszélésnek, mert parabolaként nagyon jól be lehet mutatni, hogy a szelíd és nyugodt osztrákoknak végül sikerült az, ami a forróvérűnek látott magyaroknak nem.¹ Nem a forradalom, a szabadságharc, nem a harcok, hanem a leverés, tragédiája miatt lett 1956 a kollektív történelmi konszenzus és megemlékezés része. 1956 Ausztriában csakis egy szemszögből fontos, vagyis abból, ami a forradalom leverése után történt. Az osztrák történelemképben 1956, annak emléke, hogy miként fogadta Ausztia

* Rásky Béla – Peter Eppel – Werner Michael Schwarz: Menekülés Bécsbe (*Barát-ság*, 2006. 5. sz.) átdolgozott, kibővített változata.

¹ Gerhard Baumgartner – Kovács Éva: Az osztrákok '56-ja. Húsrágó, hídverő. Bockerer 3. *Magyar Narancs* 2000. május 25. 34–35.

készségesen, tárt karokkal és fenntartások nélkül a magyar menekülteket, valamint annak, hogy ez volt a fiatal osztrák semlegesség próbaköve.²

Csakis ebben a megközelítésben válik érthetővé, hogy az 1956-os évforduló Ausztriában sokkal nagyobb érdeklődést váltott ki, mint más-
hol Európában. S ez talán még Magyarországon vonatkozásában is igaz lehet. Míg Budapesten nem került sor egyetlen, nagy reprezentatív ki-
állítás megrendezésére sem, addig egyedül Bécsben öt kisebb-nagyobb
kiállítást hoztak létre az évforduló alkalmából: a Wien Museumban,
Bécs város történelem múzeumában, *Menekülés Bécsbe* címmel, amelyet
Peter Eppell és Werner Michael Schwarz-cal együtt a szerző rendez-
zett; a Leopold Museumban egy fénykép kiállítást Erich Lessing művei-
ből; a herrengasse-i Palais Porciában a *Forradalom – menekülés – integráció*
című, a bécsi magyar emigráció által szervezett produkció; a Collegium
Hungaricum kurátorsága alatt álló *Bilincsből szabadulva* képzőművészeti
tárlat, valamint egy fotókiállítást az ENSZ-városban *The 1956 Hunga-
rian Revolution and the United Nations* címmel.³ Ezentúl Burgenland nagy-
szabású tartományi kiállítást is rendezett az eisenstadti/kismartoni Lan-
desmuseumában, amelyhez gazdag kísérő katalógus is megjelent.⁴ Más
tartományokban is megemlékeztek az évfordulóról és így számos tudom-
ányos könyv jelent meg a magyarok régiónkénti befogadásáról (Stá-
jerország, Tirol és Vorarlberg).⁵ Számos határ menti falu is megemlé-
kezet kisebb-nagyobb rendezvényekkel, fotótárlatokkal. A számtalan
– köztük politikai és vallási – rendezvényhez, eseményhez, még hozzá
jött egy sereg tudományos mű, képes könyv,⁶ visszaemlékezés, rádió- és
televíziós program. Ez utóbbiak közül ki kell emelni a népszerű *Radio
Ö1* sorozatát *Betrifft: Geschichte* (Tárgy: A történelem), amely rendszere-
sen az igen hallgatott *Abendjournal* előtt kerül műsorra, valamint egy ter-

² Manfred Rauchensteiner: *Spätherbst 1956. Die Neutralität auf dem Prüfstand*. Wien, 1981.

³ Ld. Derék Pál: Bécsi kiállítások 1956 évfordulója alkalmából. *Élet és Irodalom*, 2006. december 1., 29; és Rásky Béla: Tisztelt szerkesztőség. *Élet és Irodalom*, 2006. december 15., 2

⁴ Pia Bayer – Christine Möbner (red.): *Vom Traum zum Trauma. Ungarnaufstand 1956*. (Wissenschaftliche Arbeiten zum Ungarnaufstand 116). Eisenstadt, 2006.

⁵ Edda Engelke: *Einem besseren Leben entgegen? Ungarische Flüchtlinge 1956 in der Stermark*. Innsbruck, 2006.; Alexandra Haas: *Ungarn in Tirol. Flüchtlingsschicksale 1945–1956*. Innsbruck, 2006.; Ibolya Murber: *Flucht in den Westen. Ungarnflüchtlinge in Österreich (Vorarlberg) und Lichtenstein*. Feldkirch, 2002.

⁶ *Budapest 1956. Die Ungarische Revolution*. Photographien von Erich Lessing. Texte Erich Lessing, François Fejtő, György Konrád, Nicolas Bauquet. Wien, 2006.

jedelmes televíziós dokumentumfilmet, amelyet Paul Lendvai forgatott. Az ebből az alkalomból írt könyve⁷ természetesen elsősorban a német-nyelvű közönséget célozta meg: De ezen túl, könyve utolsó fejezetével – *Kié 1956?* – az Ausztriában nagyon népszerű újságírónak sikerült 1956 emlékét illetően a magyar társadalom mély megosztottságát az osztrák publikum számára is érthetővé tenni. Ez azért is fontos, mert könyve majdnem egy időben jelent meg a budapesti őszi zavargásokkal. Murber Ibolya és Fónagy Zoltán többszerzős kötete⁸ külön is meg kell említeni, mivel igyekeztek a téma eddigi kutatási eredményeit összefoglalni és bemutatni. Ezzel azt is bemutatták, hogy mennyire kezdetleges a két országban is oly fontos eseménynek a feldolgozása és mennyi nyitott kérdéssel kell még szembenézni.

A kiállítások, könyvek és műsorok nagyjából bizonyították, hogy csakis a tömeges menekülés és főként a száznolcvanezer ember áldozatkész, spontán, önkéntes befogadása lett a – továbbra is ápolandó – kollektív osztrák emlékezet szilárd része, annak ellenére, hogy valójában a száznolcvanezer menekültből mindössze körülbelül tizennégyezer maradt csak végül Ausztriában. 1956 osztrák elbeszélése így a Második Köztársaság befogadó országként való önértékelésének egyik tartóoszlopa lett.

A forradalom és főleg utórezgései azért is vált ilyen fontossá Ausztriában, mert két máig tartó nagy politikai és nyilvános diskurzus kiindulópontja: Azoknak az osztrákoknak, akik ma a köztársaság korlátozottabb menekült- és migrációs politikáját támogatnák, 1956 novembere világossá teszi, hogy Ausztria szélsőséges helyzetben nagyon is készen mutatkozott arra, hogy az önfeláldozásig menően segítsen az 'igazi politikai menekültnek', az 'igazi segítségkérőknek'. Az ország többi polgára, akik az osztrák menekültügyi és integrációs politika liberális kezeléséért szállnak síkra, Ausztria akkori magatartásában – ami pedig az ország a mainál jóval szegényebb és fenyegetettebb időszakában ment végbe – azt a pozitív vonást fedezhetik fel, amelyet a mai köztársaságból hiányolnak. A viszonylagos szegénység és a konfliktusokkal terhes világpolitikai helyzet dacára Ausztria akkoriban megtehetette, hogy nagyvonalú menekültpolitikát folytasson. Csak ebben az összefüggésben válik lényegessé,

⁷ Paul Lendvai: *Der Ungarn-Aufstand 1956. Eine Revolution und ihre Folgen*. München, 2006.

⁸ Ibolya Murber – Zoltán Fónagy: *Die ungarische Revolution und Österreich 1956*. Wien, 2006.

hogy mindkét érvelésben vezető szerep jut 1956-nak, amely Ausztria történetének része – szinte teljesen függetlenül a politikai meggyőződéstől.

A narratíva nagyjából hiteles: a magyarországi forradalom kitörése utáni első napokban az állami és hivatásos segélyszervezeteket főként a segítségnyújtásra elszánt magánszemélyek rohama terhelte túl – ami, mint ez közben tudjuk, magát a kormányt lepte meg, aki ilyennel nem számított. Például az azóta lebontott bécsi *Bürgertheaterben* ötven rendőrnek kellett biztosítania a rendet a segélyek leadásánál. Jól illusztrálják ezt a színházteremben álló, lenyűgözően magas doboztornyok képei, amelyek így vagy hasonló formában a kiállításokon is rendszeresen szerepeltek. Magyarországról rölapok érkeztek, amelyeken köszönetet mondtak az osztrák lakosságnak, a naplóbejegyzések⁹ pedig közvetlenül Magyarországra küldött segélycsomagokról adnak hírt. A segítőkészség első hullámát Hans Strotzka és Hans Hoff pszichoanalitikusok 1958-as tanulmányukban „tömeglélektani szempontból érdekes felbuzdulásnak”¹⁰ nevezték. Márpedig a forradalmi napokban tanúsított segítőkészség a forradalom leverése utáni spontán szolidaritás, összetartás és közösségválás a menekültek áradatával még ezen is túlmutatott.

A nagy befogadási történetet azonban eddig mindig csak az osztrák szemszögből mondták el és ez így maradt 2006-ban is: 1956 nagyjából a befogadók történelme maradt. A történetnek a befogadottak szemszögéből való, elmondása még fel sem merült – igaz: még az ők részükéről sem volt erre törekvés. Ugyanakkor a mindkét fél számára többnyire szerencsés befogadás és integráció befejezése elfedte (és felejteti hagyta) azt, hogy ez a történet, mint az egyre inkább előkerülő korabeli dokumentumok is mutatják, egyáltalán nem zajlott olyan súrlódásmentesen, mint ahogy erre ma emlékeznek.

A magyar családok bécsi letelepedéséig, rendszerint több év telt el. 1960-ban még sok menekült élt a táborokban. Gyakran csak a Magyarországon megszerzett képesítéshez képest rosszabb munkát találtak, a nyelv elsajátításának szintén megvoltak a maga buktatói. Ugyanakkor az a hatalmas saját, egyéni teljesítmény, amely a magyar menekültek integrációjának hátterében állt, a kiállításokon alig volt érzékelhető, de más műfajban, cikk vagy riport sem (vagy alig) tette szóvá. A csekély kulturális különbség ellenére a menekülteknek ugyanis nyelvi, intézmé-

⁹ Csics Gyula: *Magyar forradalom. 1956.* Napló. Budapest, 2006. 83

¹⁰ Hans Hoff – Hans Strotzka: *Die Psychohygienische Betreuung ungarischer Neuflüchtlinge in Österreich 1956–1958.* Wien, 1958. 53.

nyi és bizonyos mértékig mentalitásbeli váltásokon kellett átesniük. Fel-tűnő, hogy a korszak társadalomtudományai akkortájt mennyire intenzí-ven foglalkoztak a magyarokkal, mint bevándorló csoporttal: Hans Hoff és Hans Strotzka tanulmányai ezek közül csak a legfontosabbak. Koráb-ban ritkán volt alkalom arra, hogy egy embercsoporton ennyire közvet-lenül lehessen tanulmányozni a kulturális és gazdasági váltást. S az is döbbenetes, hogy milyen gyorsan elveszett ez az érdeklődés.

Az integráció során főleg a kiskorúakkal volt sok a baj. Számos fiatal, főleg férfi, aki egyedül menekült át a határon, Ausztriában ragadt. Visz-szamenni nem akart, továbbvándorolni pedig nem volt szabad. Strotzka és Hoff egyik tanulmánya depresszióról, agresszióról és az osztrákokkal szembeni mély ellenszenvről tudósít, akiket – a gyűlölt haza és az elérhe-tetlen álomcél közti 'senki földjén' – felelőssé tesznek a saját helyzetükért. Az osztrákokat – Veronika Ligeti, a zeneszerző Ligeti György felesége, 1958-ban elkészült, sajnos azóta is publikálatlan disszertációja¹¹ szerint – „tokosoknak” nevezték, tehát burokból élőknek, akik a valódi életről semmit sem tudnak. Az osztrákok iránti tiszteletről vagy háláról ebben a közegben szó sincs. Ez egy korai tanulmány: a magyarok kendőzetlenül és majdani kedvező tapasztalataiktól, kellemes emlékeiktől, sikeres integ-rációjukról függetlenül adnak számot az első ausztriai élményeikről.

Ezeket a tapasztalatokat idővel, részben a magyarok ausztriai siker-szto-rijai, valamint a mindent eluraló osztrák narratíva, a magyarok beilleszke-dését illetően teljesen elfedte – és így persze már nehezen is lehetne őket bemutatni vagy leírni, mivel alig is maradt meg ehhez történelmi forrás-anyag. Főleg ha az érintettek is visszamenőleg már másképp emlékeznek vissza, nem szólnak hozzá vagy eleve némák maradtak. Így ma kibogozha-tatlan integrációjuk konkrét menete. Ennek ellenére a kiállításokon – ha nem közvetlenül, akkor a 'subtext'-jükben – bemutatott anyag sok min-dent elárult a valójában szokványos körülményekről, amelyet a nagyobb események miatt gyakran elfelejtene. A szűkebb értelemben vett politi-kán túl ugyanis életideálokról, álmokról volt szó, amelyek általában jel-lemzőek voltak az akkori időszakra, s nem a nagy politikáról, a politikai értelemben vett szabadságról. Amerika például nemcsak számos magyar fiatal célja volt az 1950-es években, ahogy a gépkocsi is a függetlenség és a jólét képzetével rokon értelmű. A kiállításokon rendszeresen láthattunk

¹¹ Veronika Ligeti: *Untersuchung alleinstehender ungarischer jugendlicher männlicher Flüchtlinge mit dem Thematic Apperception Test* (Unter besonderer Berücksichtigung der Bedeutung der Flucht und des Lagerlebens). Phil. Diss. Wien, 1958.

is ilyen képeket: Az Amerikába kivándorolt asszony olyan felvételt küld haza a magyarországi rokonainak, amelyen lezserül egy utcai cirkálóhoz támaszkodik. Egy fiatal menekült – ma Bécs város hivatalos és vizsgázott idegenvezetője, – a bécsi Belvedere kertjében fényképeztetni le magát egy idegen kocsi előtt. Az akkori emigráns Lendvai Pál büszkén feszít élete első autója előtt a bécsi Duna-csatornánál.

Azt is megtudtuk a korabeli dokumentumokból, hogy a táborokban igen rendezetlen, feszült és nyugtalan volt a hangulat. Többnyire olyan kényszerből átalakított laktanyákról volt szó, mint Traiskirchen vagy Kaiser-Ebersdorf. Olyan iskolákról, menekült- és koncentrációs táborokról, amelyek a háborús és háború utáni Bécsre voltak jellemzőek. 1956-ban még sokan tudták, mit jelent vagy jelenthet a tábor: az emberek megsemmisítésének vagy legalábbis brutális adminisztrálásának helyét. A *Caritas* éles kritikával illette ezt az elszállásolási formát, és úgynevezett „vendégfogadó-akciókat” szervezett, amelyekkel kisebb egységekben helyezték el a menekülteket. Több nemzetközi szervezet – az *UNHCR*, az *American Joint Distribution Committee*, az *Internationale Sozialdienst* és az *Internationale Vereinigung für Jugendhilfe* – szintén támogatták a menekültek vendégfogadókban, otthonokban, szállodákban, panziókban és magánszállásokon való elhelyezését, hogy ezzel is csökkentsék a táborok szerepét a menekültek ellátásában. A menekültek összezsúfolásától a pszichológusok is óva intettek. Az adott helyzetben, a táborok a legnagyobb veszélyt, a rémhírek terjesztésének bázisaként jelentették. A hiányos tájékoztatási politika épp annyira elbizonytalanította az embereket, mint a magyar titkosszolgálat embereinek felbukkanásáról keringő pletykák vagy a vegyes részvétellel létrehozott hazatelepülési bizottságok. De sok minden a mai napig tisztázatlan. A kifejezetten a magyar menekültek ügyének intézésére létrehozott belügyminisztériumi osztály – az *UH 10* – iratait időközben kidobták, megsemmisítették, ezért a jövőben is csak kevés új adat várható. Mindössze a jegyzőkönyvek maradtak meg,¹² amelyekből legalább benyomás szerezhető a probléma összetettségéről és a hatóságok logikájáról.

Ausztria számára 1956 nem pusztán a szomszédos országban levert forradalmat, az ösztönszerű és mélyen szívélyes segítségnyújtást jelentette. Az 1956-hoz fűződő osztrák viszony valójában abban mutatkozik meg,

¹² Rudolf Jeřábek: Über gewisse Punkt müssen wir uns einigen. In: Ibolya Muber – Zoltán Fónagy: *Die ungarische Revolution und Österreich 1956*. Wien, 2006. 283–312.

hogy ez az esemény jelentősen hozzájárult az osztrák identitás kialakításához, az osztrák nemzet megteremtéséhez. A magyarországi menekültek megsegítésére 1956-ban szervezett, pártok fölötti, országos bizottság nem véletlenül viselte az *Österreichisches Nationalkomitee für Ungarn* (Osztrák Nemzeti Bizottság Magyarorszáért) nevet. 1945 után talán az első olyan szervezet volt, amelynek elnevezésében az 'osztrák' és a 'nemzet' szavak maguktól értetődően álltak egymás mellett. De ugyanakkor ez a kollektív – és kollektívan máig is nagyon ápolt – emlékezet ezernyi saját, nagyon is egyéni emlékezésre ágazik szét. Bizonyos életkori csoportban nincs Ausztriában olyan család, amelynek ne volna magyarországi menekülttel kapcsolatos, személyes története. Arról, hogy mi válhatta ki ezt az erőteljes elkötelezettséget, különféle magyarázatok léteznek.

Az egyik Magyarország és Ausztria hosszú közös történetére utal, amely pedig egyáltalán nem volt mentes a konfliktusoktól, ha például az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverésére gondolunk. 1918 után azonban mindkét ország hasonló megítélés alá esett az első világháború elvesztése és annak következményei miatt. 1956-ban számos rokoni kapcsolat még érintetlen volt. Elevenen élt – az a főként értelmiségi körökben ébren tartott – emlék, hogy Bécs a Monarchia multietnikus és multikulturális világvárosa volt. Ehhez járultak azok a – filmek és az operettek által életre keltett, életben tartott – népszerű minták, amelyek a magyarokat rendszerint a szabadságszeretettel, a heves vérmérséklettel s életörömmel jellemezték.¹³ Az 1956-ban forgatott és decemberben, a leg-erősebb menekültáradat idején bemutatott film, a *Sissi, a fiatal császárné* olyan magyarokat állított a hősnő mellé, akik az osztrák udvar alakjaival szemben szintén szabadságszeretők és természetesen viselkedtek.

Egy másik magyarázat a szovjet megszállás alatt szerzett osztrák tapasztalatokról szól. E vélekedés szerint ezek okozták volna a forradalom és a menekültek iránti rokonszenvet. A tömeglélektanból indul ki egy harmadik magyarázat, amely szerint a politika és a média mellett a 'normális' emberek is megsejtettek valamit abból az esélyből, amelyet 1956 kínált Ausztriának. A hidegháború idején s szinte pontosan egy évvel az osztrák államszerződés megkötése után a köztársaság bebizonyíthatta azt, ami-ben eleinte csak államjogilag, illetve világpolitikailag egyeztek meg a szuperhatalmak: Ausztria demokratikus és nyugati ország. A politika nagyon

¹³ Rásky Béla: Piroshka és sógora: a magyarok az osztrákok szemében. *Limes*, 2001. 4. sz. 19–29.

gyorsan felismerte, hogy a menekülteknek nyújtott segítség jelentős mértékben javíthatja az országról kialakuló képet.

Az új országimázs, azonban úgy tűnik, a nemzetiszocialista múlttal való, amúgy is problematikus szembenézés további elodázását tette lehetővé. Az események e szempontból Ausztria egyfajta nemzeti és nemzetközi tisztára mosását eredményezték. 1957-ben nyilvánvalóan a lehető legnagyobb sietséggel legyártották *Der schönste Tag meines Lebens* (Az életem legszebb napja) című filmet, amelyet Max Neufeld rendezett. A film egy magyar menekült kisfiú történetét meséli el, aki röviddel megérkezése után a Wiener Sängerknabenekhez kerül. A közelmúlt osztrák történelmét felidéző film végkicsengése az, hogy Ausztria és az osztrákok mindig is jók és segítőkészek voltak, függetlenül attól, kinek a kezében volt éppen a politikai hatalom.¹⁴

1956 után a magyarok – s ez a forradalom és a menekültáradat egyik következményének tűnik –, az osztrák közvélekedésben elvesztették a hagyományos jellemzőiket. Heves vérmérsékletük és szabadságszeretetük helyét rászorultságuk és elesettségük vette át. 1956-ban számos kép készült a menekültekről, amelyek sok mindent elmondanak arról a büszkeségről is, amelyet az osztrákok az újonnan megszerzett jólétük miatt éreztek – és amely éppen a magyarok rászorultsága miatt vált egyszerre érzékelhetővé és egyértelműen láthatóvá. Csak illusztrálja ezt a tényt egy képriport, amely a szociáldemokrata *Vorwärts* kiadó képes hetilapja, a *Wiener Bilderwoche* 1956 karácsonyán közölt egy magyar családról: nem tudnak betelni a Mariahilferstraße üzleteinek pazar kirakataival.

Ugyanakkor az osztrákok kezdetben valóban szinte szívéllyessége rövid idő elteltével megváltozott.¹⁵ Már 1956 novemberében a médiумokban és a politikai körökben megsokasodtak azok a hangok, amelyek Ausztria túlterheltségét emlegették. Hamarosan hálátlan menekültekről szóltak a híradások. Ilyennek ítélték azokat, akik már nem szorultak segítségre, önálló lépéseket tettek, hangot adtak a saját szándékaiknak, vagy többet engedtek meg maguknak az illendőnél a segélyek felvételekor. A bécsi politika a lakosság rosszállásával szembesült, mivel a menekültek ingyen vehették igénybe a tömegközlekedési eszközöket. Később már

¹⁴ Werner Schwarz: „Ungarn 1956“ im österreichischen Kino- und Fernsehspiel-film. In: Ibolya Muber–Zoltán Fónagy: *Die ungarische Revolution und Österreich 1956*. Wien, 2006. 313–334.

¹⁵ Pld. Brigitta Ziehrer: *Politische Flüchtlinge in österreichischen Printmedien* (Abhandlungen zu Flüchtlingsfragen). Wien, 1998.

a magyarországi menekültek vétségeiről szóló jelentések is helyet kaptak az újságokban, ami határozott jele a közvélemény változásának. A kijózanodás és az elfojtott agresszió szakaszát – amint ezt Hans Strotzka már 1958-ban megállapította – később ismét az az időszak követte, amikor a megszokás miatt, a barátságos érdektelenség jutott érvényre.

A színfalak mögött – miként az az időközben hozzáférhetővé vált Osztrák Minisztertanács jegyzőkönyveiből tudható – a „menekültprobléma megoldását” elsősorban a menekültek külföldre való továbbvándorlása jelentette. 1956-ban és 1957-ben még nem kezdődött meg az integráció, javában alkudoztak a menekültekről. Több állam is érdekelt volt a befogadásukban, ez a szándék azonban nem terjedt ki mindenkire. A lassan folyó egyezkedések tárgyai a beteg és idős emberek, családok voltak. Svájc például késznek mutatkozott a tüdőbetegek befogadására is, más országok viszont – a tárgyalási iratok tanúsága alapján – szigorú selekciós feltételeket támasztottak. A táborokban állítólag az *Idegenlégió* is toborozni próbált. A *Szocialista Ifjúság* – a Szocialista Párt ifjúsági tagozata – által kiadott röplap legalábbis ettől óvta a táborlakókat.

A „menekültprobléma megoldását” osztrák részről jelentősen könnyítette, hogy azok, akik 1956-ban elhagyták Magyarországot, többségükben fiatalok és férfiak voltak. Többnyire jó szakképzettséggel rendelkeztek, és munkaerőként – az éppen elkezdődő, háború utáni gazdasági fellendülés miatt – egész Európában keresettek voltak. A média menekültekről szóló tudósításai ezt a valóságot mindenestre messze-menően figyelmen kívül hagyták – és így a kiállításoknak eléggé nehéz volt ezekkel a nagyon is erős képekkel megküzdeni, valamifajta ellenképet gyártani, vagy legalábbis hatásukat visszafogni. Túlságosan is szíldardak azok a képi hagyatékok, amelyek az emberi szenvedést, főként a menekültek sorsát a családok, asszonyok és gyerekek ábrázolásához kötik. Így fiatal férfiakat mutató felvételek viszonylag ritkán voltak láthatók. Bár néhányszor megkísérelték ezt korabeli amatőr fotók segítségével ellensúlyozni, de ezzel is csak részben lehetett egy más történetet elmondani: Ezek főként a nemzedék bizakodó álom- és vágyképeit mutatják az akkori osztrák társadalomba való lassú beilleszkedésről, a lassú ’elosztrákosodás’, de ugyanakkor lassú megkapaszkodás dokumentumai. Mintha a nagy, hivatalos történetet kissé másként és más nézőpontból akarnák bemutatni, csakhogy ezek a fotók aligha vésődtek be a közös osztrák emlékezetbe, csakis a menekültek családtörténeti narratívába – és így lassan el fognak veszni, eltűnnek az emlékezés főáramlatában.

Bár több kiállítás is az 'Integration'-t emelte ki címében vagy próbálta bemutatni ennek a menetét, de ez sehol és sehoggy sem sikerült igazán. Úgy látszik mindenki tudatában volt, hogy a magyarok beilleszkedése az ötvenes évek, mélyen antikommunista osztrák társadalmába mégis valami más, mint a sok ezer külföldi munkavállaló mai integrációjának problémája. Bár a *Wien Museum* kiállítása próbálta ezt dilemmát a *Wiener werden – Ungar bleiben – Bécsiként – magyarként* című részében¹⁶ némi ironiával vagy már gúnnyal feloldani, de ez sem mondható igazán sikeresnek. Támpont, tudományos referencia nemigen áll rendelkezésre: az első generáció beilleszkedésének menetéről vagy akár tapasztalatairól szóló tanulmányok száma elenyésző, a második generációról ilyenek már nem is léteznek. Legjobb esetben kisebb, magyar nyelvű emigráns kiadványok vizsgálják ezt a témát, mint például a traiskircheni tábor evangélikus lelkésze, Szépfalusi István az egyik régi, közben már el is avult tanulmányában.¹⁷

S ha egyáltalán valahol szóba kerül, akkor az 1945 utáni osztrák identitás látásmódja a meghatározó, amely alig ad módot a történet másféle feldolgozására. Vagy pedig az 1989 utáni demokratikus Magyarország politikai perspektívája, amely az emigránsokat saját történetébe akarja beemelni 'Magyarország szabadságáért harcolókként' vagy 'idegenbe szakadt honfitársainkként', nem pedig olyan magyarként tartja őket számon, akik beilleszkedtek egy másik társadalomba. Még az erre vonatkozó magyarországi kutatások is nagyon is kezdetlegesek, s ha léteznek egyáltalán, csakis az amerikai vagy a távolabbi nyugat-európai emigrációt veszik tekintetbe.¹⁸

A bécsi magyar emigrációt, mint történeti jelenséget Sebestyén György fogalmazta meg talán a legjobban és főleg tömören, amikor a hatvanas évek végén írta: „Ezen a ponton véget ér az egyik történet. Egy másik kezdődik el. Bécsiek lettünk”.¹⁹

¹⁶ Peter Eppel–Béla Rásky–Werner Michael Schwarz: *Flucht nach Wien. Ungarn 1956*. Wien, 2006. 72.

¹⁷ Szépfalusi István: *Lássátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában*. Bern, 1980. 407.

¹⁸ Gyáni Gábor: '56-os menekültek emlékező stratégiái. In: Kányó Tamás: *Emigráció és identitás. '56-os menekültek Svájcban*. Budapest, 2002. 135–148.; Csepeli György–Dessewffy Tibor–Dulovics Dezső–Tóka Gábor: *Menekültek és elméletek. Az 1956-os forradalom után Nyugatra menekültek attitűdjeinek befejezetlen vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban*. In: *Évkönyv VI*, 1956-os Intézet. Budapest, 1998. 261–293.

¹⁹ Rásky – Eppel – Schwarz i. m. 5139.

UKRAJNA ÉS OROSZORSZÁG: TÖRTÉNELMI NARRATÍVA ÉS PÁRTOSODÁS

VIKTORIA SZEREDA

Történelmi emlékezet Ukrajna és Oroszország elnökeinek hivatalos beszédeiben*

A modern államban a hatalom legitimálásának fontos eszköze a kollektív identitás megteremtése, különösen annak nemzeti és történelmi komponenseit illetően, mivel azok a teleológia szintjén képesek összekapcsolni a fennálló politikai rendszert a múlt azon elemeivel, amelyek a hétköznapi emberek kollektív emlékezetében élnek. Azt a múltképet, amit az állam „rátukmál” a polgáraitra, úgy kell megfogalmazni, hogy a társadalom minél szélesebb rétegei legyenek képesek a befogadására.

E tanulmányban az orosz és ukrán történelmi múlt hivatalos modelljének elemzésére teszek kísérletet. Arra kerestem a választ, hogy a két ország államfői milyen történelmi magyarázatokat, eseményeket és tényeket használtak fel a kollektív történelmi identitás megteremtéséhez és új képzetek kialakításához a nemzeti múltat illetően. Egy ilyen elemzés alkalmas lehet a szimbolikus hatalomgyakorlás stratégiáinak feltárására, melyet az orosz és az ukrán politikai elit vetett be saját legitimációja, a polgárok kollektív hovatartozás tudatának formálása érdekében, valamint arra is fényt deríthet, hogy e folyamatokban milyen szerepet játszik a történelmi örökség.

A hivatalos történelmi narratívát két ukrán elnök – 1994 és 2004 között Leonyid Kucsma, 2004 júniusa óta (2006 júniusáig terjedően)

* A tanulmányt közli: <http://www.polit.ru/analytics/2007/04/05/politdiskurs.html>.

Viktor Juscenko¹ –, valamint Oroszország elnöke, Vlagyimir Putyin² 1999 decembere és 2006 júniusa között elhangzott nyilvános beszédeinek diskurzuselemzésével vizsgálom. Borisz Jecsin volt orosz elnök beszédei sajnos hozzáférhetetlenek, ezért nem tudom azokat bevonni ebbe az elemzésbe.

*Leonyid Kucsma és Viktor Juscenko ukrán elnökök
beszédeinek elemzése*

A két ukrán elnök beszédeinek szövegelemzése arra enged következtetni, hogy a „nemzeti történelem” és a hazafiság szimbolikus nyelve központi helyet foglal el nem csak a történelmi jellegű, hanem az összes többi megnyilatkozásban is. Leonyid Kucsma felszólalásaiban a múlt a klasszikus nemzeti narratíva kereteihez igazodik, amit minden ukrán polgár számára közösnek vél. A diskurzus vezérfonala „a nemzeti identitás forrásaihoz való visszatérés”, „a nemzeti hagyományok újjáélesztése”. Kucsma minden történelmi hivatkozást az országnak abból a „vitális szükségletéből” eredeztet, hogy „konszolidálni kell a nemzetet”. Az államfő gyakorta folyamadott „a nemzeti amnézia effektusához”, a történelmi múltnak olyan modelljét konstruálva meg, amely „a nemzet konszolidációját” az ideológiai imperatívu szok minden fajtájáról való lemondással, a konfliktusos és az ellentmondásos események elhallgatásával éri el. Ezzel ellentétben Viktor Juscenko elsőként vitte be a hivatalos történelmi diskurzusba azokat a polemikus történelmi eseményeket, amelyek megosztják az ukrán polgárokat; mindeközben artikulálta a nemzeti narratíva törésvonalait.

Ugyanakkor igencsak leegyszerűsítő lenne a Leonyid Kucsma államfő beszédeiben megjelenő történelmi diskurzust úgy beállítani, mintha az az ukrán nemzeti múlt legitimálására és a szovjet örökség kizorítására törekedne.³ Leonyid Kucsma elnökké választásának idő-

¹ Leonyid Kucsma és Viktor Juscenko beszédeinek szövegei elérhetők az ukrán államfő hivatalos honlapján: <http://www.president.gov.ua>.

² A szövegek elérhetők az orosz államfő hivatalos honlapján: <http://www.president.kremlin.ru>.

³ Így jár el többek között Wanner is. A hagyományos ukrán nemzeti ünnepek és azok hagyományos, össznemzeti szinten történő intézményesítésének kísérlete helyett, amely az ukrán nemzeti múlt Wanner által elemzett modelljének felelne meg, a hivatalos hatalom sokkal inkább arra törekedett, hogy a korábbi szovjet ünnepeket új ukrán ünnepekké nyilvánítsa, és ily módon küzdje le a szovjet történelmi

pontjától kezdve az új ukrán naptárba fokozatosan visszakerült gyakorlatilag az összes fontos szovjet ünnep: február 23., az egykori szovjet hadsereg napja némi átalakítással a haza védőinek napjává vált; és megmaradt a március 8-i nőnap; a május 9-i győzelem napja; november 7-én⁴ pedig a nagy októberi szocialista forradalom helyett a szociális harmóniát ünnepeljük. Az államfő életre keltette a szovjet ünnepek sorából a munka ünnepét és a partizán dicsőség napját, 2004-től pedig meghonosított egy új ünnepet, a nagy honvédő háborúra emlékezve, a veteránok napját. Beszédeiben többször megpróbálkozott a szovjet múlt „ideológiamentessé tételével” és az új hivatalos modellbe való beillesztésével, a mindennapi gyakorlatra hivatkozva: „Emlékszünk még a szovjet időszakbeli május elsejekre, amikor az ünnepségeken való részvétel önkéntesen kötelező volt. Ennek ellenére sem gondoltunk úgy a május elsejére, mint pusztán ideológiai képződményre. A tavasz ünnepe volt, amikor mi valamennyien – a családunk, a barátaink körében – méltattuk az élet megújódását. A totalitárius ideológia nem tudta kioltani bennünk az emberit. Teltek az évek és mi visszatértünk május elseje valódi tartalmához – a dolgozók szolidaritásának napjához.”

A történelmi múlt régi szovjet modelljének az új hivatalos diskurzusba való olvasztása legjobban Leonyid Kucsmának a második világháború eseményeivel kapcsolatos beszédeiben mutatkozik meg. Mindig a szovjet közbeszéd keretei dominálnak. Ennek következtében a nagy honvédő háború hőseinek kultusza, amely a Szovjetunióban szisztematikusan épült ki, az ukrán hivatalos diskurzus, valamint a megemlékezések egyik meghatározó elemévé vált. A nagy honvédő háborúval kapcsolatos szovjet beszédmód és az új nemzeti történelmi modell egybeépítése azáltal vált lehetségessé, hogy Leonyid Kucsma beszédeiben nem került világos elválasztóvonal a szovjet és az ukrán haza közé: „Az időnek nincs hatalma a győztesek hőstettei fölött, akik megvédték a Haza szabadságát, becsületét és függetlenségét, megtisztítva szülőföldünket az idegen hordáktól, szabadságot hozva a rabságba döntött Európának. Ukrajna nemzetközileg elismerten óriási mértékben és méltóképpen járult hozzá ehhez a hőstetthez.”

Ezzel egyidejűleg Leonyid Kucsmának a második világháborúval kapcsolatos beszédeiből teljesen hiányoznak az utalások az ukránok egy

identitás és az új ukrán lojalitás közötti konfliktust. Vö.: Wanner, Catherine.: *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine*. Pennsylvania, 1998.

⁴ Az ortodox naptár szerint: október 23-án – a ford.

részének emlékezetében élénken élő Ukrán Felkelő Hadsereg földalatti mozgalmára. Mivel azonban az Ukrán Felkelő Hadsereg harcosainak mítosza a nemzeti múlt ukrán modelljének és Nyugat-Ukrajna lakossága kollektív emlékezetének fontos összetevője, az elnök elkerülte az események nyilvános kritikáját. Körültekintően ügyelt arra, hogy a második világháborúnak az ukrán társadalom szempontjából konfliktusos helyzetei ne kerüljenek szóba. Miközben hangsúlyozta a szovjet hadseregben harcoló ukránok hőstetteit, kollektív amnéziát írt elő a nyugat-ukrán földalatti mozgalom tekintetében. Hasonló a helyzet a holokausztot illetően. Leonyid Kucsma elnök egyetlen egyszer beszélt erről, noha közben egyszer sem utalt közvetlenül a holokausztra és a zsidó áldozatokra: a babij jari tragédia⁵ 60. évfordulójának szentelt szónoklatában. Minden egyéb, a második világháborúval kapcsolatos beszédéből teljesen ki maradt ez a kérdés. Helytálló Volodimir Kravcsenko megállapítása, aki a szovjet múltnak a jelenkori ukrán társadalom történelmi emlékezetében betöltött szerepét elemezve azt hangsúlyozza, hogy a győzelem napjának méltatása és a nagy honvédő háború eseményeinek szovjet interpretációja, amely gyakran ellentétben áll a második világháború nyugati értelmezésével, kiemelt szerepet játszott az ukrán állami vezetés politizálásának megalapozásában egészen a „narancsos forradalomig” [2004 decemberéig – a ford.].⁶

Felismerhetők bizonyos jellegzetességek Leonyid Kucsma és Viktor Juscsenko történelmi tematikához fordulásában. Mindkét államfő esetében elmondható, hogy egyre gyakrabban fordultak a történelmi témákhoz. Ezen kívül Viktor Juscsenko olyankor is szóba hozott történelmi eseményeket, amikor beszédének nem volt közvetlen történelmi vonatkozása. Juscsenko tudatosan használta a történelmi múltat a jelenkori ukrainai helyzet és Ukrajnának a globális térben elfoglalt helye megalapozására. Kucsma és Juscsenko beszédeinek másik közös vonása, hogy mindketten alapvetően a második világháború témájához nyúlnak: ezt teszi Kucsma beszédeinek 31,6%-ában, Juscsenko pedig 27%-ában.

Leonyid Kucsma beszédeiben az államiságot illetően gyakoriság szempontjából három esemény dominál: az Ukrán Népköztársaság kikiáltásának [1918 – a ford.] és egységének napja – 7,9%, a függetlenség [1991 –

⁵ Kijev mellett SS katonák és ukrán kollaboráns milicisták mészároltak le több mint 30 ezer zsidót – a ford.

⁶ Володимир Кравченко: Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества. *Ab Imperio* 2004, 2. sz. 342.

a ford.] napja – 7,9%, és az alkotmány napja – 7,9%. Ugyanilyen arányban (7,9%) szerepel az éhínség áldozatai⁷ emléknapjával kapcsolatos utalás.

Juscsenko államfő beszédeinek tartalmi elemzése azt mutatja, hogy a második világháború eseményeinek említése után gyakoriság szempontjából az éhínség (9,5%), a repressziók és deportálások (8,3%), a holokauszt és a koncentrációs táborok borzalmai (7,7%), a kozákság időszaka (7,7%) következik. Viktor Juscsenko döntően a 20. század drámai eseményeit használja beszédeiben. Az ezen az alapon kialakuló elbeszélés a szenvedéstörténetre és az áldozati szerepre apellál. Ez a narratíva több-funkciós és két diskurzust egyesít – a nemzetit és a liberálist.

A drámai történetekre való hivatkozás egyrészt arra szolgál, hogy konszolidálja a nemzeti közösséget és az átélteken keresztül erősítse a közösségtudatot. Másrészt Viktor Juscsenko beszédeiben a történelmi múltnak egy olyan modelljét konstruálja meg, amely a multikulturalizmus és a kölcsönös tolerancia elveire épülő befogadó politikai nemzet megteremtését szolgálja. Ennek megfelelően a nemzeti narratíva olyan történelmi események köré épül, amelyek fontos szerepet játszottak az ország területén élő nemzetiségi csoportok életében: „Egy olyan nemzet fia vagyok, amelyik átélte a 20. század legrettenetesebb tragédiáit: az éhínséget és a holokausztot. Az Egyesült Nemzeteknek a náciizmus felett aratott győzelme 60. évfordulója ismételten emlékeztet bennünket a kötelességünkre – csírájában elfojtani az antiszemitizmus és a xenofóbia minden megnyilvánulását, szavatolni a kisebbségek jogait.” A történelmi múltra hivatkozással párhuzamosan Juscsenko azt is fontosnak tartja, hogy Ukrajna és történelmét elhelyezze egy szélesebb (közép-) európai vagy globális kontextusban.

Viktor Juscsenko 2004-ben, elnökválasztási kampánya során úgy pozícionálta magát, mint nemzeti (sőt, nacionalista) beállítottságú politikus. Ebből az következett volna, hogy diskurzusában nem fognak megjelenni a szovjet múlt történelmi modelljének elemei. Ám Kucsma nyomán ő is tovább viszi az olyan szovjet ünnepeket, mint február 23., március 8.,

⁷ Itt és a továbbiakban az éhínség az 1930-as évek elején lezajlott eseményeket jelenti; 1932–33-ban szörnyű éhínség pusztított az ukrán területeken, aminek okát ma preventív represszióként értelmezik; 1932-ben a Volga-menti, az Észak-kaukázusi és az ukrainai termőterületekről raktárakba gyűjtötték a gabonát, ami ezekben a régiókban éhínséghez vezetett; Ukrajnában az súlyosbította a helyzetet, hogy itt nemcsak a gabonát, hanem mindenféle élelmiszert elvettek a lakosságtól, ami milliók pusztulását idézte elő – a ford.

május 9., valamint a partizán dicsőség napja, a veteránok napja, a szláv írásbeliség és kultúra napja. Ugyanakkor megfigyelhető a hangsúlyok áthelyeződése. Az egyetlen szovjet ünnep, amely alkalmából Kucsma még köszöntötte a polgárokat, Jusczenko viszont már nem – május 1. volt.

A hivatalos történelmi diskurzus megteremtésére törekvő Jusczenko igencsak szelektíven viszonyult a szovjet múlthoz: csak a második világháború eseményeit helyezte a központba. Ám Kucsjától eltérően a második világháború hőseit méltatva elsősorban az ukránok tetteire és veszteségeire emlékeztetett: „A háborúnak mindig van emberi mércéje. Olesz Honcsar,⁸ Olena Teliha,⁹ Alekszej Bereszt,¹⁰ és sokan mások – valamenynyien és a többi sok millió ukrán szerette az országot, szerette Ukrajnát. Mindegyikük Ukrajnát védte és érte áldozta az élet.” „Az egész ukrán nemzet azonos szándékkal küzdött az országért. Ukrajna fiai és lányai vállalták érte a halált és a szenvedéseket, noha jövőbe vezető útját nem egyformán képzelték el.”

Jusczenko második világháborús diskurzusa sajátos elegyét adja a nagy honvédő háborúval kapcsolatos szovjet hősi retorikának, ami igencsak távol áll az események racionális értékelésétől, másrészt elsőként veszi be az ukrainai holokauszt problematikáját, a krími tatárok deportálását, valamint az ukrán földalatti mozgalom témáját a hivatalos történelmi diskurzusba. A hangsúly ezenközben a kölcsönös megértés és a kölcsönös megbocsátás szükségességén van: „Közös testvéri sírba kerültek a zsidók és az ukránok, az oroszok és a cigányok, a magyarok és a lengyelek. Valamenynyien az ukrán föld szülöttei, s ma minden elpusztított ártatlan lélekre emlékezünk. Emlékezésünk figyelmeztetés mindazok számára, akik soknemzetiségű családunkban ellenségeskedést próbálnak szítani. Ukrajna túlélte az éhínséget és a holokausztot is.”

Mindezek a témák tabunak számítottak mind a szovjet hivatalos emlékezetben, mind Kucsma beszédeiben. Amikor Jusczenko az Ukrán Felkelő Hadsereg 63. évfordulója alkalmából köszöntötte az ukrán felszabadító mozgalom résztvevőit, ezt az eseményt először emelte be Ukrajna hivatalos történelmi diskurzusába. Azzal, hogy Jusczenko dialó-

⁸ 1918–1995, ukrán/szovjet író, leghíresebb műve a második világháború időszakát feldolgozó *Zászlóvivők* c. trilógia (*Alpok, Kék Duna, Arany Prága*) – a ford.

⁹ 1906–1942, ukrán költő és irodalomkritikus, Babij Jarban pusztult el – a ford.

¹⁰ 1921–1970, ukrán/szovjet katonatiszt, ő vezényelte azt egységet, amelyik kitzítte a Reichstagra a szovjet zászlót; úgy halt meg, hogy egy gyermeket próbált kimenteni a vonat kerekei alól – a ford.

gust kezdett az ukrán felszabadító mozgalomról, megtette az első lépést a nagy honvédő háborúról szóló szovjet narratíva demitologizálása és egy olyan új ünneplési modell felé, amelyet jobban el tudnak fogadni Ukrajna különböző régióinak lakosai. „Az ukránok Hazájuk védelmére keltek, hősieken harcoltak minden fronton, győzelmet kovácsoltak a hátszobában, a partizánegységekben, a földalatti mozgalomban a megszállt területeken. Ennek a harcnak elválaszthatatlan része volt az ukrán felszabadító mozgalom, melynek résztvevői népünknek azt a szuverén jogát védelmezték, hogy saját országukban, barátságban és megértésben éljenek. Eljött a megbékélés és a kölcsönös megbocsátás ideje társadalmunkban. Veteránjaink hozzájárultak a nagy honvédő háborúban aratott nagyszerű győzelemhez. Ennek köszönhető Ukrajna egysége is.”

Minden nemzetiségi csoport képzelt társadalmi terének alakításában fontos szerepet játszik a nemzeti hősök mitologizálása, amelyben aktívan részt vesznek a politikai elitek is. Azokban a beszédekben, amelyekben megemlítték a hősöket és a hősiek múltát, Kucsma alapvetően a legismertebb történelmi személyiségeket emlegette, akik az ukránokkal kapcsolatos szovjet narratívának is részesei voltak, s akiket mind az ország keleti, mind nyugati részében azonos módon pozitívan fogadtak. Az egyetlen kivétel Mihajlo Hruscsevszkijnek, Ukrajna első elnökének [1918 – a ford.] a kultusza, mivel az ő személye fontos összetevője a jelenkori elnöki intézmény legitimálásának és az ezzel kapcsolatos megemlékezési gyakorlatnak: „Adózunk a nemzet legnagyobb alakjai és szellemi atyjai méltó emlékének – kezdve az apostoli nagyfejedelem Volodimiron,¹¹ valamint Tarasz Sevcsenkón és Mihajlo Hruscsevszkijen¹² át a későbbi idők és a közelmúlt azon ismert és névtelen hőse-
iig, akik Ukrajna szabadságáért és függetlenségéért küzdöttek.” „Virágot helyeztem el Szent Volodimir, Tarasz Sevcsenko és Mihajlo Hruscsevszkij emlékművénél. Ezek az emberek testesítik meg az ukrán nép törekvését az önálló államiság megteremtésére.” „Ukrajna kiemelkedő fiainak és lányainak sorában titáni alak Bohdan Hmelnickij,¹³ akinek nevéhez

¹¹ 960–1015, szentté avatott kijevi nagyfejedelem, az ő idejében vette fel a Kijevi Rusz a kereszténységet, Szent Istvánhoz hasonló államalapító – a ford.

¹² 1866–1934, elismert történész, az ukrán nemzeti mozgalom egyik vezetője, Ukrajna első elnöke (1918) – a ford.

¹³ 1595–1657, zaporozsjei kozák hetman, ukrán uralkodó és hadvezér; felszabadító háborút indított a lengyel uralom ellen, melyben legfőbb szövetségese az orosz cárr lett; a segítségnyújtásról szóló 1654. évi perejaszlavi egyezményt Oroszország úgy értelmezte, hogy a felszabadult területek az orosz birodalom részeivé

fűződik Ukrajna léte, nemzetközi történelmi porondra kerülése, a jelenkori ukrán politikai nemzet alapjainak lerakása. A középkori legendás hőshöz hasonlóan Bohdan az ukrán nép számára a Hon Atyja, történelme egységének és folytonosságának megtestesítője – kezdve a Kijevi Rusz korától, folytatva a kozák időkig, a 20. századi nemzeti újjászületésig és felszabadító harcig.”

Jusczenko ezzel szemben a történelmi események és személyiségek sokkal szélesebb skáláját vonultatja fel (több mint 50 történelmi eseményre és több min 60 történelmi személyiségre utal beszédeiben). A történelmi személyiségek sorában első helyen vannak a nemzeti történelmet reprezentáló alakok: Bölcs Jaroszláv,¹⁴ Nagy Volodimir, Iván Mazepa,¹⁵ Filip Orlik,¹⁶ Bohdan Hmelnickij, Tarasz Sevcsenko, Mihajlo Hruszevszkij. A történelmi múlt konstruálása során Jusczenko ugyanakkor nem zárkózik be a nemzeti narratíva keretei közé, igyekszik tágítani azokat az egyes régiók nagy alakjainak (Iván Franko,¹⁷ Andrij Septickij,¹⁸ Vaszil Sztusz,¹⁹ Iván Dzjuba,²⁰ Anatolij Szolovjanenko,²¹ Szerhij Bubka²²),

válnak, noha paktumban nem szerepelt ez a körülmény, mint a segítség feltétele; 1954-ben – a perejaszlavi egyezmény 300. évfordulója alkalmából gyakorolt gesztusként – az ukrán tagköztársasághoz csatolták az addig az orosz tagköztársasághoz tartozó Krím félszigetet – a ford.

14 978–1054, kijevi nagyfejedelem, az ő idejében keletkeztek a Kijevi Rusz első világi törvényei (Pravda); I. András magyar király az ő udvarában nevelkedett, és lányát, Anasztáziát vette feleségül – a ford.

15 1640–1709, ukrán kozák hetman, az orosz–svéd háborúban (1700–1709) a svédek mellé állt – a ford.

16 1672–1742, ukrán hetman, Mazepa követője, 1710-ben kiadta *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis* c. alkotmányát, amelyben elismerte a svéd király protektorátusát Ukrajna fölött – a ford.

17 1856–1916, korának legjelentősebb ukrán írója, a legelismertebb nyugat-ukrán költő – a ford.

18 1865-ben született, 1901–1944 között az ukrán görög katolikus egyház feje, mely egyház hívei alapvetően Nyugat-Ukrajnában élnek – a ford.

19 1938–1985, ukrán költő, politikai nézetei miatt életének nagy részét börtöntáborokban, száműzetésben töltötte; az ukrán disszidensek jelképes figurának tartották – a ford.

20 Sz. 1931., ukrán irodalmár, publicista, az ukrán tudományos akadémia tagja; elsőként vetette fel nyilvánosan az ukrán kultúra egységének problémáját; az ukrán disszidensek jelképes figurának tartották – a ford.

21 1932–1999, ukrán operaénekes, énekelt a milánói Scalában, a Metropolitanben is – a ford.

22 Sz. 1963, könnyűatléta, többszörös csúcstartó, Európa-, világ- és olimpiai bajnok magasugró – a ford.

illetve a nemzetközi porond ismert szereplőinek (Bonaparte Napóleon, Winston Churchill, George Washington, George Kennedy, II. János Pál, Lech Wałęsa) a felemlegetésével. Leonyid Kucsma a történelmi múltból többnyire csak egyes eseményeket és hősöket emelt ki, ezáltal viszont nem próbált bonyolult konstrukciókat felépíteni. Juscsenko viszont a hivatalos történelmi diskurzus konstruálása során tudatosan tüntette fel a történelmi eseményeket és/vagy személyiségeket a nemzet, a demokrácia, az egységes európai tér domináns meghatározó elemeiként: „Rusz–Ukrajna szabadon választott hitet, Volodimir Nagyfejedelem nem egy meghódított törzs vezetőjeként, hanem egy olyan állam-szervezet egyeduralkodójaként keresztelték meg, amely felölelte a krími Korszunytól a Balti-tengerig húzódó területeket. Az ősi Russzal kereste a diplomáciai kapcsolatokat Bizánc, a muzulmán világ és az európai országok. Ez századok óta a szívünkbe vésődött: képesek vagyunk meghatározni saját sorsunkat, egyenlők lehetünk az egyenlők között a többi nemzetek sorában. Az ukrán kozák állam azt a szilárd meggyőződést örököltette ránk, hogy mindenkinek vannak jogai és kötelességei, s mindenkinek szent kötelessége azok védelmezése. Őseink kitanulták a becsület és a méltóság, az egyenlőség és a demokrácia tudományát. Az első európai Alkotmányunk, amit Filip Orlik alkotott meg [*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*, 1710 – a ford.] – az ukrán eszme és az ukrán szabadság halhatatlan dicsőségét hirdeti. További történelmünk annak tanúbizonysága: a nép emlékezetébe örökre bevésődött a szabadságra való törekvés. Sevcsenko váteszi szava, a gondolkodók és önfeláldozó hősök Frankótól és Hrusevszkijtől Hvilevig²³ és Sztuszig erősítették bennünk a megingathatatlan hitet Ukrajnában.”

Kucsma felszólalásaiban az ukrán társadalom homogén szereplőként tűnt fel a múltra, a jelenre és a jövőre nézve egyaránt: „Bebizonyítottuk – és elsősorban saját magunk számára –, hogy olyan nép vagyunk, amelyet a közös emlékezet és a jövőről való gondoskodás és felelősségérzet kovácsol szellemi egységre.” És tovább: „Népünk erejének és szellemi szilárdságának forrása, történelmi perspektívájának záloga – az ukrán történelmi régiók egysége, az emberek összefogása, gondolataik, terveik és cselekedeteik egysége. Ezt hagyták nekünk örökre azok, akik a 20. század elején

²³ 1893–1933, ukrán költő és prózaíró; a posztfordradalmi ukrán próza megalapozója; ukrán burzsoá nacionalizmussal vádolták meg, öngyilkos lett – a ford.

megalkották és végrehajtották az Egyesülési Paktumot.²⁴ Az új évszázadban ennek kell megfelelnünk, nekünk – az ukrán népnek.”

Jusczenko beszédeiben az ukrán társadalom egységének hangsúlyozása rendkívül fontos szerepet tölt be, különösen az után, hogy a 2004. novemberi–decemberi események²⁵ következtében a társadalomban ideológiai szakadás keletkezett, amelyet a hatalomra került politikai elit volt hivatott felszámolni az ezt lehetővé tevő hivatalos diskurzus kialakításával. Az egység témája szinte minden beszédben és felszólalásban előjön, s megfigyelhető a nemzeti és a liberális diskurzus egybeolvasztása is. A központi elem, az ekvivalencia megteremtője az „egység a sokszínűségben” európai diskurzusának felemlegetése: „Tudjuk, hogy minden ember Ukrajnát építi, bármilyen nyelven is beszéljen, bármilyen tempomba járjon, bármilyen politikai nézetekkel szimpatizáljon. Valamennyiünknek egy a sorsa és csak egy Ukrajnánk van.”

Mindkét elnök beszédeiben nagy hangsúlyt kap Ukrajna és múltjának kapcsolata Európával. Kucsma felszólalásaiban az ukránok „hatalmas nemzet Európa közepén”, amely egykor fontos szerepet játszott az európai történelemben. Kucsamához hasonlóan, Jusczenko hangsúlyozza felszólalásaiban Ukrajna Európához tartozását kulturális–történelmi viszonylatban, a hangsúlyt azonban a demokrácia és a szabadság értékeire helyezi, amelyek a nyugati politikai közbeszédnek is központi elemei. Jusczenko szerint ezek az értékek az ukránok alapvető tulajdonságai: „Ukrajna gyökereit Európában kell keresnünk. Történelme elválaszthatatlan a kontinens krónikájától. Kultúrája az egységes európai folyamat részeként jött létre, nyomott hagyta benne mind a görög városállamok a Fekete-tenger partján, mind a 20. század végének posztmodernitása. Az ukránok azon népek között lesznek, melyek meg fogják határozni Európa új arculatát. Európa határait azok a közös értékek határozzák meg, amelyet népei magukénak vallanak. Az ukránok bebizonyították – a szabadság, a demokrácia és a jog elsőbbsége azok az ideálok, amelyeket készek védelmezni és szilárdítani.”

²⁴ 1919. január 22., az ukrán területek egységes államszervezetbe tömörülése – a ford.

²⁵ 2004 novemberében államfőválasztást tartottak Ukrajnában, amit decemberben az utcára kivonuló tömegek követelésére meg kellett ismételni; ez volt az ún. „narancsos forradalom”; ennek az időszaknak a következménye az ország szélsőséges polarizálása, ideológiai kettészakítása keleti és nyugati Ukrajnára – a ford.

Leonyid Kucsma elnök 1994–2004 közötti beszédeiben a hivatalos történelmi diskurzus és az általa propagált történelmi múlt-modell ambivalens jellegű. Kucsma a történelmi múlt meghatározására gyakran fordult olyan eseményekhez és ünnepekhez, amelyek ideológiai és szimbolikus értelemben konfliktusos tartalmakat hordoztak. Megpróbálta újjáéleszteni a preszovjet múltkonstruálás modelljének egyes elemeit, ezzel egyidejűleg pedig átértékelni a szovjet szimbólumokat és új megemlékezési gyakorlatokat – például a függetlenség napja és az alkotmány napja – kialakítani.

Kucsma nem szakított a szovjet történelmi múlttal, hogy ezzel egyidejűleg gyengítse saját szimbolikus kapcsolatát a diszkreditált szovjet politikai és kulturális örökséggel [1938-ban született – a ford.]. Éppen ellenkezőleg, beszédein keresztül beemelte az ukrán történelemábrázolás új modelljébe a korábbi szovjet történelmi mítoszokat és megemlékezési modelleket. Az ukrán és a szovjet múlt közötti egyensúlyozásnak ez a módja egyrészt segíthette egy „középutas” történelmi múlt-modell létrehozását, a régiók „közeledését”, másrészt lehetővé tette minden régió számára, az államfő által kínált diskurzus keretei között, hogy a hangsúlyokat a történelmi múlt saját elemeire (ünnepek, személyiségek, események) helyezze és reprodukálja azokat a regionális kommemorációs gyakorlatban, ezzel egyidejűleg újrateemtve a meglevő különbségeket. Ezen a véleményen van Volodimir Kravcsenko is, aki szerint a szovjet történelmi jelképek és mitológia visszatérése a közbeszédbe nem eredményez észrevehető változásokat a lakosság kialakult nemzeti identitásában és a közelmúltból alkotott képében. Segíti az uralkodó politikai elitet a politikai túlélésben, ugyanakkor tartósítja és tovább mélyíti a társadalom kulturális, nyelvi és regionális törésvonalait.²⁶ Ezt a következtetést támasztják alá 2004 novemberének–decemberének eseményei is, amikor a társadalom bizonyította kivételes mozgósíthatóságát regionális, nemzeti és egyéb szociokulturális identitások mentén.

Viktor Juscenko felszólalásaiban gyakoribb a történelem felé fordulás, és szélesebb a felsorakoztatott események és személyiségek spektruma, mint Leonyid Kucsma esetében. Ám a két elnök beszédeinek struktúrája és tematikája igen hasonló. Mindketten igyekeztek összemოსni a nemzeti és a szovjet diskurzus elemeit, bár különböző stratégia mentén. Kucsma

²⁶ Кравченко і. м. 364.

a nemzeti amnézia stratégiájára, Jusczenko pedig különbségek tudatosításával az egység liberális diskurzusára apellált.

A továbbiakban a hivatalos történelmi diskurzus konstruálásának sajátosságait, a nemzeti múlt propagált modelljének struktúráját vizsgáljuk meg az Orosz Föderációban az ország elnökének beszédei alapján, illetve megkíséreljük összehasonlítani az ukrán és az orosz esettörténetet.

Vlagyimir Putyin orosz elnök beszédeinek elemzése

Vlagyimir Putyin beszédeinek tartalmi elemzéséből az derül ki, hogy az orosz államfő lényegesen kevesebbszer emlegeti fel a történelmi múltat, mint ukrán kollégái (Viktor Jusczenkónál például hatszor kevesebbszer), de a történelemhez fordulás az utóbbiakhoz hasonlóan nála is növekvő tendenciát mutat.

A társadalmi változások időszakában a hatalmon levő elitek szükségét érzik, hogy kialakítsák a történelmi múlt új hivatalos modelljét, ugyanis a történelmi múlt apellálás az új politikai intézmények legitimációs tényezőinek sorában fontos helyet foglal el. E cél elérése érdekében kétféle stratégiát követhetnek: a múltkonstruálás preszovjet (nemzeti) modellje egyes elemeinek „újjáélesztése” és/vagy ezzel párhuzamosan új elemek megteremtése. Ezt látjuk Putyin beszédeiben is. Az orosz elnök méltatja az alapvető politikai intézmények évfordulóit (az Orosz Föderáció Alkotmánya elfogadásának 10. évfordulóját, az orosz parlamentarizmus centenáriumát, a Legfelsőbb Bíróság 80. évfordulóját, a Gazdasági és Kereskedelmi Minisztérium 200. évfordulóját), kulcsfontosságú kulturális intézmények évfordulóit (az Állami Akadémiai Nagy [Bolsoj] Színház 225. évfordulóját, a Moszkvai Kreml múzeuma-inak 200. évfordulóját) és új megemlékezési gyakorlatokat vezetett be – a Nyilatkozat elfogadásának napját (amely Oroszország Napjává transzformálódik), az Alkotmány napját és, 2005 óta, a nemzeti egység napját. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy a meghatározott intézményeknek, eseményeknek és személyiségeknek tulajdonított történelmi jelképek és jelentések megváltozása nem úgy megy végbe, hogy egyik felváltja a másikat, hanem összetett küzdelem zajlik, amely során időnként részben kiszorítódik, időnként részben kiegészül, sőt, „hibridizálódik” a történelmi múlt modellje.

Az új alapítású orosz ünnepek mellett Putyin beszédek szentel olyan ünnepeknek is, amelyek már a szovjet időszakban is létez-

tek – ilyen a győzelem napja, a hon védőinek napja, március 8. –, nem ünnepli azonban május 1-jét és november 7-ikét. Azok a szovjet ünnepek, amelyek beemelődtek az orosz történelem új modelljébe, hasonlók ahhoz, amelyekkel Jusczenko beszédeiben is találkozhatunk. Putyin elnök egyéb beszédeiben, amelyek felemlégetik a történelmi múltat, a következő eseményekkel találkozunk: a Szovjetunió Hőse cím alapításának 70. évfordulója, a GOELRO terv²⁷ elfogadásának 80. évfordulója, a Dnyeperi Vízzerőmű 70. évfordulója, az *Izvesztijja* c. lap 85. évfordulója, a Szovjetunió állami kitüntetéseinek átadása a nagy honvédő háború veteránjainak.

Az orosz államfő hagyományosan nagy figyelmet fordít a különböző katonai alakulatok évfordulós megemlékezéseire (az Elnöki ezred 70. évfordulója, a légi desszant 70. évfordulója, a tengeralattjáró flotta centenáriuma, a belügyi csapatok 195. évfordulója, a Bajkonur űrközpont megnyitásának 50. évfordulója), valamint a katonai és erőszakszervezetek szakmai ünnepeinek (az űrhajózás napja, a belügyi csapatok napja, a védelmi szolgálatok munkatársainak napja, a milícia napja) évenkénti méltatására.

Az ukrán államfőkhöz hasonlóan tehát Putyin is igyekszik beemelni a régi szovjet történelmi mítoszokat és a múlt méltatásának gyakorlatait az orosz történelem reprezentálásának új modelljébe, de ezt náluk jóval intenzívebben teszi. A Putyin hivatalos diskurzusában artikulált történelmi események abszolút többsége (kétharmada) éppen a szovjet idősakra esik, a többi egyenlően oszlik meg a szovjet korszak előtti és a jelenkori orosz történelem emlegetése között. Az adott történelmi eseménynek vagy személyiségnek szentelt méltatás mellett az orosz elnök a különböző történelmi tényekre és eseményekre való hivatkozást arra is használja, hogy interpretálja vagy legitimálja az orosz bel- és külpolitika történéseinek széles spektrumát.

Az orosz elnök által alkalmazott történelmi diskurzusnak két modalitása van – nemzetközi és belső orosz. A különböző nemzetközi találkozókkal alkalmával Vlagyimir Putyin számos személyiségre és eseményre hivatkozik. A történelmi személyiségek sorába ismert orosz és külföldi tudósokat és művészeket (Alekszandr Szolzsenyicin, Lev Gumiljov,²⁸

²⁷ Государственная комиссия по электрификации России, azaz: Állami Bizottság Oroszország villamosítására; a Szovjetunió villamosításának terve, melyet V. I. Lenin kezdeményezett – a ford.

²⁸ 1912–1992, Nyikolaj Gumiljov és Anna Ahmatova fia, költő, történész-etnológus – a ford.

Alekszej Tolsztoj, a Rerih család tagjai,²⁹ Fjodor Dosztojevszkij, Anton Csehov, Alekszandr Puskin, Immanuel Kant, J. W. Goethe, Tarasz Sevcenko, Abaj Kunanbajev,³⁰ Adam Mickiewicz), valamint kiemelkedő politikusokat (I. Péter, II. Katalin, II. Sándor, Pjotr Sztolipin,³¹ Abraham Lincoln, Bonaparte Napóleon, Charles de Gaulle) is felvesz. A szimbolikus alakok felemlegetésével olyan Oroszország-képet konstruál, mely szerint az ország szerves része az európai közösségnek.

Az orosz elnök külföldi beszédeiben szereplő történelmi hivatkozásokban jelentős helyet foglal el Oroszország és a vezető nyugati hatalmak kulturális együttműködésére és a diplomáciai kapcsolatok felvételére való hivatkozás. (Például: „Az orosz–német kapcsolatok épp annyi időssek, mint a két ország. Az első germán törzsek az első század végén jelentek meg a mai Oroszország területén.”; „Az idén lesz 200 éve, hogy Oroszország és Franciaország együttműködése szerződést írt alá.”) Putyinnál ezeknek a tényezőknek a hangsúlyozása, azt a célt szolgálja, hogy Oroszország és a vezető nyugati hatalmak gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatairól a folytonosság képét alakítsa ki, s elfedje a szovjet időszakban keletkezett törésvonalakat.

Hasonlóan az ukrán elnökök beszédeihez, Putyin a történelmi múltat felhasználja Oroszország Európához tartozásának bizonyítására, az egységes európai térhez való tartozás demonstrálására. A három elnök beszédeinek összevetéséből kiderül: saját országuknak az európai kulturális térbe való integrálása érdekében mindannyian a Rurikok ősláv államának³² történelmi örökségére apellálnak. A nemzeti tér diskurzív strukturálásának folyamatában az elnökök kisajátítják illetve nemzetiesítik a történelmi eseményeket az által, hogy különböző jelentéseket kapcsolnak hozzá az orosz vagy az ukrán hivatalos diskurzus keretei között.

Putyin külföldön sokkal gyakrabban alkalmazza a multikulturális és a liberális diskurzus elemeit, mint belföldön: „Az orosz Föderá-

²⁹ Vö.: <http://lomonosov.org/aspects.html>; <http://www.roerich-museum.ru/rus/> – a ford.

³⁰ 1845–1904, kazah költő, író, közéleti személyiség, a mai kazah irodalmi nyelv megalapozója – a ford.

³¹ 1862–1911, 1906-tól haláláig orosz miniszterelnök, az agrárreform kezdeményezője – a ford.

³² Rurik varég fejedelem volt a 9. században, aki Novgorodban alapított dinasztiát; leszármazottja, Oleg nevéhez fűződik a Kijevi Rusz, az ősláv birodalom megalapítása; a magukat a Rurik-dinasztiából származtató uralkodók 1612-ig irányították Oroszországot – a ford.

ció – egyedi hely a bolygónkon. Ez az egyediség abban rejlik, hogy itt, mint a világ egyetlen más szegletében sem, évtizedeken és évszázado-
kon keresztül a különböző kultúrájú és különböző felekezethez tartozó
emberek nem csak képesek voltak az együttélésre, nem csak évszázado-
kon keresztül békében és jó szomszédságban éltek, hanem segítették, és
közeli rokonoknak érezték egymást.” Putyin nemzetközi szintéren el-
hangzott beszédeiben olyan történelmi eseményekre is hivatkozik, ame-
lyeket a belföldi nemzeti diskurzusban elhallgatnak, s amelyek a nem-
zeti amnézia körébe tartoznak (ilyen például a holokauszt, a Molotov–
Ribbentrop-paktum, az 1956-os magyarországi események, az ukrajnai
éhínség, a sztálini represszió).

A Putyin által a külföld számára megkonstruált történelmi múlt-mo-
dellnek része a nagy honvédő háború témája, amely az egész hivatalos
orosz diskurzus központi eseménye. Oroszország határain kívül azon-
ban ez az esemény más gondolati tartalommal van felruházva: „A máso-
dik világháború a közös harc által egységbe tömörítette a különböző
nemzetiségű és vallású embereket. A közös fenyegetéssel való szembe-
nézés egyesítette a különböző országok különböző politikai nézeteket
valló és eltérő meggyőződésű képviselőit. Ma, amikor a világban fel-
ütötte fejét a terrorizmus és a politikai szélsőségek, az egység tapasztalata
különösen értékes. Kétségtelenül hasznos az államok terroristaellenes
koalíciója szempontjából, amiben Oroszország következetes szövetsé-
ges és partner.” A hangsúly a különböző országoknak a közös ellenség-
gel (például a nácizmussal) szembeni egység megtapasztalására helyező-
dik. Arra a múltra való hivatkozásban, amelyben Oroszország/Szovjet-
unió kiemelkedő szerepet játszott, azt a szándékot ismerhetjük fel, hogy
a múltat rávetítse a jelen helyzetre – a terroristaellenes koalíció működé-
sére. Mindezek alátámasztják Lev Gudkov orosz szociológus következte-
téseit, miszerint a nagy honvédő háború az oroszok kollektív identifiká-
lásának központi eleme, amely koncentrálja a jelenkor interpretálásának
minden fontos irányát.³³

Ha az orosz államfő történelmi utalásokat tartalmazó összes beszé-
dét megvizsgáljuk, kiderül, hogy ezek közül 43%-ban foglalkozik a nagy
honvédő háborúval, a szövegek 7,5%-a méltatja a hon védőinek napját
(e beszédeket Putyin a veteránok előtt szokta megtartani, s azok szövegét

³³ Лев Гудков: „Пам’ять” про війну та масова ідентичність росіян. *Критика*, 2005. 5. sz. 12.

a nagy honvédő háború köré szerkeszti). Az orosz elnök beszédeinek újabb 10%-ában emlegeti a háborút és a győzelmet egyéb történelmi események méltatása kapcsán (Szentpétervár alapításának 300. évfordulója, Kazany alapításának 1000. évfordulója, a tengeri flotta 100. évfordulója stb. alkalmából). Ezenkívül még 25 beszédében olyan beszédében is ezt teszi, melyeknek nincs közük a történelmi tematikához.

Ily módon a történelmi múltnak abban a modelljében, amit a hivatalos orosz történelmi diskurzus propagál, a nagy honvédő háború az a kulcsesemény, amely által rögzül és strukturálódik a jelentés. Vlagyimir Putyin beszédeiben a győzelem napját a következő jelzőkkel illeti: „nagy és szent”, „a legfontosabb”, „a legnépibb”, „a legkedvesebb, legőszintébb és össznépi”, „kedves és fényes”, „a nemzeti büszkeség napja”, „a dicsőség csúcsa”, „nagyságunk napja”, a nagy honvédő háborút pedig – „kegyetlen”, „igazságos”, „emberpróbáló”, „hősies” és „legendás”.

Egy eseménynek –, amelyet a hivatalos diskurzus a történelmi múlt modellje központi elemeként propagál („nagy történelmünk támpillére”, melynek ismerete és emlékezete megteremti „Hazánk halhatatlanságát és nagyságát”) – ily módon való heroizálása és szakralizálása lehetetlenné teszi a múlt egyéb olvasatának reprezentálását vagy racionális átgondolásának kísérletét. Ez a hősi diskurzus arra törekszik, hogy maximalisan marginalizáljon mindenféle ellenemlékezetet. Putyin hangsúlyozza, hogy „minden orosz polgár kötelessége – őrizni e nagyszerű hőstett emlékezetét, tisztelni mint a hősiesség, a kimagasló hazafiság és a lélek erejének történelmét”, állítja, hogy „e háborúról az igazságot védeni fogjuk. Harcolni fogunk minden olyan kísérlet ellen, amely megváltoztatja vagy elferdíti, lekicsinyíti és lenézi az elesettek emlékét. Azért, mert a történelmet nem lehet becsapni”.

Jól látható a különbség Viktor Jusczenko és Vlagyimir Putyin között a második világháború örökségének felhasználásában. Az ukrán államfő a nagy honvédő háborúról szóló mitologizált diskurzusba elsőként viszi be az ellennarratíva elemeit, amivel új diskurzusmezőt teremt. Az orosz elnök épp ellenkezőleg, mindent megtesz annak érdekében, hogy propagálja és elősegítse azoknak az értékeknek a rögzülését, amelyek a nagy honvédő háború heroizálásának szovjet modelljét élesztik újjá, s amiben a társadalom konszolidálásának és az ország politikai irányvonala legitimálásának eszközét látja.

Ez visszatükröződik a megemlékezési gyakorlatok megteremtésében is. 2005-ben a győzelem 60. évfordulója megünneplésének előkészítését

„a legfontosabb össznemzeti feladattá” nyilvánította az elnök, és a munka alapvető irányát a következőképpen határozta meg: „a jubileumig hátra levő időben meg kell adni azt a hangot, amely megfelel annak a szerepnek, amit országunk, hadseregünk, népünk játszott a második világháborúban aratott győzelemben. A nagy győzelemnek ezzel az értelmezésével felvértezve kell hozzáállni a jubileumi rendezvények megszervezéséhez”; „Még egyszer ismétlem: a nagy honvédő háború eseményei – nagy történelmünk támpillérei, kimeríthetetlen forrása a nemzedékek folytonosságának és a dicső hagyományoknak az ifjúság nevelésében. Ebben az értelemben kell felépíteni a tájékoztató kampányt és az egész kulturális-felvilágosító és hazafias munkát az ország határain belül. A második fontos aspektus – a katonai emlékművek gondozása.”

Hasonlóan Leonyid Kucs mához, az orosz elnöknel is megfigyelhető, hogy miközben össznemzeti szinten próbálja intézményesíteni az új nemzeti ünnepeket, kísérletet tesz arra, hogy a korábbi szovjet ünnepeket új ünnepekké tegye, és ily módon oldja fel a konfliktust a múlt szovjet és nemzeti modelljei között.

Vlagyimir Putyin beszédeiben a nagy honvédő háború eseményeinek méltatása, valamint az emlékezés ezeket az eseményeket emeli a legfontosabb ünnepekké, amelyek köré kétféle diskurzus szerveződik és olvad egybe – a nemzeti és a szovjet. Ráadásul, míg Kucsma fokozatosan igyekszik nemzetivel helyettesíteni a szovjet diskurzust, Putyin a kettőt párhuzamosan alkalmazza, időnként pedig egymás kiegészítésére használja őket.

Az elemzésből kiderül, hogy az orosz hatalmi elitek nem akarnak szakítani a szovjet történelmi múlttal és arra sem törekednek, hogy gyengítsék szimbolikus kapcsolatukat a Szovjetunió örökségével. Sőt, ellenkezőleg, a háborúban aratott győzelem hősies szimbolikáját a szovjet múlt legitimálására használják – beleértve annak totalitárius megnyilvánulásait is: „Még bonyolultabb a helyzet a szovjet korszak szimbólumaival. Azért, mert még élnek emberek, akik a saját bőrükön tapasztalták meg a sztálini lágerrek borzalmait. És mi, természetesen, nem tehetjük meg, hogy erre nem vagyunk tekintettel. De ha csak ez a logika fog vezérelni bennünket, akkor meg kell feledkeznünk népünknek az évszázadok során elért sikereiről is. Hiheti-e bárki is, hogy országunk fennállásának szovjet időszakából semmi másra nem emlékezhetünk, csak a sztálini lágerekre és a repressziókra? Mit kezdjünk akkor Duna-jevszkijjel, Solohovval, Sosztakoviccsal, Koroljovval és az úrkutatásban

elért eredményekkel? Mit kezdjük Jurij Gararin ürrepülésével? És hová tegyük az 1945 tavaszán aratott győzelmet?”

Helytálló Lev Gudkov megállapítása: „Nem véletlen, hogy a háborúban aratott győzelem szimbolikus súlyának növekedésével újra épül Sztálinnak (a főparancsnoknak és a nép vezérének) tekintélye. Sztálin nemcsak visszatér, hanem az átalakítás³⁴ időszakához képest megváltozik szerepének jellege. Minél magasabb státuszba kerülnek a háború eseményei, teleológiaiilag az események láncolatába szervezve, melyek egyenesen vezettek a győzelemhez, annál távolabb kerül a sztálini repressziók emlékezete.”³⁵ Újságírói kérdésre az orosz elnök egy alkalommal a következőket válaszolta: „Sztálin, természetesen, diktátor. Ezt az embert döntően saját hatalma megőrzésének szándéka vezérelte, s ez sok mindent megmagyaráz. A probléma az, hogy az ország éppen az ő irányításával győzött a második világháborúban, és ez a győzelem nagymértékben az ő nevéhez fűződik.”

A háború eseményei és a győzelem toposza nemcsak szimbolikus központi elemként jelenik meg, amely köré a beszéd szerveződik és amely magyarázza a történelmi múltat, hanem viszonyítási pont is („szellemi gazdagságunk és szellemi fároszunk”). Ez legitimálja az identitásokat, többek között a nemzeti identitást (például: „Népünk, Oroszország népeinek vérében, hagyományaiban mindig mély hazaszeretet lakozott, készség annak megvédelmezésére, az önfeláldozásra, ha szükséges.”; „A győzelem napját úgy ünnepeljük, mint nemzeti emlékezetünk és nemzeti büszkeségünk napját”) és történelem „maszkulin” jellegét (például: „És ezért jó katonának lenni – ez azt is jelenti, hogy igazi férfinak lenni. Meg kell hajolni az orosz anyák előtt, akik katonákat és igazi férfiakat nevelnek.”; „Ma, március 8-án, nekünk, persze, elsősorban azokra az asszonyokra kell emlékeznünk, akik aktívan kivették részüket a nagy honvédő háborúból. Azokról az anyákról van szó, akik felnevelték a gyerekeiket és Oroszország védőivé, Oroszország valódi védőivé nevelték őket”). A háború egyfajta etalon, amely a jelen és a jövő prizmáját adja, az egység és a fennálló veszélyekkel szembeni összefogás kimunkálásának alapvető katalizátora (például: „Immár hat évtized elteltével nekünk továbbra is fontos ez a belénk égett emlékezet, és a nép által tanúsított egység. Világos és nyílt hozzáállásra van szükség a háború tapasztala-

³⁴ Mihail Gorbacsov, az utolsó szovjet pártfőtitkár hirdette meg az átalakítás és a nyíltság politikáját – a ford.

³⁵ Лев Гудков i. m. 13.

taihoz, tekintettel a jelenkori fenyegetésekre”). A háború és a győzelem emlegetése és szilárd érzelmi kapcsolat kialakítása ezekkel az eseményekkel az állami mozgósítási gyakorlat alapvető része, amely kiemelt jelentőségre tesz szert a csecsen konfliktus idején (például: „Minden, amit veteránjaink tettek – a legnagyobb adomány, amit a múlt ránk hagyományozott. Ezek az adományok a honszeretet képessége és az a képesség, hogy a haza fejlődése és boldogulása érdekében semmilyen áldozat, saját életünk feláldozása sem túl nagy ár”).

Ennek megfelelően Putyin beszédeiben az ideáltipikus ember katonai egyenruhát visel és számára teljesen természetes az extrém körülmények közötti helytállás. Éppen a katona vagy a harcos alakja teremti meg a nemzeti múlt hősies arcát: „Az Orosz Állam egész történelme elválaszthatatlanul összekapcsolódott a katonaság történelmével. A hadsereg magának az orosz népnek elválaszthatatlan része volt, az ma is és lesz a jövőben is. Erre a szilárd szövetségre mindig szükségünk volt. Ennek köszönhetően Oroszország a legnehezebb időkben is képes volt megvédelmezni mind függetlenségét, mind méltóságát.”

A társadalmi életnek egyébként olyan „békés” területeit is, mint a kultúra és a tudomány, Putyin egy sorba állítja a katonai lét heroizálásával: „Oroszországban a katonatiszt mindig az ország hatalmának jelképe, a magánemberi becsület példája volt. Minden időben katonáink kiűntek azzal, hogy a hősök között az első akartak lenni. És nemcsak a katonai győzelmekről van szó: az ország történelmében számos példa van erre a kultúra, a tudomány, a mérnöki teljesítmények, az oktatás területén. A katonák között voltak nagy földrajzi felfedezők, diplomaták, tudósok, világhírű írók – elég, ha csak olyan emberekre gondolunk, mint Lermontov, Tolsztoj, Dal,³⁶ Krusenstern,³⁷ Przsevalszkij³⁸”.

Abból kiindulva, hogy a nagy honvédő háború eseményei a múltmagyarázás domináns paradigmájának alapját képezik, Putyin a nemzeti metanarratívát éppen a hadtörténelem és a győzelmek felmagasztalása révén alakítja, egyidejűleg kiiktatva az orosz nemzeti térből mindenféle utalást a vereségekre: „Az orosz haderők hőstettei mindörökre

³⁶ 1801–1872, orosz orvos, lexikográfus – a ford.

³⁷ 1770–1846, admirális, az első orosz Föld körüli tengeri expedíció vezetője – a ford.

³⁸ 1839–1888, orosz utazó és természettudós, távol-keleti expedíciókat vezetett, neki köszönhető az ázsiai vadlovaknak (Przsevalszki-ló, mongol nevén a taki) a tudományba való bevonulása – a ford.

beleszövődtek az ország krónikájába. Lelkesítenek bennünket Dmitrij Donszkij³⁹ és Alekszandr Nyevszkij⁴⁰ harcosai, Minyin⁴¹ és Pozsarszkij⁴² felkelői, a borogyinói csata hősei, fejet hajtunk a hősiesség és az önfeláldozás előtt, a nagy honvédő háború katonái előtt, akik életüket áldozták.”

Ebben az esetben rendkívül illusztratív az új orosz ünnepek szerepe, hiszen Oroszország napja és az Alkotmány napja és a hozzájuk kapcsolódó szimbolika a liberális diskurzus része, amelyet nehéz összehozni a pátoszos-katonai retorikával. Ugyanakkor a liberális diskurzusnak nincs komoly mozgósító ereje. Ily módon a nemzeti metanarratíva konstruálásakor Putyin megkerüli ezeket az ünnepeket, mivel nem illenek bele annak az orosz múltképbe, amelyben központi strukturális szimbólum a nagy honvédő háború.

Az ukrán elnökök hivatalos történelmi diskurzusa abban tér el ettől, hogy számukra a [z ukrán – a ford.] függetlenség napja a nemzet alapvető szimbóluma, amelyben „az ukrán nép örökös vágya testesül meg”. Az orosz elnök esetében is felmerült annak a szükségessége, hogy olyan ünnep keletkezzen, amelyik egyrészt jelképezné az új orosz történelmi hagyományt, amelynek nincs köze az előző politikai rendszerhez, másrészt – beleillene a nemzeti múlt felkínált modelljébe, melyben a háború és a győzelem központi strukturális elemek.

Ilyen ünneppé vált a 2005-ben bevezetett nemzeti egység napja, amely figyelemre méltó példája lehet a jelenkori megemlékezési gyakorlatok konstruálásának. Meghirdetve az új állami ünnepet, Oroszország elnöke úgy igyekszik azt legitimálni, hogy a múltra apellál, megteremti történetiségének illúzióját („Ma első ízben méltatjuk a nemzeti egység napját. Ez az új állami ünnep csak most jelenik meg az életünkben, de gondolati tartalma és jelentősége mély szellemi és történelmi gyökerekkel bír”). Az új megemlékezési gyakorlatokban Vlagyimir Putyin egyéjséki a nemzeti-hazafias diskurzust, amelynek kulcsfogalmai a háború és a győzelem, a liberális és a multikulturális diskurzus (egység a sokszínűségben) elemeivel vegyítve: „Az ünnep megnevezése már eleve megteremt egy hangulatot. Mindenek ellenére hangzik a lelkesítés – egysé-

³⁹ 1350–1389, moszkvai és vlagyimiri nagyfejedelem, a kulikovói csatában (1380) legyőzte a mongol-tatár sereget – a ford.

⁴⁰ 1221–1263, novgorodi, kijevei és vlagyimiri nagyfejedelem, a névai csatában (1240) legyőzte a svédeket – a ford.

⁴¹ Lásd 43. lj.

⁴² Lásd. 43. lj.

gesülés, népi egység. Az alkalom csodálatos. Tudjuk, hogy 1611–12-ben döntő eseményekre került sor.⁴³ A Kremlt mindig Oroszország politikai és szellemi központjának nevezzük. Amikor falainál megjelent az ellenség, az veszélyt jelentett az egész Orosz Állam létére. Az, hogy a győzelmet a nép, ráadásul a legkülönbözőbb népek – különböző felekezetűek és nemzetiségűek, hiszen köztudomású, hogy a mozgalom a Volga-mentéről, Nyizsnyij Novgorodból és Kazanyból indult ki – összefogása hozta meg, ami fokozottan szimbolikus és megkülönböztetett jelentőséggel bír soknemzetiségű országunkban”.

A javasolt ünneplési mód jól beleillik a Vlagyimir Putyin által propagált történelmi múlt modelljébe. Ám a kialakított ünnepek csak akkor sikeresek, ha társadalom elfogadja őket és beleilleszkednek a történelmi múltból alkotott kollektív emlékezetbe. Fennáll annak a veszélye, hogy az új ünnepeket nem fogadják el az egyszerű polgárok, kétségek merülnek fel szükségességüket illetően vagy annak a múltnak az értékállóságát illetően, amelyet reprezentálni hivatottak.

Összefoglalás

Tanulmányunkban csak azoknak a múltbeli szerkezeteknek és személyeknek a vizsgálatát vettük fel, amelyek az orosz és az ukrán államfők hivatalos beszédeiben felkínált történelmi diskurzus keretei között funkcionálnak és reprodukálódnak. Nem foglalkoztunk az elit egyéb múltértelmezésének és magyarázatának domináns paradigmáival, valamint nem tértünk ki arra a tényre sem, hogy a nemzeti múlt vizsgált modelljei konfliktusba kerülhetnek a mindennapi polgárok „személyes” emlékezetével. Annak érdekében, hogy megállapítsuk, mennyire felelnek meg polgáraik történelmi képzetének az orosz és az ukrán államfők által javasolt történelmi múlt-modellek, további kutatásokra van szükség, és tisztázni kell a fent leírt diskurzusok belsővé tételének szintjét is.

Az összehasonlításból az derült ki, hogy az orosz és az ukrán hivatalos történelmi diskurzusokban sok a hasonló elem: a szovjet narratíva

⁴³ A 17. század elején parasztháború tör ki Oroszországban; különböző trónkövetelők léptek fel, akik hol belföldön kerestek támogatókat, hol idegen hatalmak, lengyelek és svédek segítségét kérték. Így szállták meg többek között Moszkvát a lengyelek, melyet másfél végig tartottak uralmuk alatt; 1612-ben Dmitrij Pozsarszkij herceg és Kuzma Minyin polgár vezetése alatt a lengyeleket elűzték; ezután lépett színre az új, Romanov-dinasztia – a ford.

egybeolvadása a nemzetivel és ennek a modellnek a kiegészítése liberális elemekkel, valamint az öröktől Európához való tartozás hangsúlyozása. Ezeknek az elemeknek az aránya eltérő, ami azt bizonyítja, hogy az ukrán vezetés (különösen Viktor Jucszenko) nagy távolságot tart a történelmi múlt szovjet modelljétől és egyrészt nagymértékben érdekelt abban, hogy új politikai nemzetet hozzon létre, másrészt pedig rámutat a múlt katonai-hazafias reprezentációjának kulcsszerepére Vlagyimir Putyin nyilvános diskurzusában.

Fordította:
Fedinec Csilla

FEDINEC CSILLA

Pártok, ideológiák Ukrajnában

Az egypártrendszerből a politikai tömörülésekig

Ezerkilencszázkilencvenben tartották az utolsó parlamenti választásokat a Szovjetunióban. A birodalom felbomlása után, a függetlenné vált Ukrajnában 1994-ben került sor az első választásokra többségi rendszerben, amikor is a számos pótválasztással sem sikerült minden parlamenti helyet betölteni. 1998-ban és 2002-ben vegyes választási rendszert alkalmaztak, 4%-os parlamenti küszöbvel. 2006-ban már arányos rendszerben tartották meg a parlamenti választásokat, a bejutási küszöböt 3%-ra csökkentették, és megjelentek a politikai palettán az első nemzetiségi alapon szerveződött pártok – mindkettő a magyaroké volt, akik az ország lakosságának 0,3%-át adják. A politikai pártok életképességének legfőbb fokmérője a parlamentbe jutás, melyet a párt aktivitásán túl befolyásolt a választási rendszer is, ezért az időszak pártviszonyait ennek mentén célszerű vizsgálni. A szakaszok: 1990–1998; 1998–2006; 2006-tól a 2007 őszi előrehozott választások kampányidőszakáig. Fontos tisztázni azt is, mi volt az a politikai keret, amely lehetővé tette a szabad pártalakulást.

A SZOVJETUNIO FELBOMLÁSA, 1985–1991

Leonyid Brezsnyev szovjet pártfőtitkár 1982 novemberében bekövetkezett halála után (1964-től töltötte be ezt a posztot) az állami vezetők gyors egymásutánban követték egymást: alig több mint egy évig regnált Jurij Andropov (1982.XI.–1984.II), a KGB volt vezetője (1967–1982),

akit a magyarok onnan ismerhettek, hogy 1956-ban ő volt a budapesti nagykövet (1954–1957), majd még rövidebb ideig Konsztantyin Csernyenko (1984.II.–1985.III.), aki már megválasztása idején halálos beteg volt, a nyilvánosság előtt alig jelent meg, Brezsnyev utolsó időszakához hasonlóan zavaros, érthetetlen kiejtéssel olvasta fel a kezébe adott beszédek. A fizikailag mesterségesen kondicionált, de szellemileg már befolyásolhatatlan hatalmasságok után egy meglepően fiatal ember következett, az akkor 54 éves Mihail Gorbacsov, aki nem használt új politikai nyelvet, de hangsúlyossá tett bizonyos fogalmakat, melyek azt célozták, hogy változtatni kell. Változás volt az is, hogy megpróbálkozott az alkoholtilalommal – az erőlködés látványos kudarcba fulladt –, de hogy mit is értett valójában „átalakításon” és „nyíltságon”, az csak az 1989–91-re kicsúcsosodott válságban mutatkozott meg. Ilja Repin híres festménye, a volgai hajóvontatók módjára árral szemben vonszolt Szovjetunió egyszer csak leszakadt a kötelekről. Gorbacsov és a reformerek mellett megjelentek a politikában a konzervatívok Borisz Jelcinnel, és volt egy harmadik réteg, az óhitű kommunisták, akik semmilyen változást nem támogattak. Jelcinnek nem volt alternatív programja Gorbacsovval szemben az ország megreformálására, de a változtatni akarás szándéka, és a gorbacsovi út kritikája önmagában elegendő volt a számottevő tényezővé váláshoz a társadalom egyes szegmenseiben. Jelcint 1990 májusában az Orosz Föderáció Legfelsőbb Tanácsának (parlamentjének) elnökévé választották. Ennek alkalmából jelentette ki: „Soha nem támogattam Oroszország leválását, én a szuverén szovjetországot¹ támogatom, minden köztársaság egyenlőségét, önállóságát, azt, hogy a köztársaságok erősek legyenek és ezzel szilárdítsák a szovjetországot.”²

Az unió felbomlását Gorbacsov sem támogatta, 1990 őszétől az ekkor már Nobel-békedíjas politikus bekeményített: behúzta a fékeket a nyíltság politikáját illetően, felélesztette a központi televízió cenzúráját,

¹ A „szovjetország” a saját terminológiám, mivel, ha az eredeti szöveg szerinti „országot” fordítok csak, akkor abból nem feltétlenül érthető, hogy itt és a továbbiakban melyik országban gondolkodnak: a tagköztársaságból országgá váló formációban, vagy a szovjet hatalom által teremtett Szovjetuniót, a köztársaságok szövetségét értik alatta. F. Cs.

² Idézi: Данцев А. А.: *Правители России XX века*. [Oroszország vezetői a 20. században.] Ростов-на-Дону, Феникс, 2000. 200.; a '80-as évek második felének hétköznapi megéléséről: Fedinec Csilla: Ukrán-anzix 1. *Egyenlítő*, 2007. 9. sz. 42–45.

a minisztériumokba pedig új embereket nevezett ki. Gorbacsov konzervatívva vált a saját politikájával szemben.

1991. március 17-én két referendumot is tartottak: egy országosat a Szovjetunió további sorsának kérdésében és egyet az Orosz Föderációban annak eldöntésére, hogy bevezessék-e az elnöki rendszert – Jelcin javaslatára. A Szovjetunió Kommunista Pártjának áprilisi plénümán megpróbálták leváltani Gorbacsovot a pártfőtitkári posztról, azonban ügyrendi akadály merült fel: a leváltásra csak a párt kongresszusának volt jogosítványa. Gorbacsov formálisan maradt az ország vezetője. Borisz Jelcin viszont április 24-én az Orosz Föderáció elnökévé választotta magát.

Gorbacsov utolsó próbálkozása a szovjetország újjászervezésére irányult. 1991. augusztus 2-án bejelentette, hogy augusztus 20-án Oroszország, Üzbegisztán és Kazahsztán új szövetségi szerződést fog aláírni. Ez azonban gyakorlatilag egyet jelentett a Szovjetunió széthullásának bejelentésével. A bejelentésre Gorbacsovval szemben összefogott a hadsereg, a KGB és a kormány. Augusztus 19-én megalakították a Rendkívüli Helyzet Állami Bizottságát, melynek tagjai között ott volt többek között az akkori szovjet miniszterelnök, a belügyminiszter, a honvédelmi miniszter és a KGB vezetője is. A „puccsisták” célja „a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megvédelmezése, szétesésének megakadályozása” volt.³

Gorbacsov eközben a Krímen nyaralt és várta augusztus 20-ikát, az új szövetség aláírásának napját. Augusztus 19-én a puccsisták felkeresték Gorbacsovot és megpróbálták rávenni, hogy az országban hirdessen rendkívüli állapotot. Miután Gorbacsov nemet mondott, a puccsisták saját rendeletben hirdettek rendkívüli állapotot és Moszkvába bevonult a katonaság. Gorbacsovot pedig háziőrizetbe helyezték. Jelcin felhívásban fordult Oroszország polgáraihoz, amelyben a puccsot alkotmányellenes, káros jobboldali fordulatnak minősítette.⁴ Jelcin fellépése megelőzött egy lehetséges polgárháborút. 1991. augusztus 21-én 16 órakor a szovjet parlament törvényen kívül helyezte a Rendkívüli Helyzet Állami Bizottságát. Ezzel véget ért a puccs, ami egyúttal a Szovjetunió végét is jelentette.⁵ Gorbacsov lemondott és átadta a helyét Jelcinnek.

³ Рормозер Г., Френкин А.: Консервативная революция. [Konzervatív forradalom.] // *Политические исследования*, 1992. 1. sz. 202.

⁴ Путь. Хроника тревожных дней. [Puccs. Félelmetes napok krónikája.] Москва, Прогресс, 1991. 19.

⁵ Буровский А. М.: *Крах империи. Курс неизвестной истории*. [A birodalom csődje. Ismeretlen történelmi kurzus.] Москва–Красноярск, 2004. 403.

Ukrajna 1991. augusztus 24-én kiáltotta ki függetlenségét. Erről jóval később, december 1-jén tartottak népszavazást, ahol lakosság döntő része a függetlenség mellett tette le a voksát.

ESZMÉK SZABAD VÁSÁRA, 1990–1998

Ukrajnában az első olyan szervezet, amely ellenzéki politikai szerepet vállalt fel – s emiatt súlyos üldözéseket szenvedett el – az 1975-ös helsinki záróokmány aláírása után létrejövő Ukrán Helsinki Csoport volt. Hasonlóképpen az ellenzékiiség történetének fontos szereplője az ukrán írók Sevcsenko Társasága. Ennek példájára szerveződött 1989-ben a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, az első ukrainai magyar érdekvédelmi szervezet is. Az ukrán író társaságból nőtt ki az 1990-es évek vezető ukrán nacionalista pártja, a RUH (Népi Mozgalom) is.

Az 1994-es választások után a parlamentben a következő frakciók és csoportok alakultak:⁶

1. táblázat. A második összehívású parlament összetétele
1994-ben és 1998-ban

№	A parlament összetétele	Képviselők száma		
		1994	1998	
1.	Ukrajna Kommunista Pártja	89	83	
2.	Frakció	Ukrajna Népi Mozgalma	28	27
3.		Ukrajna Parasztpártja	27	–
4.		Ukrajna Szocialista Pártja	26	25
5.		Központ	31	38
6.	Csoport	Ukrajnai agráriusok	25	36
7.		Reformok	30	27
8.		Régiók képviselői	31	26
9.		Államiság	29	25
10.		Egység	33	25
11.	Függetlenek	27	23	

⁶ Парламент України: основні напрями та етапи еволюції. [Ukrajna parlamentje: az evolúció alapvető irányvonalai és szakaszai.] // Національна безпека і оборона №2, 2003. 5.; Верховна Рада України. Інформаційний довідник. Київ, 1998. 24.

A többpártrendszer kialakulását az tette lehetővé, hogy 1990-ben megsemmisítették a szovjet alkotmány 6. és 7. cikkelyeit, melyek az egypártrendszert rögzítették. 1990-ig csak egy párt, 1991-ben 8, 1992-ben 14, 1994-ben 35, 1998-ban 65 párt volt hivatalosan bejegyezve.⁷ Az időszak pártjait az ukrán politológusok a következő kategóriákba sorolják: ultrabaloldali, baloldali, balközép, centrista, jobbközép, jobboldali, ultrajobboldali pártok.⁸ A baloldalon belül az „ortodoxok” (nosztalgizáló ultrák) és a „modernisták” (mérésékelt baloldal) álltak szemben egymással. A jobboldalon leggyakrabban hangoztatott eszmék a nacionalizmus és a szociális piacgazdaság voltak.

A több mint 5.600 képviselőjelöltből az első fordulóban csak 49 képviselőt, a másodikban újabb 289 képviselőt választottak meg, végül 366-an kaptak mandátumot a 450 fős parlamentbe. Az újabb és újabb pótválasztások elhúzódtak a következő soros parlamenti választásokig. 30 körzetben így sem sikerült megválasztani a képviselőt. Az 1994-es választáson 28 politikai párt állított jelöltet, országos kampányt azonban csak Ukrajna Kommunista Pártja és Ukrajna Népi Mozgalma folytatott. A kommunisták 25%-ot, a népi mozgalom 5,9%-ot, a parasztpárt 5,34%-ot, a szocialisták 4,15%-ot értek el, de rajtuk kívül még kilenc párt képviselője jutott be a Legfelsőbb Tanácsba (Ukrán Köztársasági Párt, Ukrán Nacionalisták Kongresszusa, Ukrajna Kereszténydemokrata Pártja, Ukrajna Demokratikus Újjászületésének Pártja, Ukrajna Demokratikus Pártja, Munkapárt, Ukrajna Szociáldemokrata Pártja, Ukrán Konzervatív Köztársasági Párt, Ukrajna Társadalmi Kongresszusa). Összességében a képviselők fele volt párttag. A Legfelsőbb Tanács tagjai 13 különböző nemzetiséget képviseltek, háromnegyed részben ukrán nemzetiségűek voltak, minden ötödik orosznek vallotta magát.⁹ Az egyetlen magyar képviselő ekkor a pártonkívüli Tóth Mihály.

Lássuk, hogy a pártok tekintetében milyen kínálatból választhatták ki a szavazók, kiknek juttatják a parlamenti mandátumokat.

⁷ Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції. Аналітична доповідь УЦЕПД. [Ukrajna politikai pártjai a parlamenti választások küszöbén: helyzetkép és folyamatok.] // *Національна безпека і оборона* № 12 (24), грудень 2001. 16–17.

⁸ Vö.: *Політичні партії України*. [Ukrajna politikai pártjai.] Ред. В. Якушик. Київ, Вир, 1996.

⁹ Історія українських виборів. [Az ukrán választások története.] // *Орієнтири виборця 2002. Довідник*. Авторський колектив: В. Замніус, Д. Ковриженко, Д. Котляч та ін. Київ, Міленіум, 2002.

a) *ultrabalos pártok*

A gorbacsovi időszakban jött létre az SZKP bolsevik platformja Nyina Andrejeva vezetésével. Az SZKP betiltása után ez volt az egyetlen kommunista szervezet az országban. 1991. november 8-án Leningrádban ebből alakult a Bolsevikok Országos Kommunista Pártja (BOKP). Andrejeva elítélte Gorbacsov politikáját és a belovezsckaja puscjai találkozót,¹⁰ és a Szovjetunió újraélesztése mellett szállt síkra. Szerinte olyan pártot kell teremteni, amely újraéleszti az SZKP XX. kongresszusa előtti, a marxizmus-leninizmus ideológiáját követő bolsevista hagyományokat, mivel az opportunizmussal fertőzte meg a pártot, s ezt a helyzetet csak súlyosbította a hruscsovi-brezsnyevi pangás. Andrejeva nyíltan ki nem mondva ugyan, az internacionalistának titulált pártban az oroszoknak szánta a vezető szerepet. A párt a radikálisokat vonzotta. A pártban rövid idő alatt törés következett be. Kiváltak az ultrák, akik Andrejevát revizionizmussal vádolták meg és létrehozták az azonos nevű új pártot. A be nem jegyzett pártalakulat azonban éppen emiatt nem tudott hatékonyan működni. Kiváltak az ukránok is és 1992. júliusában hivatalosan bejegyeztették az *Ukrajnai Kommunista (bolsevik) Pártot* (UK(b)P). Az UK(b)P programjának alapfogalmai: szövetkezetesítés, iparosítás, kulturális forradalom, internacionalizmus, tudományos szocializmus, kommunizmus.

1992 decemberében került sor *Ukrajna Kommunista Szövetsége* (UKSZ) alakuló ülésére, 1993. márciusában jegyezték be mint társadalmi szervezetet. Törekvése az Ukrajnai Kommunista Párt újbóli legalizálása; kategorikusan elvetette a privatizációt. A Szövetség aláírásgyűjtése, agitációja nyomán 1993 áprilisában Donyeckben megtartották az ukrajnai kommunisták konferenciáját, júliusban pedig kongresszusát. Ám ezen a kongresszuson a Szövetség tagjai, különösen Tamila Jabrova, a szövetség vezetője nem kapták meg azokat a pozíciókat, amikre számítottak. Ezért a Szövetség elhatárolta magát az új párttól és saját párt létrehozását tűzte ki célul. Fő cél: az SZKP újjáélesztése, a belovezsi egyezmény semmissé nyilvánítása, a föderatív Szovjetunió felélesztése. A Szovjetunió újjáélesztése céljából aláírást is gyűjtöttek. 1994 decemberében „a kommunizmus eszméinek elárulásáért” kizárták a szövetségtől.

¹⁰ Беловежская пуца – az UNESCO természetvédelmi világörökségének része, nemzeti park Belorussziában, melynek területén levő kormányrezidencián írta alá Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlav Suskevics belorusz elnök 1991. december 8-án a Szovjetunió felbomlásáról szóló dokumentumot.

ből többek között a volt és a hivatalban levő államfőt, Leonyid Kravcsukot, illetve Leonyid Kucsमत, valamint a regnáló miniszterelnököt, Vitalij Maszolt.

Számos egyéb kisebb csoportosulás követte az anarchizmus, a trockizmus, a maoizmus, a polpotizmus, a hodzsizmus, a slaughterizmus, a militantizmus, a spartakizmus stb. eszméit.

b) baloldali pártok

Ukrajna Kommunista Pártját (UKP) 1991. augusztus 30-i határozatával tiltotta be az ukrán parlament, az augusztusi puccsban való részvétel miatt. A párttagok egy része a szocialistákhoz csatlakozott, a radikálisabb tagság pedig az Ukrainai Kommunista Szövetségét választotta. 1992 nyarán indult meg a mozgalom a párt újraszervezésére. A parlament 1993. május 14-én megsemmisítette a párt betiltásáról hozott határozatát. Június közepén megtartották Donyeckben az első kongresszust, ahol az előzetes várakozásokkal ellentétben az alig ismert Petro Szimonenkót választották meg pártelnöknek. Az egyre mélyülő gazdasági válság nyomorában élő lakosság közel egyharmada bízott a kommunistákban. A párt hivatalos bejegyzésére 1993. október 5-én került sor. A párt programja a parlamenti választási platformja volt, mely szerint másfél-két év alatt az országban stabilizálni lehet a szociális-gazdasági és politikai helyzetet, szociális alapú piacgazdaságot kell bevezetni, korlátok közé kell szorítani a privatizációt, biztosítani minden állampolgár számára legalább a létminimum szintjén való megélhetést, az orosz nyelvnek az ukrán mellett megadni a második államnyelv státuszát, felszámolni a FÁK országok közötti mesterséges határokat. A fő idea a nemzeti kommunizmus volt. A párt a politikai intézményrendszer élére a parlamentet helyezte. Az 1994-es parlamenti választások alkalmával a politikai pártok közül a kommunisták szereztek meg a legtöbb parlamenti helyet. Az okok: az idősebb nemzedék töretlen szimpátiája, az egyszerű, közérthető tömegagitáció, valamint a párt szervezettsége. A parlamenti frakció azonban nem váltotta be a választási reményeket, a lakosság élethelyzete nem javult, ráadásul az elnökválasztás alkalmával a második fordulóban a kommunisták Leonyid Kucsma támogatására szólítottak fel, aki így tulajdonképpen a kommunisták támogatásának köszönhetően tudott nyerni. Az államfő belekezdett a gazdasági reformokba, amelyek nem voltak a kommunisták ínyére. Az UKP frakciója kinyilvánította, hogy

a parlamentben ellenzéki szerepet játszik majd az elnök népellenes kurzusával szemben. Ez azonban már nem javított a népszerűségi mutatóin. A tagság is, és a szimpatizánsok is kezdtek lemorzsolódní a pártról.

Ukrajna Szocialista Pártja (USZP) közvetlenül az SZKP betiltása után jött létre. Az alakuló kongresszust október 26-án tartották Kijevben. Elnöknek közismert politikust, a parlament agrárbizottságának titkárát, Olekszandr Morozt választották meg. Moroz kijelentette: nem a kapitalizmushoz kell visszatérni, hanem előre haladni a szocializmus felé. A szocialisták nem értettek egyet a nemzeti valuta bevezetésével, a „testvéri népek” politikai, gazdasági és katonai szövetségének helyreállítását tartották szükségesnek a FÁK keretein belül. Az UKP legalizálása után a párt tagságának nagy része átvándorolt a kommunistákhoz. Az USZP főként a humán értelmiség, a volt párt- és komszomol-funkcionáriusok pártja lett. Nem mutatott egységet, többféle ideológia, csoportosulás munkált benne. A szocialisták 1994-ben bejutottak a parlamentbe, bár jóval kevesebb képviselői helyet szereztek meg, mint a kommunisták. Programjuk a válságkezelést célozta meg, ám annak mibenléte nem volt világos az emberek számára. Ennek ellenére a parlament elnökévé Morozt választják meg, a szocialisták azonban hangsúlyozzák ellenzékiességüket. A párt tömegtüntetéseket, manifesztációkat szervezett, főleg ünnepnapokon. Kucsma államfővé választását a kommunistákkal együtt támogatták. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy Kucsma nem a szocializmust akarja felépíteni és nem akarja az egyesülést Oroszországgal, a szocialisták „kitagadták” az áruló államfőt.

Ukrajna Parasztpártját (UPP) a volt kolhozi vezetők hozták létre. Igen nagy számú tagságot vonzott, az agrárgazdálkodók gyűjtőpártja lett. A párt a független Ukrajna és a világ gazdasági térségbe való beilleszkedés elvét hirdette. Minden tulajdonformát elismert, de elvetette a mezőgazdaság teljes körű privatizációját, a földtulajdon szabad adás-vételét, támogatta a háztáji és a farmergazdálkodást. 1994-ben bejutott a parlamentbe, ahol hol balra, hol jobbra szavazott, végül a frakció két részre szakadt: az Ukrajnai agráriusok és a Reformok csoportra.

c) balközép pártok

A Szovjetunió felbomlása, Ukrajna függetlenedése, a gazdasági válság ütötte társadalmi részben találta meg a helyét *Ukrajna Társadalmi Kongresszusa* (UTK) 1992-ben, mely az addigi szétszórt, a szláv egysé-

get hirdető, nem szélsőséges baloldali szervezetek egyesítette. Programjában meghirdette az orosz nyelvű kisebbség védelmét, amellyel rögtön széles rétegeket nyert meg az ország déli és keleti régióiban. A párt támogatta a Donyec-medencei bányászok és munkások sztrájkjait, ezzel kívánta növelni befolyását a szakszervezetekben. Az UTK programjának fő pontjai: törvényt alkotni a kettős állampolgárságról, az Osztankinói TV adókörizetének megőrzése Ukrajna egész területén, az orosz nyelv második államnyelvként való elfogadása, a FÁK megerősítése.

A nagyvállalatok érdekeinek védelmében szerveződött *Ukrajna Munkapártja* (UMP) 1992 végén. Ez az alakulat Donyeck, Harkiv, Luhanszk, Szumi körzetében volt erős. A munkásokkal szociális partnerséget, a gazdaságban az állami és a piaci szektor összehangolását, a termelő szférának az állami döntésekbe való közvetlenebb bevonását hirdette.

Ukrajna Szociáldemokrata Pártja (USZDP) azon politikai szervezetek közé tartozott, amelyek történelmi előképre hivatkoztak: adott esetben a cári birodalom utolsó évtizedeinek szociáldemokráciájára. 1990-ben ily módon a pártot nem létrehozták, hanem újjászervezték. 1993-ig számos egyéb kérész életű, szociáldemokrata irányultságú szervezet is működött, melyek többsége beleolvadt az USZDP-be. Ennek ellenére az 1994-es választásokon sikertelen volt, ami válságot idézett elő. 1995 januárjában tartott kongresszuson a pártot újjászervezték, s immár egyetlen szociáldemokrata pártként 1998-ban önállóan bejutott a parlamentbe.

d) centrista pártok

Ukrajna Munkás Kongresszusát (UMK) 1993-ban hozták létre ismert politikusok, kormányhivatalnokok és üzletemberek. A „tulajdonosok” pártjának, konstruktív politikai erőnek hirdette magát, amely így képes lehet az ukrajnai reformok politikai bázisává válni. A párt programja kimondta, hogy a gazdasági reformokat össze kell kötni szociális garanciákkal. Az 1994-es választási sikertelenség után közös politikai blokkot hozott létre *Ukrajna Demokratikus Újjászületésének Pártjával* (UDÚP), amelyet az egykori SZKP demokratikus platformjának tagjai hoztak létre. Ez a párt is a piaczgazdaság és a szociális biztonság platformján állt.

Az UMK, az UDÚP és még néhány kisebb párt – mint például az Alkotmányos Demokrata Párt, Ukrajna Liberális Demokrata Pártja, Ukrajna Szabad Parasztjainak Pártja – kooperált az *Új Ukrajna Egyesülettel*, melynek élén Volodimir Grinyov, a parlament volt alelnöke állt.

Grinyov és egyesülete 1993 októberében összefogott az Iparosok és Vállalkozók Egyesületével, amelyet Leonyid Kucsma, a későbbi államfő vezetett, és közösen létrehozták a *Reformok Régióközi Blokkja* elnevezésű pártot. A párt programja szerint a tőke nagyobb része fölött nem az államnak, hanem a társadalomnak kell exponálnia. A reformok tekintetében a sokkterápiát tartotta a leginkább célravezetőnek. A párt 1994-ben szerzett ugyan parlamenti mandátumokat, de messze a várakozások alatti számban, ami egyenlő volt a vereséggel. Az elnökválasztáson Kucsma már más pártokkal is igyekezett kooperálni.

A 19–20. századi ukrán liberális hagyományokra alapozva alakult meg 1991 őszén *Ukrajna Liberális Pártja*, amely a vállalkozókat és az alkotó értelmiséget célozta meg. A több nagy cég által is pénzelt párt a beruházások előmozdítására fektette a hangsúlyt, felhívta a figyelmet arra, hogy a külföldi tőke nem fog bejönni egy olyan országban, ahol nincs politikai és gazdasági stabilitás. A párt támogatta a kettős állampolgárság eszméjét, felismerte, hogy megnövekedett szerepet kell adni a régióknak. A párt főleg a keleti régiókban, Donyeckben volt erős. Az 1994-es választások utáni parlamentben több mandátumot szerzett képviselő lett a párt tagja.

1990-ben alakult meg az *Ukrán Zöld Párt*. Fő értékei: az élet minden formája és az ember maga. Ideológiája szerint a fogyasztói társadalom nem szolgálja az embert és nem lehet életcél, az ökológiai szempontokat a gazdasági, politikai és ideológiai megfontolások elé kell helyezni. Az 1990-es évek első felében a leginkább elfogadott párt volt az országban, ennek ellenére az 1994-es választások alkalmával egyetlen képviselőt sem tudott a parlamentbe juttatni. A pártnak szimpatikus volt a neve, ám sem személyi, sem ideológiai tartalmával nem voltak tisztában az emberek. A párt azonban képes volt okulni, s a következő választások alkalmával önállóan, a negyedik erőként tudott frakciót alakítani az ukrán parlamentben.

Sajátos szint képviselt az ukrán politikában a hirtelen feltűnő és ugyanolyan hirtelen letűnő *Szolidaritás és Szociális Igazságosság Ukrán Pártja* (SZSZIUP), melyet egy külföldön nagyvállalkozó, Eduard Lasutyin alapított. Lasutyin már húsz éve Ausztriában élt, de nem mondott le a szovjet állampolgárságáról. Hatalmas vállalatbirodalmat hozott létre, melynek Ausztrián kívül Kazahsztánban, Tadszikisztánban, Oroszországban, Ukrajnában, Bulgáriában és Szlovákiában is voltak érdekeltségei. 1993-ban Ukrajnában hatalmas sajtókampányba kezdett népszerűsítése érdekében, szóba került az is, hogy jelölteti magát az államfőválasztáson. Saját ingyenes lapot is indított 100 ezres példányban orosz és ukrán nyelven, illetve

1993 őszén megalapították a SZSZIUP-ot, amely különösen az ország központi régióinak városi lakossága, valamint a mérnöki-műszaki értelmiség körében tudott híveket szerezni. Lasutyin azt hirdette, hogy a társadalom nem kísérleti terep, tehát olyan szintézisen alapuló politikai programot kell megalkotni, amely a birodalomtól megörökölt realitásokból indul ki. Több szabadságot és kevesebb államot. Ki kell bővíteni a helyhatalmi szervek hatáskörét, mert a hatalom koncentrációja globalizálja a központi irányítás hibáit. Az ország érdeke azt kívánja, hogy az államfő legyen az alkotmány őre és az állam jelképes hivatalnok. Erre a következtetésre Lasutyin az után jutott, hogy Oroszországban Borisz Jelcin elnök 1993. októberében tankokról lövette a parlamentet.

e) jobbközép pártok

Ukrajna Népi Mozgalma (UNM) az 1989–1991-es időszak főszereplője volt. A párt létrehozását ukrán írók kezdeményezték. A fő cél a XIX. pártkonferencia határozatait életbe léptetésének támogatása volt. A kezdeményező csoportot az Ukrajnai Írószövetség hozta létre 1988 novemberében. 1989 januárjában a szövetségben megkezdődött a mozgalom programtervezetének vitája. Az alakuló ülésre 1989 szeptemberében került sor. A Mozgalom legfőbb érdeme, hogy a szovjet típusú ukrán parlament elfogadta az új választási törvényt, annak a társadalmi nyomásnak köszönhetően, ami az UNM növekvő politikai erejéből következett. Az 1990. márciusban megtartott választáson az UNM több mint 100 parlamenti helyet tudott megszerezni. A nyugati megyékben pedig az önkormányzatokban is tekintélyes helyet szorított magának. A Mozgalom által 1991 januárjában szervezett, Lviv és Harkov közötti élőláncban több mint félmillióan vettek részt. 1994-es parlamenti választásokon is sikeres volt a Mozgalom, saját frakciót tudott alakítani. Ugyanebben az évben megtartott államfőválasztáson indult Vjacseszlav Csornovil, a Mozgalom elnöke is. A győztes Leonyid Kucsma lett, akit az első időszakban a Mozgalom egyértelműen támogatott. Csornovil 1999-ben ismét indulni akart a választásokon, ám nem sokkal előtte tisztázatlan körülmények között autóbalesetben meghalt, Népi Mozgalom nevű pártja, közkeletű nevén a RUH szétesett. A jobboldalon nem volt más erős ember, sőt, erős párt sem.

1990-ben jött létre a neokonzervatív és szociáldemokrata elveket ötvöző, nehezen átlátható elveket hirdető *Ukrajnai Demokrata Párt*

(UDP), amelyhez az 1990-ben megválasztott parlamentben még 25 képviselő csatlakozott. Az 1994-es választások alkalmával azonban igen gyengén szerepelt, mandátumot szerző három képviselője az Államiság csoporthoz csatlakozott.

1993-ban alakult meg *Ukrajna Kereszténydemokrata Pártja* (UKDP), amelynek soraiban a legtöbb hivatásos politikust találjuk. A párt széles körű kapcsolatokat épített ki külföldi pártokkal, belföldön viszont csekély tábor tudott maga köré gyűjteni, 1994-ben három képviselője jutott be a parlamentbe. A sikertelenség után a párt felvette a kapcsolatot az ország vezető jogásaival, akik számos törvényjavaslatot dolgoztak ki, haszontalanul.

A leghosszabb története az *Ukrán Köztársasági Pártnak* (UKP) van. Előzménye az 1976-ban alakult Ukrán Helsinki Csoport, amely 1987 nyarán elsőként kezdett el beszélni Ukrajna függetlenedéséről. 1990-ben alakult párttá, miután sikerült képviselőket juttatni a parlamentbe. Főleg az értelmiséget vonzotta. 1993-ban tüntetésekkel, demonstrációkkal elérte Leonyid Kucsma kormányának lemondását és az előrehozott választások kiírását. Az 1994-es választásoknak azonban vesztese lett, alig néhány képviselőt tudott bejuttatni a Legfelsőbb Tanácsba, akik az Államiság csoport tagjai lettek. A pártból több csoportosulás kivált, melyek új jobboldali pártokat alapítottak vagy azokhoz csatlakoztak.

f) jobboldali pártok

1993-ban jött létre az *Ukrán Nacionalisták Kongresszusa* (UNK) az addig külföldön tevékenykedő, banderista¹¹ hagyományokat ápoló Ukrán Nacionalisták Szervezetének kezdeményezésére. Az UNK rövidesen szembefordult az alapítókkal, a sorai közé engedett volt kommunistákat is, és vállalta az együttműködést a hatalommal. A fő ideológusa az amerikai banderista diaszpóra képviselője Roman Zvarics volt, aki a nacionalista ideológia középpontjába az embert állította és az ún. népi kapitalizmust, amely értelmezésében minden polgár szociális és politikai jogaival körülbástyázott piacgazdaságot jelentette. Az UNK is az

¹¹ Sztepan Bandera (1909–1959) ukrán nacionalista politikus. 1928-ban Bécsben Jevhen Konovalec által létrehozott Ukrán Nacionalisták Szervezete Konovalec 1938-ban bekövetkezett halála után két ágra szakadt: Sztepan Bandera követőit nevezték banderistáknak és Andrij Melnik követőit melnikistáknak. A banderistáknak kiterjedt hálózata volt bel- és külföldön egyaránt.

1994-es választások nagy vesztesének bizonyult, alig néhány mandátumot sikerült beszerínie.

Jobbközép pártokból kivált csoportosulások hozták létre az Ukrán Nemzeti-Konzervatív Pártot (UNKP), az Ukrán Konzervatív Köztársasági Pártot (UKKP) stb.

g) ultrajobboldali pártok

A mérsékelt jobboldalról levált csoportok egy másik része eltolódott a szélsőségek felé. Két nagyobb csoportba sorolhatók: ukrán nacionalisták, főleg a nyugati régiókban (Független Ukrajna, Ukrán Nacionalisták Ukrajnai Szervezete, Ukrajna Szociálnacionalista Pártja, Ukrán Nacionalista Szövetség), illetve orosz nacionalisták (Ukrajna Szláv Egységének Pártja).

PÁRTOSODÁS CSOPORTÉRDEKEK MENTÉN, 1998–2006

a) az 1998-as parlamenti választások

1998-ban a képviselők felét pártlistákon, másik felét egyéni körzetekben választották meg. 21 önálló politikai párt és 9 politikai tömörülés vett részt a választásokon, közülük a parlamenti küszöböt a következőknek sikerült átlépni: Ukrajna Kommunista Pártja – 24,65%, Ukrajna Népi Mozgalma – 9,4%, a szocialista párt és a parasztpárt közös baloldali blokkja – 8,56%, Ukrajnai Zöld Párt – 5,44%, Népi Demokratikus Párt – 5,01%, Társadalom (Hromada) – 4,68%, Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja – 4,01%, Ukrajna Progresszív Szocialista Pártja – 4,05%.

A rendkívül széttagolt parlament képtelen volt megválasztani a parlamenti elnököt. A helyzetet az Alkotmánybíróság 1998. december 3-i határozata változtatta meg, mely megerősítette a párton kívüli képviselők jogát parlamenti csoport alakítására, valamint lehetővé tette parlamenti frakció megalakítását minden olyan párt számára, amely bejutott a törvényhozásba, függetlenül attól, hogy egyébként sikerült-e elérnie a 4%-os parlamenti küszöböt. Ezzel megindult a Legfelsőbb Tanács átstrukturálódása. Az addigi nyolc frakció mellett újabb frakciók és csoportok jöttek létre. A parlamenti mozgások még kevésbé tették lehetővé valamiféle stabil többség elérését.

Az elnökpárti többség támogatta Kucsma alkotmánymódosítási tervét, mely korlátozta volna a képviselők mentelmi jogát, célul tűzte a 450 tagú parlament 300 főre csökkentését és az államfő jogkörének kiszélesítését a parlament feloszlatását illetően. Ez ügyben népszavazást is kiírtak 2000 januárjában. A hivatalos végeredmény támogatta az államfő javaslatát, ám a referendum tisztaságát illetően a szakértők kifejezték aggályaikat.¹² Kucsma kezdeményezésére lecserélték a parlament vezetését, a bizottságokban háttérbe szorították a baloldal képviselőit, változtatásokat eszközöltek a parlament ügyrendjében: minden szavazás név szerinti lett, minden ülés héten egy napba sűrítették a szavazásokat, illetve koordinációs tanácsot hoztak létre, amely a szavazások előtt egyeztetett a frakciókkal. A jobboldali erőket sikerült parlamenti többséggé kovácsolni.¹³ Az ukrán törvényhozásban ekkor jött létre először nyugati értelemben vett parlamenti többség. A lehallgatási botrány – Moroz szocialista frakcióvezető közzétett a parlamenti ülésen egy kazettát, mely bizonyította, hogy az államfőnek is köze volt egy újságíró meggyilkolásához – azonban ismét felbolygatta a parlamentet. A kikényszerített többség megbénult a végszavazás előtt és így nem sikerült keresztülvinni az alkotmánymódosítást. A parlament menesztette Viktor Juscsenko kormányfőt és kormányát, de ez már egy új, véletlenszerű többség volt, mint ahogy a helyzet szülte ideiglenes többség szavazta meg a következő miniszterelnököt, Anatolij Kinahot is.¹⁴ A törvényhozás minden eleme, ahogy kezdettől fogva, továbbra is kiszámíthatatlan maradt.

Az 1998-as parlamenti választások nyomán alakult frakciók és csoportok az ukrán Legfelsőbb Tanácsban:¹⁵

¹² Парламент України: основні напрями та етапи еволюції. [Ukrajna parlamentje: az evolúció alapvető irányvonalai és szakaszai.] // Національна безпека і оборона № 2, 2003. 9.

¹³ A sajtó cikkezett arról, hogy egy-egy képviselőnek 30–50 ezer USA dollárt fizettek, hogy átüljön egyik frakcióból a másikba. Л. Жаловага – Д. Скрыбін – О. Єльяшкевич: Якщо в парламенті збережеться демократія, то це буде прикладом для всього суспільства. [Ha a parlamentben továbbra is demokrácia lesz, ez példaként szolgál majd az egész társadalom számára.] // *День*, 10 лютого 2000 р. 4. Nem ez volt az egyetlen „lefizetős” időszak.

¹⁴ Вибори 1998 року. Верховна Рада України III скликання. [Az 1998. évi választások. Ukrajna III. összehívású Legfelsőbb Tanácsa.] // *Орієнтири виборця 2002. Довідник*. Авторський колектив: В. Замніус, Д. Ковриженко, Д. Котляр та ін. Київ, Міленіум, 2002.

¹⁵ Депутатські фракції та групи у Верховній Раді України 3 (14) скликання (I–VII сесії, травень 1998 – липень 2001). [Képviselői frakciók és csoportok

2. táblázat. A harmadik összehívású parlament összetétele 1998-ban, 1999-ben és 2001-ben

№	A parlament összetétele	Képviselők száma		
		1998. május	1999. július	2001. július
1.	Ukrajna Kommunista Pártja	120	122	113
2.	Ukrán Népi Mozgalom	47	30	22
3.	Ukrajna Szocialista Pártja	35	24	17
4.	Ukrajnai Zöld Párt	24	23	17
5.	Népi Demokrata Párt	91	30	16
6.	Hromada	39	17	–
7.	Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja	25	26	36
8.	Ukrajna Progresszív Szocialista Pártja	17	14	–
9.	Ukrajna Parasztpártja	–	15	–
10.	Reformok és Rend Párt	–	21	15
11.	Ukrajna Népi Mozgalma	–	16	14
12.	Haza	–	28	26
13.	Alma (Jabluko)	–	–	15
14.	El nem kötelezettek	–	19	–
15.	Dolgozó Ukrajna	–	19	46
16.	Szolidaritás	–	–	21
17.	Ukrajna régiói	–	–	24
18.	Régiók újjászülése csoport 2001. áprilisig, utána Demokratikus Szövetség frakció	27	28	18
19.	Függetlenek	48	16	48

A parlamenti frakciókon és csoportokon belüli vándorlásokat csak részben tükrözi, hogy a táblázatban feltüntettük a ciklus három különböző időpontjában a létszámot. Nézzünk néhány példát. A két végpontján változatlan létszámúnak tűnő függetlenek sorában a közbeeső időben 1999. áprilisában 16-an, 2000. áprilisában 49-en, 2001. áprilisában pedig 44-en foglaltak helyet; a mélypont az 1998. októberi 15 fős létszám volt. Azok a népképviselők, akiket a parlament elnökévé, elnökhelyetteseivé

Ukrajna 3. (14.) összehívású Legfelsőbb Tanácsában (I–VII. ülésszakok, 1998 május – 2001 július).] // *Часопис ПАРЛАМЕНТ* 2001. № 5.

választottak, automatikusan független képviselőkké váltak. A 2000 februárjában feloszlott frakciók (Ukrajna Progresszív Szocialista Pártja, Ukrajna Parasztpártja, Hromada) és csoport (El nem kötelezettek) tagjai szintén automatikusan függetleneknek minősültek. A ciklusban az egyetlen magyar képviselő, Kovács Miklós 1998. május 12-től független, 1998. július 22-től az *El nem kötelezettek* csoportjának tagja, 2000. március 16-án független, másnapról, március 17-étől a *Szolidaritás* csoport tagja. A 450 képviselőből kevesebb mint 200-an maradtak a helyükön a ciklus végéig, összességében a képviselők több mint 460-szor ültek át egyik székből egy másikba. A legstabilabb frakciót a kommunisták alkották. A legtöbbet Volodimir Necsiporuk képviselő váltogatta a széket, összesen kilencszer.¹⁶ A képviselő Ukrajna főügyészének tanácsadója, a parlament jogi bizottságának tagja volt.¹⁷ A pártfegyelem, frakciófegyelem nincs szabályozva, mint ahogy a választási ígérek sem köztema a választások után.¹⁸

b) hová jutott a pártpolitika az első évtized után?

2001-ben már 127 párt volt hivatalosan bejegyezve. Ezek közül mindössze 12-nek volt országos hálózata. Ezeknek mintegy egyötöde van folyamatosan jelen a politikai színtéren, körülbelül ötvenről mondható el, hogy időnként megmutatkozik, a többi gyakorlatilag láthatatlan. Ugyanekkor az országban megjelenő 2.667 újságból 349 volt a pártlap (13%), a 3,5 milliárd összpéldányból valamivel több mint 250 milliónyi (7,2%). A nagy pártok saját honlappal rendelkeztek, illetve kimutatható befolyással bírtak bizonyos tévé- és rádióadókra.¹⁹ Egy felmérés sze-

¹⁶ Хронологія міжфракційних переходів народних депутатів України. [Ukrajna népképviselői frakcióváltásainak kronológiája.] // *Часопис ПАРЛАМЕНТ* 2001. № 5.

¹⁷ Нечипорук Володимир Павлович. Обраний по виборчому округу №194 Хмельницька обл. [Necsiporuk Volodimir Pavlovics. Megválasztva a Hmelnickij területi 194. sz. választókerületben.] http://gska2.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/d_ank_arh?kod=623603 (2007-06-15)

¹⁸ Az első összefoglaló erről a kérdésről: „ОПІСНТИРИ ВИБОРЦІВ” – моніторинг реалізації передвиборчих обіцянок народних депутатів у законотворчому процесі/VOTER GUIDE: Implementation of Election Commitments in Legislation 4th Verkhovna Rada of Ukraine 4th Parliamentary Session. Київ, Міленіум, 2004. 106 с.

¹⁹ Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції. Аналітична доповідь УЦЕПД. [Ukrajna politikai pártjai

rint a lakosság 40,2%-a egyetlen ideológiai irányvonalat sem támogatott, 13,9% a kommunista, 9,8% a szociáldemokrata, 8,8% a nemzeti-demokrata, 4,5% a zöldek, 3,9% a kereszténydemokrata, 2% a liberális elvek hívének vallotta magát. A radikális nacionalizmus és anarchizmus támogatottsága igen csekély (1,3% és 0,5%). 14,2 százalék nem válaszolt.²⁰ Figyelemre méltó, hogy a közel 300 ezer önkormányzati képviselőnek kevesebb mint 8%-a tagja valamilyen pártnak.²¹

3. táblázat. A lakosság ideológiai orientációja az egyes régiókban²²

	Déli (Herszon, Krim, Mikolajiv, Odessa)	Központi (Cserkaszk, Hmelnick, Kirovolhrad, Poltava, Vinnyica)	Nyugati (Csernyivci, Ivano- Frankivszk, Kár- pátlja, Lviv, Rume, Temopol, Voliny)	Keleti (Dnyipropetrovzszk, Donyeck, Harkiv, Luhanszk, Zaporizsje)	Északi (Csernyihiv, Kijev, Szumi, Zsitomir)
Kommunista	11,7%	11,9%	4,0%	21,5%	15,7%
Szociáldemokrata	6,0%	13,8%	7,5%	10,9%	6,0%
Nemzeti-demokrata	5,0%	6,8%	24,8%	4,2%	4,8%
Zöldek	4,0%	3,5%	4,8%	6,0%	2,4%
Kereszténydemokrata	2,7%	2,5%	6,7%	3,4%	5,4%
Liberális	2,7%	2,7%	0,8%	2,1%	1,2%
Nacionalista	0,7%	1,4%	3,2%	0,4%	1,8%
Konzervatív	2,0%	0,2%	0,8%	0,7%	1,2%
Anarchista	0%	0,2%	0%	1,3%	0%
Egyiket sem támogatja	52,8%	37,8%	27,2%	41,3%	48,2%
Nem válaszolt	12,4%	19,2%	20,2%	8,2%	13,3%

A Razumkov Politikatudományi Intézet értékelése szerint 1994-ig a pártalakításban az ideológiai szempontok játszották a főszerepet, utána azonban egyre inkább az egyéb megfontolások kerültek előtérbe, a pártok fő funkciója nem a társadalmi érdekek képviselése, hanem egye-

a parlamenti választások küszöbén: helyzetkép és folyamatok.] // Національна безпека і оборона № 12 (24), грудень 2001. 18–19.

²⁰ Uo. 20–21., 23.

²¹ Uo. 26.

²² Uo. 21. Szürkével jelöltük a parlamenti küszöb alatti támogatottságot.

csoportok vagy személyek politikai legalizálása és érdekérvényesítése lett, választási vagy népszavazási kampányokhoz kötődően. 1) Megjelentek az adminisztratív eszközökkel létrehozott pártok, amelyeknek lényege, hogy az alapítóktól valamilyen függőségben levő személyek rákényszerültek, hogy belépjenek az adott pártba. Ide sorolható többek között a Régiók Pártja. 2) Az ellenzéki pártok ellehetetlenítésének eszköze a klónpártok alapítása, egyes politikai vezetők ambícióinak meglovagolásával. Ezzel a módszerrel bomlasztották fel a Népi Mozgalmat is. 3) A harmadik tényező a gazdasági lobbyérdek megjelenése. A pártot vagy eleve az üzleti világ szereplői hozzák létre, vagy valamely ideológiai alapon szerveződött pártban átveszik az uralmat a szponzorként megjelenő gazdasági csoportok, üzletemberek. Erre példa többek között Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja vagy a Haza.²³ A nagy pártok közül az ideológia a szervezőelve a Népi Mozgalomnak, a szocialistáknak és a kommunistáknak. A Népi Mozgalom felmorzsolódása után gyakorlatilag a baloldal ideológiai alapozású és folyamatosan fenntartható népszerűsége a lakosság folyamatosan nehéz élethelyzetével magyarázható. Egy felmérés szerint a lakosság 90%-a elégedetlen az életszínvonalával, mintegy 80% mondja azt, hogy az egészségvédelem, a szociális háló alacsony színvonalú. A lakosság 30%-a a hivatalos szegénységi szint alatt él.²⁴

A függetlenség tíz éve alatt Ukrajnában nem tudott kialakulni *kormánypárt* (koalíciós pártok) – *ellenzéki pártok* struktúra, a parlamenti pártok pozícióját elsősorban az államfőhöz való viszony alapján lehet meghatározni. Ebben az értelemben beszélhetünk az államfő támogatását deklaráló pártokról, puha ellenzékről és kemény ellenzékről. A valóságban konstruktív együttműködés mint olyan nem létezik, nem politikai elvek képviselői, hanem politikai bozótharcosok állnak szemben egymással. Az 1980-as évek végén még egységes volt a demokratikus ellenzék, utána azonban, még mielőtt a társadalmi átalakítás megtörtént volna, mint a Baltikumban vagy Kelet-Közép-Európában, rögtön bekövetkezett a széttöztődés etnikai, felekezeti, nyelvi stb. alapon egymással kibékíthetetlen táborokra, nem sikerült egységesen megfogalmazni a nemzeti érdeket, sőt azt sem, mi a nemzet. Az egyházak sem békéltető szerepét

²³ Уо. 23–24.

²⁴ І. Жданов – Ю. Якименко: Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти. [Ukrajna a 21. században: kihívások a politikai elit számára.] // *Національна безпека і оборона* № 9, 2003. 4.

játszották, hanem beleszóltak a nagypolitikába. Az elit a hatalomhoz való viszonyában tudja csak elképzelni a helyét; az új politikai elit pedig nem cselekvőképese a nomenklatura árnyékában. 1990–2003 között az állami vezetők háromnegyede és a megyei közigazgatási hivatalok vezetőinek ennél is nagyobb hányada volt párt-, tanácsi és komszomol funkcionárius.²⁵ Dmitro Vidrin, az Európai Integrációs Intézet igazgatója egyik nyilatkozatában Magyarországot hozta fel példának, ahol a különböző ideológiai irányvonalat követő kormányok képesek voltak a legfontosabb stratégiai célokban megőrizni a folyamatosságot; ilyen például az EU-ba való belépés szükségessége. Ukrajnában azonban az elit képtelen a konszenzusra. A „donyeckiek” és a „dnyipropetrovszkiak” paktumot köthetnek a „kijeviek” ellen vagy a „nyugatiak” és a „keletiek” a „központiak” ellen, az egységes stratégia lehetősége azonban nem látszik.²⁶ Számos szakértő hangsúlyozza, hogy a legnagyobb gond a társadalmi konszenzus hiánya a stratégiai kérdéseket illetően.²⁷

c) a 2002-es parlamenti választások

Ukrajna fennállásának első tíz éve nem sikertörténet sem gazdasági, sem politikai értelemben. 2002-t már egyenesen a politikai válság éveként értékelték a szakemberek, illetve a pénzmosás elleni harc módszereinek kidolgozásával foglalkozó nemzetközi csoport és az USA pénzügyminisztériuma is mindenkit óvatosságra intett az ukrainai tranzakciókkal kapcsolatban, fokozott veszélyre hivatkozva. Miközben az Európai Unió minden addiginál nagyobb léptékű nyitásra készült, Ukrajna mind jobban elszigetelődött a nyugati világtól, az egyre növekvő orosz politikai befolyást erősítette a gazdasági összefonódás is. Gyakorlatilag nem volt alternatívája az orosz energiahordozók importjának, az ukrán privatizációban egyre erőteljesebb lett az orosz tőke részvétele. A fegyverropogástól sem mentes, durva kampánnyal járó 2002-es parlamenti választások alkalmával három pártnak (Ukrajna Kommunista Pártja, Ukrajna Szocialista Pártja, Ukrajna

²⁵ Уо.

²⁶ Д. Видрін: В Україні еліта лобіює переважно групові інтереси... [Ukrajnában az elit többnyire csoportérdekért lobbizik...] // *Національна безпека і оборона* №9, 2003. 33.

²⁷ А. Гриценко: Політична еліта України: чи здатна вона виконати свою суспільну місію на сучасному етапі. [Ukrajna politikai elitje: képes-e a jelen szakaszban végrehajtani társadalmi misszióját.] // *Дзеркало тижня* № 44 (469) 15–21 листопада 2003.

(egyesített) Szociáldemokrata Pártja) és három választási tömörülésnek (Mi Ukrajnánk, Julia Timosenko Választási Blokkja, Egységes Ukrajnáért) sikerült túllépnie a 4%-os parlamenti küszöböt. Az ellenzék (Viktor Juscenko Mi Ukrajnánk Blokkja, Julia Timosenko Blokkja, a kommunista és a szocialista párt) együtt közel 60%-ot szerzett, az elnökpárti oldal, a szinte a teljes írott és elektronikus sajtót kisajátító Egységes Ukrajna, valamint Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja pedig ennek egy-harmadát tudta csak elérni szavazatokban.²⁸

4. táblázat. A negyedik összehívású parlament összetétele
2002-ben és 2003-ban

№	A parlament összetétele	Képviselők száma	
		2002-ben	2003-ban
1.	Egységes Ukrajna	177	–
2.	Mi Ukrajnánk	119	103
3.	Ukrajna Kommunista Pártja	64	60
4.	Ukrajna (egyesített) Szociáldemokrata Pártja	31	37
5.	Timosenko Blokkja	23	19
6.	Ukrajna Szocialista Pártja	22	20
7.	Ukrajna Régiói	–	47
8.	Dolgozó Ukrajna	–	42
9.	Ukrajna Agrárpártja	–	16
10.	Népi Demokrata Párt	–	15
11.	Néphatalom	–	21
12.	Demokratikus Kezdeményezések	–	18
13.	Népi Választás	–	14
14.	Függetlenek	10	20

²⁸ Парламент України: основні напрями та етапи еволюції. [Ukrajna parlamentje: alapvető irányok és az evolúció szakaszai.] // *Національна безпека і оборона* № 2, 2003. 10.; Сергій Макеєв – Володимир Горбач: *Вибори президента в суверенній Україні*. [Elnökválasztások a szuverén Ukrajnában.] Громадська неприбуткова організація „Інститут політики”. <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redirect?url=pc07-2003-05.html> (2007-05-14)

2006–2007: ALKOTMÁNYOSSÁGI PRÓBA

2004. novemberi államfőválasztás alkalmával az előrejelzések Viktor Jusczenko biztos győzelmét jósolták (1999. decembere és 2001. májusa között az ország miniszterelnöke volt), mégis a regnáló miniszterelnök, Viktor Janukovics kapott papíron több szavazatot. Az emberek kivonultak Kijev főterére és Jusczenko pártjának – Mi Ukrajnánk – színében, narancsszínű zászlók alatt követelték a választások megismétlését. Jusczenkót támogatta a Julia Timosenko vezette tömörülés és a szocialisták is. A december 26-ra kiírt megismételt választásokat Jusczenko nyerte meg. Ebben a kampányban felrúgták azt a korábban betartott hallgatólagos megállapodást, hogy identitás-kérdéseket (mint a nyelv, a válás, a kettős állampolgárság) nem visznek be a politikai csatározásba. A választások után Janukovics miniszterelnöknek mennie kellett. 2005. februártól Julia Timosenko került a kormány élére, azonban együttműködése az államfővel kétesnek és rövid életűnek bizonyult. Kölcsonösen hivatali visszaélésekkel vádolták egymást. 2005. szeptemberétől az államfő pártjához tartozó Jurij Jehanurov vette át a kormányrudat.

Az alkotmánymódosítás és a népképviselők megválasztásáról szóló új törvény által a közelgő parlamenti választások mindenképp új helyzetet voltak hivatottak teremteni. A legfontosabb pontok az arányos választási rendszer bevezetése és a parlament szerepének megemlése azáltal, hogy bekerülő pártok kötelesek parlamenti többséget létrehozni, amelyik megszavazza a kormányt. Ezen a választáson már nem indulhattak „önjelöltek” sem, ez vezetett ahhoz, hogy az országban elsőként a nemzetiségek közül a magyarok két pártot is alakítottak. Ekként jegyeztette be magát a KMKSZ Kovács Miklós elnökletével (KMKSZ Ukrajnai Magyar Párt) és megalakult az Ukrajnai Magyar Demokrata Párt (UMDP) Gajdos István elnökletével.²⁹ Egyik pártnak sem volt reális esélye arra, hogy elérje a 3 százalékos parlamenti küszöböt, a valódi tét a helyi önkormányzati helyek megszerzése volt.

2005 júniusában Ungváron tanácskozást tartottak a politikai pártok képviselői, melyen többen aggodalmunknak adtak hangot a magyar

²⁹ Bár mindkét honlapot frissítik, egyik sem a „párt”, hanem a korábbi szervezet portálja, lásd. KMKSZ: <http://www.karpatok.uzhgorod.ua/> UMDSZ: <http://www.umsz.uz.ua/start.html> (2007–05–14) A kárpátaljai magyar jelöltek választási szerepléséről 1990 és 2006 között lásd. Fedinec Csilla: Hatalmi játszmák Ukrajnában – Másfél évtized mérlege. *Kommentár*, 2007. 3. sz. 98–100.

pártok megalakulásával kapcsolatban. Kovács Miklós a következőket válaszolta: „Mint a KMKSZ Ukrajnai Magyar Párt elnöke szeretném hangsúlyozni, hogy az etnikai-nemzeti pártok nem jelentenek fenyegetést országuk számára. Magyar pártok léteznek Szlovákiában, Romániában, Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában. Több országban tagjai a kormánykoalíciónak. Ukrajnában mindössze 150 ezer magyar él, ugyan milyen fenyegetést jelenthetnének? Ugyanakkor felhívnám a figyelmet arra, hogy Ukrajnában az igazi magyar párt a KMKSZ. A Gajdos-féle Ukrajnai Magyar Demokrata Párt – a nomenklátúra pártja [tehát nem a magyaroké – F. Cs.].”³⁰

A soros parlamenti és helyhatósági választásokra 2006 márciusában került sor. Ehhez a kampányhoz köthető az ukrajnai pártoknak adott régiókhoz kötése a közgondolkodásban. A regionális preferenciák korábban is megvoltak, ez azonban ebben az időszakban vált elsődleges szemponttá. Az értékrendek szembeállításra veszélyes színezetet vitt az ukrán belpolitikába. Az Ukrajnában bejegyzett 126 pártból 45 párt és tömörülés került fel a választási listára. A közvélemény-kutatások, az exit poll nem járt a tényleges végeredmény közelében. A 225 választókerületben a következő erőket juttatták be a 450 tagú Legfelsőbb Tanácsba³¹ (5. táblázat).

Szembetűnő vereséget szenvedtek a zöld pártok, annak ellenére, hogy Ukrajnában igen súlyos problémákat vet fel az ökológiai helyzet. Egyetlen zöld párt, köztük például a Csernobil Szövetség sem közelítette meg az 1%-ot a szavazati arányok tekintetében.

Viktor Jusczenko államfő az őt 2004. decemberében hatalomra segítő „narancsos forradalom” pártjaitól (Julia Timosenko Blokkja, Mi Ukrajnánk Blokk, Szocialista Párt) joggal várta a kormányalakítást, még akkor is, ha Janukovics pártja volt a választások egyértelmű nyertese. Ennek ellenére hosszú, kínos tárgyalások következtek. Ez már jelezte a törést. Június 22-én jelentették csak be, hogy három parlamenti frakció (Julia Timosenko Blokkja, Mi Ukrajnánk Blokk, Szocialista Párt) 239 képviselőből megalakítja a „narancsos koalíciót”. A koalíció Petro Porosenkót (Mi Ukrajnánk Blokk) jelölte parlamenti elnöknek, akit egyéb-

³⁰ *Політичні партії України за рік до парламентських виборів: регіональний вимір. Матеріали круглого столу (Ужгород, 9–10 червня 2005 р.)* [Ukrajna politikai pártjai egy évvel a parlamenti választások előtt. Kerekasztal-beszélgetés (Ungvár, 2005. június 9–10.)] Ужгород, 2005. 74.

³¹ http://gska2.rada.gov.ua/pls/site/p_fractions (2007–06–27)

ként korábban éppen a narancsos erőkön belüli ellentétek következtében váltottak le a Nemzetbiztonsági és Védelmi Tanács elnökének tisztéről. A szocialisták azonban részt kértek a hatalomból – az államfő és a miniszterelnök a koalíció két pártjának színeit képviselik, míg a szocialisták kimaradnak ebből a pozicionálásból – és Alekszandr Moroz személyében saját jelöltet állítottak. Velük együtt a Régiók Pártja és a Kommunista Párt megszavazzák a szocialista jelöltet. Ez az újabb szakadás a narancsos erőkön belül.

5. táblázat. Az ötödik összehívású parlament összetétele 2006-ban

N ^o	A parlament összetétele (frakciók)	Szavazati arány	Mandátum
1.	Régiók Pártja	32,14%	186
2.	Julia Timosenko Blokkja (Haza Összukrán Egyesület, Ukrán Szociáldemokrata Párt)	22,29%	129
3.	Mi Ukrajnánk Blokk (Mi Ukrajnánk Népi Szövetség, Ukrajna Nemzeti Mozgalma, Ukrán Nacionalisták Kongresszusa, „Szobor” Ukrán Köztársasági Párt, Keresztény Demokraták Szövetsége Párt és a 2007. márciusában kivált Ukrajnai Gyáriparosok és Vállalkozók Pártja)	13,95%	81
4.	Ukrajna Szocialista Pártja	5,69%	33
5.	Ukrajna Kommunista Pártja	3,66%	21
6.	Függetlenek		16

Júliusban a Szocialista Párt tagjai hivatalosan kiléptek a „narancsos koalícióból”. Tegyük hozzá, hogy ideológiai értelemben Timosenko Blokkja és a Mi Ukrajnánk a jobb-; a Régiók Pártja pedig a baloldal az ukrán politikai színtéren. A szocialisták igazából most kerültek a helyükre. A választásokon győztes Régiók Pártja, valamint a Szocialista Párt és a Kommunista Párt megalakította a „válságellenes koalíciót”, amely Viktor Janukovicst jelölte miniszterelnöknek (Régiók Pártja). Augusztus 4-én a parlamenti többség megszavazta az új miniszterelnököt, aki Jehanurovot váltotta. Timosenkóék ellenzékieknek nyilvánították magukat, a Mi Ukrajnánk (Juscenko államfő pártja) azonban tárgyalásokat kezdett a „válságellenes koalícióba” való belépésről. Nagykoalíció jobb- és baloldal összecsiszolása által? Októberre kiderült, hogy ez nem

megy, a Mi Ukrajnánk frakciója bejelentette, hogy nem tárgyal tovább a kormánykoalícióval, és ellenzékben marad.

Már 2007-et írunk, amikor február 24-én Julia Timosenko Blokkja és a Mi Ukrajnánk Blokk megállapodnak a közös ellenzéki fellépésről a parlamentben. A sokadik törés elfedése, ha erről külön meg kell állapodniuk az ellenzéki pártoknak. Március 21-én a parlament gazdasági miniszternek szavazta meg Anatolij Kinahot. Másnap a Mi Ukrajnánk Blokkhoz tartozó Gyáriparosok és Vállalkozók Pártja, melynek Kinah a vezetője, azt javasolta parlamenti képviselőinek, hogy lépjenek ki az ellenzéki frakcióból és csatlakozzanak a kormánykoalícióhoz. A kormánykoalíció ugyan ezen a napon úgy döntött, hogy „válságellenes koalíció” helyett „nemzeti egység koalíciója” néven fut tovább. Julia Timosenko Blokkjából 5 és a Mi Ukrajnánk Blokkjából 6 képviselő átül a kormánykoalíció padsoraiba. Az államfő félelme, hogy a kormánykoalíció elérheti a parlamentben az ügydöntő kétharmados többséget. Március 29-én rendkívüli parlamenti ülésen Viktor Jusczenko bejelenti, hogy május 27-re új parlamenti választásokat fog kiírni. Április 2-án alá is írja az erről szóló rendeletet.

A kormánykoalíció – Régió Pártja, Szocialista Párt, Kommunista Párt – önálló politikai pártokat jelenít meg, míg az ellenzéket két tömörülés alkotja. Egy-egy tömörülésbe, blokkba több párt vesz részt, melyek a parlamentbe jutás esélyének növelése érdekében szövetkeztek egymással. Ez a többrétegűség, a többszínűség sokkal sérülékenyebbé teszi ezeket a formációkat, mint az önálló pártokat. A Régiók Pártjában találjuk meg Leonyid Kucsma volt elnök valamikori környezetének vezető személyiségeit. A választások körüli időben ennek a pártnak a háza tájáról egyetlen disszonáns hang sem szivárgott ki. Földrajzilag a szavazatarányokat tekintve a Régiók Pártja a keleti régiót, Julia Timosenko Blokkja az ország középső részét, a Mi Ukrajnánk a nyugati régiót fedi le. A két vezető politikusnak szinte eposzi jelzője, hogy „oroszbárát” (Janukovics) és „nyugatbarát” (Jusczenko). A narancsos forradalmat a külföld nyílt aggodalma és állásfoglalása kísérte. Ekkor vált nyilvánvalóvá Ukrajna geopolitikai stratégiai helye a világ számára, de semmit nem látunk belpolitikai és az ukrán gazdaságot illető stratégiájából, amiről szólítani kellene az elemzéseknek ahhoz, hogy az elvárás szintjén túli valóságról képet kapjunk.

Az államfő 2007. április 2-i rendelete a parlament feloszlatásáról lavinaként indította el az utcai demonstrációkat. A demonstrációk szervezettek voltak, többek között buszokkal hozták fel vidékről a tüntetőket, fizetett tüntetőkről is hallani lehetett, bár a spontaneitás sem tagad-

ható, és mindkét félnek voltak hívei. Amiben 2007 mégis más volt, mint a narancsos forradalom: 2004-ben nyilvánvaló volt a választási csalás és a külföld állásfoglalása is. Most azonban, ha szó szerint vesszük az alkotmányt, az államfőnek nem volt joga a parlamentet felosztatni. Már a rendelet aláírásának napján a miniszteri kabinet vétót emelt ellene, arra hivatkozva, hogy alkotmányellenes. Mindkét fél az alkotmánybírósághoz fordult, amely halogató álláspontra helyezkedett, ami azt jelezte, hogy bármilyen döntés születne is, nemcsak jogi problémát kell majd orvosolnia. Az államfő nem reagál a miniszterelnök ultimátumaira a parlamentet felosztató rendelet visszavonását illetően – egyébként a parlament működik, mintha mi sem történt volna –, és nem vette fel a kesztyűt arra a fenyegetőzésre sem, hogy amennyiben előrehozott parlamenti választások lesznek, akkor államfőválasztást is kell tartani. A parlament elnöke a parlament ülésén kijelentette, hogy az egész botrányos ügy mögött Julia Timosenko áll, aki bujtogatja az államfőt. Az 1990-es években videóklipszöszéből élő, majd a gazdasági szektor állami felügyeletének legmagasabb pozíciójába emelkedő Julia Timosenko –, akit saját bevallása szerint demokratikus nézeteiért később meghurcolt az ügyészség –, állítja: nem is számít az alkotmánybíróság döntése.

Bármelyik fél „igaza” derül ki, valószínűleg nem teremt majd belpolitikai konszenzust. Nem oldja meg azt a helyzetet, hogy a választási eredményektől függetlenül is átrendeződhetnek a parlamenti erőviszonyok. Kérdés az is, hogy a jelenlegi politikai garnitúra a jelenlegi miniszterelnökkel, vagy a következő, 1991 óta a 16. ukrán miniszterelnökkel, bár-hogy is hívják, képes-e egyensúlyban tartani a belpolitikai viszonyokat. Az alkotmánybíróság időközben meghozta a döntést, amellyel megsemmisítette az államfő rendeletét az előrehozott választásokról. Ez azonban nyilvánvalóan nem csillapította le a kedélyeket. 2007. szeptember 30-án közös megegyezéssel megtartották az előrehozott választásokat; ennek kampánya, lezajlása és következményei azonban már egy következő történet. Viktor Juscsenko és pártja motivációja az előrehozott választások megtartására érthető – parlamenti frakciójukból képviselők ültek át az ellenzék padsoraiba, ez váltotta ki a belpolitikai botrányt. A miniszterelnök, Viktor Janukovics és pártja motivációja azonban már nem ennyire világos. Mihalszenko Mikola, a Politikai Tudományok Ukrán Akadémiájának elnöke úgy véli, hogy a Régiók Pártja a nagytőkét képviseli, s mint ilyen nem érdekelt a politikai instabilitásban, hiszen az semmilyen üzleti tevékenységnek nem kedvez. Bondarenko Koszty, a kijevi Horsenyin

Intézet igazgatója azt nyilatkozta, hogy nem hisz abban, hogy az ukrán politikusok annyira altruisták lennének, hogy csak a közjóra tekintettel egyeztek meg az alkotmányos válság feloldásának ebben a módjában. A valódi okokat akkor fogjuk megtudni, ha egyszer nyilvánosságra kerül a titkos megbeszélések tartalma.³² Magyar szempontból ismét fontos határkőhöz érkeztünk: Kovács Miklós, a KMKSZ elnöke a 99. helyet kapta meg Juscsenko Mi Ukrainánk tömörülésének listáján, ugyanazon a listán, ahol a Mi Ukrainánk kárpátaljai megyei tanácsi frakcióját vezető Vehes Mikola majdnem száz hellyel lejjebb került (a 180.). A Szocialista Párt listáján pedig a 11. helyen van Tóth Mihály, a másik magyar párt tiszteletbeli elnöke; ugyanezen a listán az 5. Nyikolajenko Sztaniszlav oktatási miniszter, aki 2007 nyarán azzal borzolta a kedélyeket, hogy megtiltotta a nemzetiségi iskolák végzőseinek az anyanyelven való érettségizést, amennyiben felsőoktatási intézménybe akarnak utána felvételizni. A magyarok számára legitimációs kérdés a parlamentbe jutás. 1990 óta ez 3 ízben sikerült: 1994-ben, 1998-ban és 2002-ben ülhetett be magyar képviselő az ukrán törvényhozás padsoraiba. 2006-ban ez nem sikerült,³³ s immár bizonyosan 2007-ben sem. A kampányból első alkalommal teljes mértékben hiányoztak a programok, inkább személyes, mint ideológiai harcot vívtak a jelöltek. A nagypolitika e tekintetben provincializálódot; a kis magyar politika pedig ezúttal sem tudott felülemelkedni.

³² Чому Партія регіонів погодилась на дострокові вибори? [Miért egyezett bele a Régiók Pártja az előrehozott választásokba?] <http://www.ukrpartinform.com/analit/46408d925b086> (2007–09–15)

³³ Vö.: 29. lábjegyzet.

CENZÚRA ROMÁNIÁBAN

GYÖRFFY GÁBOR

Sajtócenzúra a kommunista Romániában*

A második világháború utáni időszakban a romániai sajtó fokozatosan került a berendezkedő kommunista hatalom irányítása alá. A sajtóellenőrzés és a politikai hatalom megszilárdítása szoros kapcsolatban álltak egymással, és kölcsönhatásuk eredményeként fejlődött ki az ötvenes évek elejére meghonosodott sajtóirányítási rendszer. A sajtó ellenőrzése egyfelől eszköze volt a politikai hatalom megszerzésének, másfelől a megszerzett hatalom révén a pártnak egyre több lehetősége nyílt a sajtó irányítására.

Cenzúra a sztálini időszakban (1944–1953)

A szovjet sajtóellenőrzési gyakorlat bevezetésével a szocialista országokban a negyvenes évek végére lényegében egységes irányítási módszerek jöttek létre. Kezdetben a helyi szovjet parancsnokságok a Propaganda Minisztérium mellett működő Cenzúra Bizottsággal együttműködve hajtották végre a kiadványok ellenőrzését. A sajtócenzúra jellege az új politikai helyzet szerint módosult, alávetve magát a szovjet birodalom-építési szándékoknak. A hatóságok első rendelkezése 1944. szeptember 5-én került nyilvánosságra: a Belügyminisztérium arról tájékoztatta az újságok igazgatóit, hogy a sajtócenzúra lényegében érvényben marad, elsősorban a szovjet hadsereggel, és az esetleges hadműveletekkel kapcsolatos hírek tekintetében. Az újságok és folyóiratok nyomtatásához

* A tanulmány az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogramja támogatásával készült.

a cenzúrahivatal engedélye volt szükséges, amely ekkor még látható módon jelent meg a kiadványokon.

A Magyar Népi Szövetség baloldali irányultsága miatt a szervezet vonzáskörébe tartozó lapok igyekeztek elkerülni a konfliktusokat, és nem tiltakoztak nyíltan a kommunista hatalom sajtópolitikája miatt. Az MNSZ tulajdonképpen az akkori hatalmi struktúrához állt közelebb, mint azon feladatához, hogy a magyarság érdekképviselését biztosítsa, ami abban is megmutatkozott, hogy a szövetség sajtóügyi részlege sok esetben az előcenzúra szerepét játszotta.

Megfigyelhető azonban, hogy háború utáni első években még létezett bizonyos árnyalati különbség a kommunista, népi szövetségi és szociáldemokrata magyar lapok hangnemében. A cenzúra több ízben lesújtott azokra a magyar lapokra, amelyek akár burkolt formában is bírálni merésztették a MNSZ vezetőit vagy a Groza-kormány magyarságpolitikáját. Ezek közé tartozott a szociáldemokrata *Erdély*, amely ellen Méliusz József, az MNSZ sajtóosztályának vezetője 1945. júniusában határozott intézkedéseket követel annak ürügyén, hogy a lap a magyar sovinizmus szítójává és konzerválójává vált.¹ A negyvenes évek végére azonban a kommunista párttól független kiadványok megszüntetésével a magyar sajtó egésze a berendezkedő hatalom közvetlen irányítása alá kerül.

A romániai újságok közül az 1944–1947 közötti időszakban egyedül a liberális és parasztpárti román nyelvű orgánumok fogalmazták meg nyíltan követeléseiket a sajtószabadságra vonatkozólag. Ezért a kommunista párt befolyása alá tartozó nyomdász szakszervezetek több ízben akadályozni próbálják az ellenzéki pártok lapjainak nyomtatását. A Liberális Párt által kiadott *Viitorul* szerkesztősége 1945 februárjában tiltakozik az Independența nyomdában gyakorolt illegális cenzúra miatt, amely megtiltja az kommunisták vezette Országos Demokrata Arcvonal tevékenységét bíráló anyagok publikálását. A hatóságok megtorlásként felfüggesztik az újságot, amely csak következő év februárjában, a Groza-kormány nemzetközi elismerése után jelenhet meg, *Liberalul* név alatt.

Ugyanez volt a sorsa a parasztpárti *Dreptatea* napilapnak, amelyet szintén 1945 februárjában tiltottak be. Válaszképpen a párt vezetője, Iuliu Maniu nyilatkozatot adott ki a külföldi sajtó képviselői részére, melyben követelte a sajtószabadság visszaállítását. A hatóságok megtorló intézke-

¹ Lásd Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, Státus, 1999. 324–327.

dése nem késett: az 1945. március 1-jei rendelet értelmében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elrendeli a politikai pártok hivatalos közleményeinek cenzúrázását.

A szovjetek által irányított katonai cenzúra egészen 1946 januárjáig működött Románia területén. Két hónappal később szerveződik meg a Tájékoztatási Minisztérium, amely tulajdonképpen a Propaganda Minisztérium feladatkörét veszi át, és fokozatosan kialakítja saját ellenőrző szerveit. A minisztérium keretén belül jön létre a majdnem három évtizedig működő Sajtógazgatóság (Direcția Presei și Tipăriturilor) első szervezeti struktúrája. Az intézmény kezdeti feladata a nyomtatványok és a rádió műsorainak ellenőrzése.

A Sajtógazgatóság intézményének felállítása nyomán a sajtó ellenőrzése 1946 tavaszán egyre inkább szigorodik. A fokozott felügyelethez a választások közeledte is hozzájárult, hiszen a kommunista pártnak irányított sajtóra volt szüksége a választási hadjárat levezetéséhez. A cenzúra működéséről a *Liberalul* napilap tiltakozó cikkéből szerezhethünk tudomást: „Elfogadtuk a külpolitikai kérdésekre és katonai adatokra vonatkozó cenzúrát abban a reményben, hogy csupán a két megnevezett területre fog korlátozódni. Azonban számunkra ismeretlen okok miatt a kormány jelenleg az Országos Demokrata Arcvonal vezető személyiségei tekintetében is alkalmazza a cenzúrát. Sokszor nem hozhatjuk nyilvánosságra a kormány képviselőinek közleményeit, mivel ezek ellentmondának annak az anyagnak, amelyet a Tájékoztatási Minisztérium bocsát a belföldi és külföldi sajtó rendelkezésére.”²

A belföldi vonatkozású korlátozások mellett a sajtónak a külpolitikai helyzetből eredő szempontokat is figyelembe kell vennie. A hidegháború időszakának kezdete után nyilvánvaló módosulások következnek be a hivatalos ideológia terén. A kommunista blokkban az imperializmus ellenes harc tétele fogalmazódik meg. Ennélfogva a kapitalista társadalmakról kizárólag negatív hírek jelenhetnek meg a sajtóban, ellenben a szocialista tömbön belüli együttműködésről csak az elismerés hangján lehet szólni.

A szocialista országoknak küldött KGB-rendelkezés egyik pontja 1947-ben kitér arra, hogy a helyi sajtónak kerülnie kell Szovjetunióval lebonyolított kereskedelemre vonatkozó részletek közlését. Tilos adatokat közreadni az áruk minőségéről és fajtájáról, továbbá tilos kereskedelemnek

² Ion Zerescu: De ce ne cenzurează? *Liberalul*, 1946. április 19.

nevezni a Szovjetunióval létesített kapcsolatot, helyette árucseréről kell beszélni.³ Az utasítás mögött felfedezhető az „üzleti kapcsolat” minden formájának tagadása, illetve annak a ténynek a leplezése, hogy a Szovjetunió előnyöket élvezette a csatlós államokkal folytatott kereskedelemből.

A cenzúrával társított intézkedések sorában megemlíthető az újságírói szakma önkényes feltételekhez kötött gyakorlása. A kommunista hatalom legelső intézkedései közé tartozott a sajtó megtisztítása a burzsoá elemektől, és a párthű elemek beszerzése a szerkesztőségekbe. A sajtókiadványok munkatársai folyamatos ellenőrzéseknek voltak kitéve. A pártvezetés társadalmi és ideológiai kritériumokat alkalmazott az újságírók kiválasztásánál. Gyakorlattá vált az úgynevezett „káderlapok” előállítása, amelyek részletes adatokat tartalmaztak az újságíró származásáról, múltjáról, neveltetéséről, valamint párthűségének megnyilvánulásairól és politikai felkészültségéről. A társadalmi kritériumok alkalmazása (munkás vagy dolgozó paraszt családból való származás) elsősorban a sztálini korszakot jellemzik, az ideológiai kritérium viszont változatlanul fennmarad a kommunista rendszer egész időszaka alatt.

A lapok ellenőrzésében a pártszervek is részt vettek. A megyei pártbizottságok sajtóosztályai minden hónapban munkatervet készítenek arról, hogy milyen kérdéseket kell tárgyalnia a sajtónak, közreműködnek a lapok egyéni munkaterveinek előkészítésében, és havi elemzéseket adnak ki a megjelent lapszámokról. Az 1948. márciusi jelentés azt vizsgálja, hogy a lapok miként mozgósítottak a nemzetgyűlési választásokon való részvételre. Szigorú bírálat éri az *Utunkat*, az egyetlen olyan folyóiratot „a párt befolyása alatt levő lapok” közül, amely nem állított össze külön lapszámot ebből az alkalomból. A jelentés azt is kifogásolja, hogy az 1848-as forradalom százéves évfordulóját ünneplő számban túl hangsúlyosak a magyar vonatkozások.⁴ Az utóbbi megjegyzés azt is bizonyítja, hogy a kisebbségek nemzeti identitásának kifejezésre vonatkozó cikkek betiltása már a negyvenes évek végén része volt annak a sajtópolitikának, amely a hatvanas években kezd programatikussá válni.

A Kolozs megyei pártbizottság 1948-as jelentéseiből kiderül, hogy a napilapok közül a legtöbb bírálat a *Világosság*ot éri, amely nem vesz

³ *Directivele de bază ale KGB pentru țările din lagărul sovietic*. In: Bogdan Ficeac: *Tehnici de manipulare*. București, Nemira, 2004. 104–125.

⁴ Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, a továbbiakban: ANDJ Cluj), Fond 3 Comitetul Regional PMR Cluj, dosar 205/33. 17–22.

részt elég tevékenyen a meghirdetett kampányokban, és ideológiai téren sem fejt ki megfelelő tevékenységet. A szeptemberi beszámoló azonban a lap hozzáállásának javulását állapítja meg, ami annak köszönhető, hogy „a szerkesztőségből eltávolították a kétes elemeket”.⁵

A szakminisztériumhoz tartozó Sajtóigazgatóság szervezeti keretei 1949-ben már nem felelnek meg a követelményeknek, ezért az Államtanács május 20-i rendelete kivonja a Művészeti és Tájékoztatási Minisztérium hatásköre alól a cenzúrahivaltalt és létrehozza a Minisztertanács közvetlen felügyelete alatt működő Sajtó-főigazgatóságot (Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor). A hivatal működése szoros kapcsolatban állt a hivatalos ideológiával, ennek elemeiből táplálkozott és alakította ki a tilalom körét; az ideológiai elvárások életbe ültetésére az intézmény felügyeletét a Központi Bizottság Propaganda és Agitációs Osztálya látja el.

A Sajtó-főigazgatóság felállítása a nyomtatványok ellenőrzésének szakszerűsítését eredményezte. Az intézmény rövid időn belül kiépítette szervezeti struktúráit, és meghatározta tevékenységének alapelveit, amelyek az évek során a módosuló ideológiai elvárásokhoz igazodtak. A cenzúrahivatal által végezett felügyeletet a pártbizottságok illetékes részlegein – a Propaganda és Agitációs, illetve a Sajtóosztályon – végzett ellenőrzés egészítette ki.

A cenzúra szerepe a negyvenes évek végén azzal kapcsolható össze, hogy a hatalomátvétel után a kelet-európai kommunista pártoknak igazolniuk kellett politikai legitimitásukat, a hatalom gyakorlásának jogosságát. Ennek bizonyításában kiemelkedő szerepet játszott a propaganda, amely a hatalom ideológiáját terjesztette, illetve a cenzúra, amely az ellentétes ideológiák térhódítását akadályozta.

A nyilvánosság számára elérhető információk megszürése már a hivatalos hírigyűnkésben elkezdődött. Az Agerpres létrehozása után nem sokkal cenzorok hada érkezett a szerkesztőségbe, hogy biztosítsa a belső cenzúra hatékonyságát. Az ötvenes években a külföldi híreket kizárólag a TASSZ közleményei vagy a szovjet sajtó nyomán fordították. Ezt követően a lefordított hír még hat szűrőn ment keresztül: átolvasta a felelős szerkesztőségi titkár, egybevetették az eredeti hírrel, majd ellenőrizte az osztályvezető-helyettes, a tisztafej szolgálatos, az osztályvezető és végül a főszerkesztő. Az így keletkezett hírt küldték a Sajtó-főigazgatóságra, amely engedélyezte a terjesztést. Ugyanezt az útvonalat követték

⁵ Uo. 55–56.

az Agerpres többi részlegében előállított hírek is. Az utasítások szerint a kommentároknak közvetlenül a pártpropagandát kellett szolgálniuk. Így hibának minősült, ha a gazdaság eredményeiről szóló hírekben nem ismertették azokat a tényezőket, amelyek elősegítették a tervek megvalósítását, azaz nem emelték ki a párt gazdaságpolitikájának és értékes útmutatásainak szerepét.⁶

A hírügynökségen belül létezett mégis egy osztály, a Tájékoztató Közlemények Szerkesztősége (Redacția Buletinelor Informative), amely cenzúrázatlanul továbbította a külföldi bírálatokat tartalmazó híreket. Természetesen nem bárki számára, hanem kizárólag a párt vezetőségének, a megyei első titkárok szintjéig.⁷ Szigorúan titkos közleményként terjeszti például 1950-ben az Agerpres a londoni rádió megállapításait a román kommunista kormány agrárpolitikájára vonatkozólag. A brit elemzés arról szólt, hogy öt évvel a háború befejezése után Romániában a kenyeret még mindig fejadagra osztják, ráadásul számos esetben visszaélések történnek elosztásukban.⁸

A helyi lapok ellenőrzése a Sajtó-főigazgatóság megyei hivatalaira hárult. Az intézmény kolozsvári irodájának tevékenysége négy meghatározott területen zajlott: 1. napilapok 2. hetilapok 3. hirdetések és meghívók 4. egyetemi jegyzetek. A munkamegosztás kijelölte a magyar nyelvű lapok cenzorait is.⁹ A Sajtó-főigazgatóság által végzett cenzúra mellett ugyanakkor a pártbizottságok sajtóosztályai is rendszeresen ellenőrizték a lapok tartalmát. A Kolozs megyei osztály jelentéseiből kiderül, hogy ez magába foglalta az előzetes cenzúrát és az utólagos ellenőrzést is. A megfelelő „káderek” hiánya miatt azonban nem mindig jutott idő az összes lap átolvasására. A jelentős ünnepek alkalmából, így például augusztus 23-ra kiadott számok előzetes cenzúráját viszont az összes lapnál elvégezték.¹⁰

⁶ Lásd Florica Vrânceanu: *Un secol de agenții de presă românești (1889–1989)*. Pitești, Paralela 45, 2000. 140–155.

⁷ Uo.

⁸ Ioana Alexandra Negreanu (szerk.): *România. Viața politică în documente. 1950*. Arhivele Naționale ale României, 2002. 38.

⁹ *Az Igazságot* Albert elvtárs, a *Világosságot* Tímár és Munkácsy elvtársak, az *Új Út* és *Utunk* hetilapokat Erős elvtárs, a *Dolgozó Nőt*, *Művelődési Útmutatót*, *Népművelődést* és *Könyvtárosok Tájékoztatóját* Erős és Albert elvtársak cenzúrázták.

¹⁰ ANDJ Cluj, Fond 13 Comitetul Regional PMR Cluj, dosar 220/49. 39–47, 55–56.

A pártlapokban megjelenő vezércikkeket, pártéletrajvcikkeket, ideológiai írásokat, bíráló cikkeket minden esetben 48 órával előre be kellett mutatni a párt Propaganda és Agitációs Osztályán, az illető problémával foglalkozó titkárnak.¹¹ A tévedések kiküszöbölése érdekében szoros kapcsolat alakul ki a Sajtó-főigazgatóság helyi irodája és a Kolozs tartományi pártbizottság sajtóosztálya között. A tíz naponként tartott gyűlések során a cenzorok felvilágosítják a pártszervet, hogy milyen hibákat észleltek és javítottak ki a sajtóban, mire kell leginkább figyeljenek az ellenőrzés során.¹² Mindez azt sejteti, hogy a pártbizottság illetékes osztálya első szűrőként működött a sajtót felügyelő rendszeren belül, majd ezt követte a cenzúrahivatal által végzett ellenőrzés.

A cenzúrahivatal elsődlegesen a kommunista rendszert és a pártvezetést negatív fényben feltüntető információk közlését tiltotta meg. Emellett a sajtóellenőrzés alapelveit az ötvenes évek elején közvetlenül befolyásolja az államtitok szabályozására vonatkozó szovjet ihletésű törvények alkalmazása. Az 1951-es törvénytervezet az államtitok védelme alá helyez minden adatot, amely a romániai ipari kapacitásokra vagy gyártási technológiákra vonatkozik. A cenzúrahivatal kolozsvári irodájának 1951 december–1952 januári időszakra vonatkozó jelentése szerint számos probléma merült fel annak kapcsán, hogy az újságok tiltott gazdasági adatokat közöltek. A *Világosság* például pontosan megjelölte a Torda melletti víztároló elhelyezését és kapacitását, az *Igazság* január 13-i számából pedig törölték a Herbák János Bőr- és Cipőgyár könyvtárába beiratkozott olvasók számát, mivel ennek alapján következtetni lehetett volna az ipari egység dolgozóinak számára.¹³

A Sajtó-főigazgatóság létrehozását követően csupán három év leforgása alatt a Minisztertanács rendeletei hét ízben módosítják a cenzúra intézményének feladatkörét. Az ötvenes évekre a cenzúrahivatal elérte azt az állapotot, amelyben működése teljes mértékben összefonódott az ideológiai követelményekkel. A bővülő feladatok ellátására szükség mutatkozik további káderek kiképzésére; ezt a célt az intézmény keretén belül 1951-től működő személyzeti és szakképzési osztály szolgálja.¹⁴

¹¹ Uo. dosar 181. 3–7.

¹² Uo. dosar 180. 114.

¹³ Uo. dosar 184. 124–152.

¹⁴ Bogdan Ficeac: *Cenzura comunistă și formarea omului nou*. București, Nemira, 1999. 69.

A cenzúrahivatalnak 1952-ben már 232 alkalmazottja van, ebből 152 központi cenzor és 80 regionális cenzor.¹⁵

Az ideológiai válság éveinek cenzúrája (1953–1965)

Az ötvenes évek közepére a párt kidolgozta a nyilvánosság hatékony ellenőrzésének módszereit. A nomenklatúra tagjai a legfontosabb intézmények élére kerültek, a cenzúrahivatal pedig 1954-re részletesen kidolgozott szervezeti felépítéssel rendelkező és pontos utasítások alapján működő intézménnyé vált. A Iosif Ardeleanu által irányított Sajtó-főigazgatóság rettegett hírnevét az is fokozta, hogy tevékenysége a szigorúan titkos adatok közé tartozott.

A cenzúrahivatal vezetőségének törekvései ebben az időszakban legfőképpen az operativitás növelésére irányulnak; az utasítások arra hívják fel a megyei osztályok figyelmét, hogy küszöböljék ki tevékenységükből a bürokratikus eljárásokat. A Sajtó-főigazgatóság kolozsvári irodája 1955 tavaszán sok esetben az előzetesen bemutatott nyomatokban fellelhető elírásokat javítja, amelyek teljesen megváltoztatják a mondatok értelmét. Emellett ideológiai problémák is felmerülnek a magyar lapokkal kapcsolatban. Ezek elsősorban a gazdasági propagandával összeegyeztethetetlen kijelentésekre, valamint a magyar–román együttélés kérdéseire vonatkoznak. Az *Igazság* februári 42. számából törölnek egy részt, amely negatív fényben tünteti fel a gyalui kollektív gazdaság eredményeit. A márciusi *Művelődési Útmutató*ból pedig azt a mondatot, mely szerint a magyar-kapusi színjátszó csoport egyetlen román fiataalt sem talált a községben, akinek kellő színészi tehetsége lett volna, hogy a csoport tagja legyen. A hivatal magyarázatot is fűz az utóbbi intézkedéséhez: a mondatbeli sovén megállapítás azt sejteti, hogy a románok tehetségtelenek.¹⁶ Holott valójában arról volt szó, hogy a községben olyan kevés román élt, hogy nehéz lett volna éppen közülük találni alkalmas színészt.

A Sajtó-főigazgatóság bizalmas utasításai értelmében a megyei irodáknak figyelemmel kell kísérniük a központi sajtóban megjelent anyagokat. A jelentős országos és nemzetközi események bemutatásakor a helyi sajtónak a központi lapok álláspontját kell tükröznie. Az utasí-

¹⁵ Ioana Macrea-Toma: Cenzura instituționalizată și încorporată. Regimul publicațiilor în România comunistă. In: Ruxandra Cesereanu (ed.): *Comunism și represii în România comunistă*. Polirom, Iași, 2006. 223.

¹⁶ ANDJ Cluj, Fond 13 Comitetul Regional PMR Cluj, dosar 79/1955. 151.

tás fokozottan érvényesül a Román Munkáspárt 1955-ös kongresszusa idején. A hivatal december 15-i titkos körlevele arról tájékoztatja a helyi irodákat, hogy biztosítaniuk kell az újságok idejében történő megjelenését, és ellenőrizniük kell az összes anyag tartalmát, a hetilapok esetében a *Scântea* pártorgánum, a napilapok esetében pedig az Agerpres által kiadott hivatalos közlemények szerint.¹⁷

Azonban az ideológiai elvárások nem csak a politikai rovatokat érintették. A sportrovatok szerkesztői 1956 májusában azt az utasítást kapták, hogy a kapitalista országokban szervezett sportversenyeken részt vevő román csapatok és küldöttségek kiutazásáról csak az Agerpres hivatalos közleményeit jelentethetik meg. Tilos továbbá részleteket közölni az edzőtáborok időtartamáról, valamint a sportolóknak kiosztott anyagi juttatásokról.¹⁸ Az utóbbi rendelkezés a termelési propaganda kampányaival függ össze, amelyek az ötvenes években a munkafeladatok teljesítésére buzdítottak. Az aktuális ideológia szerint ezen kötelesség alól még az élsportolók sem vonhatták ki magukat, tehát nem volt célszerű arról írni, hogy edzőtáborokban töltik idejüket, és ezért pénzt is kapnak.

A cenzára előírásai a nyomtatott információközlés minden területére kiterjedtek: szigorú előírások szabályozták például az apró- és reklámhirdetések, valamint az állásajánlatok közlését. Kizárólag a szocialista szektor vállalatai jelentethettek meg reklámokat, miután a szerkesztőség előzetesen ellenőrizte a szöveget; a magánszektor, illetve a külföldi cégek nem kaphattak reklámozási engedélyt. Az álláshirdetések publikálása szintén a szocialista szektor kizárólagos előjoga volt.¹⁹

Az ötvenes évek ideológiai válsága közvetlenül kihatott a sajtóellenőrzésre is. Az SZKP XX. kongresszusa utáni időszak legfontosabb téje Romániában az volt, hogy milyen messze mehet el a központosított irányítás sztálinista struktúráinak bírálata. Mint utólag kiderült, a határvonal szigorúan ki volt jelölve, és ezen belül csak csekély mozgástér adódott. A bukaresti pártvezetés rendkívüli aggodalommal kísérte az 1956 nyarán megmutatkozó magyarországi és lengyelországi reformpolitikai tendenciákat. A párton belüli pozíciójukat féltő romániai kommunista vezetők ezért arra törekedtek, hogy minél kevesebb valós információ engedjenek beáramlani az országba a szocialista táborban zajló „földrengésekről”. A romániai sajtóban nem talál visszhangra Rákosi Mátyás júliusi bukása,

¹⁷ Bogdan Ficeac: *Cenzura comunistă...* i. m. 100–101.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 98–107.

a reformer Władysław Gomułka visszatérése a Lengyel Egyesült Munkáspárt élére, majd Rajk László rehabilitációja sem.

A romániai hatalomra nehezedő nyomást az is fokozta, hogy 1956 szeptemberében jelent a budapesti *Szabad Nép*ben Pándi Pálnak az erdélyi magyarsággal foglalkozó cikke, amelyben a szerző erdélyi körútjának tapasztalatait írja le, feltárva a kisebbségi sérelmeket, többek között azt, hogy alig lehet hozzájutni magyarországi folyóiratokhoz és könyvekhez.²⁰ A pártvezetés betiltotta a *Szabad Nép* lapszámának romániai terjesztését és revizionista nézetekkel vádolta meg a cikkíró, azonban az írás megjelenése a feszült légkörben különös súllyal hatott.

Az *Előre* október 25-i száma csupán pár soros, utolsó oldali hírből foglalkozik Nagy Imre miniszterelnökké választásával. Figyelembe véve a Romániában élő jelentős magyar kisebbséget, ennek kapcsolatait és kötődését az anyaországhoz, a magyarországi forradalmi események különösen érzékenyen érintették a romániai vezetést. A sajtóban megjelenő híryanagok egyrészt minimalizálni igyekeztek a népfelkelés valós dimenzióit, másrészt pedig oly módon értelmezni, hogy a forradalmat a magyar nép és a szocializmus ellenségei robbantották ki.

A romániai lapok kezdettől fogva az Agerpres román hírügynökség egyoldalú tájékoztatását közölhették. Október végétől a sajtópropagandának kulcsszerepe volt abban, hogy elítélje a magyar „ellenforradalmat” és hitet tegyen a szocialista fejlődés mellett. A propagandagépezetnek az egész ország előtt bizonyítania kellett: a párt- és állami vezetés teljes támogatottságnak örvend. Az *Előre* kommentárjai élen jártak az események politikai jelentőségének értelmezésében, a szocializmus védelmének vonalában.

Emellett az *Előre* a magyar forradalomban is szerepet vállalt azzal, hogy 1956 novemberétől egészen 1957 tavaszáig az újság különkiadást jelentetett meg, amelyet Budapesten terjesztettek. Ennek címlapja megegyezett a romániai kiadás első oldalával, a következő három pedig a forradalmat leverő szovjet hatalom utasításait és rendelkezéseit tartalmazta. Az *Előre* különkiadásából a Bukarest mellett fogva tartott magyar forradalmárok számára is juttattak; a pártvezetés naponta 50 példányt küldött

²⁰ Pándi Pál: Közös dolgainkról. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 9. Lásd még: A Pándi-ügyet tárgyaló RMP Politikai Bizottság ülésének jegyzőkönyve. In: Stefanó Bottoni (szerk.): *Az 1956-os forradalom és az erdélyi magyarság (1956–1959)*. Csíkszereda, Pro-Print, 2006. 114.

Snagovra, két példányt mindig külön borítékban, egyet Lukács Györgynek, egyet pedig Nagy Imrének.²¹

A forradalom leverését követő időszakban lényegesen megváltoztak a hatalom és az értelmiség között nyáron kialakult erőviszonyok, és az előbbi irányába billent a mérleg nyelve. A folyamat a *Korunk* társadalmi és művelődési szemle 1957. januári újraindulásának körülményeiben is tetten érhető: a folyóirat kialakításának lázas tervezgetését rövid időn belül a csalódottság váltotta fel, miután novembertől kezdve nyilvánvalóvá vált, hogy a pártvezetés erőteljesen beleavatkozik a lapterv készítésébe és a szerkesztőség összetételébe. Az új folyam első lapszáma február közepén jelent meg, tartalmában számos hivatkozással az „ellenforradalom” szocialista- és népellenes jellegére.²²

A párt legfelső vezetésének megszilárdítását követő új ideológiai offenzívát 1957-től az erősödő pragmatizmus, a gyakorlati kérdések és a társadalom mozgósítása jellemezte. A szovjet csapatok kivonása a következő év nyarán ugyanakkor fokozott nemzetbiztonsági előírásokat von maga után, amelyek a sajtó működésére is kihatnak. A politikai és gazdasági jellegű adatok nyilvánosságára vonatkozó korlátozások a következő időszakban egyre inkább szigorodnak.

Az 1959-es tevékenység értékelése során a Sajtó-főigazgatóság beszámolója megállapítja, hogy az intézmény nagy vonalakban eleget tett párt és kormány által kijelölt feladatoknak. Az újságok által leggyakrabban elkövetett „vétségeket” az alábbi csoportokba osztályozza: 1. A romániai gazdasági és társadalmi valóság rágalmazása. 2. Nacionalista megnyilvánulások. 3. Objektivistá tendenciák. 4. A misztika terjesztésére vonatkozó kísérletek. 5. Különféle politikai tévedések.²³

A hatvanas évek elején a Román Kommunista Párt III. kongresszusa után nyilvánvalóvá vált az új román ideológiai kurzus, amely elutasította a proletár internacionalizmus elveit, és a nemzeti sztálinizmus kiteljesítését célozta meg. Annak ellenére, hogy a törvényes keretek engedélyekké váltak és a cenzúra módszerei veszítettek erőszakos jellegükből – megszűnt például a román nyelvű nyugati adók műsorainak zavarása és megjelenhetett számos betiltott irodalmi mű –, a látszólagos enyhülés

²¹ Marosi Barna: Megbolygatott világ. *Romániai Magyar Szó*, 1992. január. 7.

²² Lásd Balogh Edgár: *Új humanizmus őrhelyén*; Jancsó Elemér: *Magyarország tudományos munkásai között*; Morvay Gyula: *Téli utazás Pestre, Budára*.

²³ Marin Radu Mocanu: *Literatura română și cenzura comunistă (1960–1971)*. București, Albatros, 2003. IX.

csupán a hatalom és társadalom közötti párbeszéd ideiglenes rehabilitálást és a támogatottság visszaállítását szolgálta.

A Sajtó-főigazgatóság 1963 augusztusa és 1964 májusa közötti tevékenységének számbavétele arra a megállapításra vezet, hogy az intézmény „újszerű és összetett problémákkal szembesült”, mivel a sajtó egyes cikkei hibásan értelmezték a „szocialista országok KGST-n belüli együttműködését”, és nem vették figyelembe „a párt álláspontját a nemzetközi munkamegosztás kérdésében”. Ezért sokszor eltúlozták „a szocialista országok és a főként a Szovjetunió által nyújtott segítséget, a szovjet tapasztalatok romániai alkalmazásának a szerepét.”²⁴ A beszámoló tulajdonképpen a nemzeti ideológiai irányvonal nyomon követését kéri számon a cenzoroktól, akiknek ezt követően fokozottan kell követniük az aktuális politikai álláspontot.

A felmerült problémák hatékony kezelése érdekében a Sajtó-főigazgatóság vezetősége egész sor intézkedést léptet életbe, amelyek elsősorban a cenzorok politikai-ideológiai tájékozottságát hivatottak javítani. Kiegészül az intézmény dokumentációs részlege, amely a sajtóban megjelenő ideológiai cikkek mellett hozzáférhetővé teszi a nem nyilvános anyagokat is, például az Agerpres tájékoztató jellegű híryanagait és a sajtóban nem közölt pártokumentumokat. A nemzetközi kérdésekre vonatkozólag a cenzoroknak kimerítően ismerniük kell a párt álláspontját, ezért az intézmény minden részlegében tájékoztató szemináriumokat szerveznek. Fokozódik ugyanakkor a cenzorok személyes felelőssége; a gyűlések során elemzés tárgyává válnak az egyéni munkamódszerek, erények és hiányosságok. Az ellenőrzés rendszere már nem csak a politikai-ideológiai tisztaságot hivatott biztosítani, hanem a cenzorok munkájának összehasonlító vizsgálatát is.

A cenzúrahivatal működése a Ceaușescu-korszakban

A Ceaușescu-korszak első éveiben bevezetett ideológiai reformok reményt keltettek, hogy Romániában is bekövetkezhet a nyilvánosság irányításának bizonyos fokú liberalizációja. Annak ellenére, hogy az előzetes cenzúra továbbra is érvényben maradt, az átmeneti időszakra jellemző, hogy az ötvenes évekhez képest a cenzorok nyitottabbnak mutatkoznak egyes kérdésekben. A társadalmi párbeszéd kereteinek kitágítása

²⁴ Marin Radu Mocanu: *Cenzura comunistă*. București, Albatros, 2001. 34.

lehetőséget nyújt az ellenőrzés módszereinek óvatos újraértelmezésére. A párt vezető szerepének megkérdőjelezése és belső megújulása természetesen továbbra is a tabutémák közé tartozik, viszont egyértelmű nyitás észlelhető a brezsnyevi dogmatizmus tételeihez képest.

A változás elsősorban a sztálini korszakban betiltott nemzeti örökség átértékelésére vonatkozik, mivel ennek kiaknázása a pártvezetés új típusú legitimációjának forrását képezte. A nemzeti értékek feltárása tulajdonképpen egy meghatározott ideológiai szelekció mentén történik, amely a hatalom szolgálatába állítja azokat a „haladó szellemű” elemeket, amelyek alátámaszthatják az új politikai kurzust. Az RKP a román nép mindenkori haladó hagyományainak legitim képviselőjévé lép elő, és ezáltal történelmi küldetését teljesíti a nép román nép élén. Ennek megfelelően a cenzúrahivatal dolgozóinak már nem csak a *Lupta de clasă* elméleti pártfolyóirat és a *Scânteia* irányadó cikkeit kell tanulmányozniuk, hanem a Történelmi és Társadalompolitikai Tanulmányok Intézete által kiadott évkönyveket is (*Analele Institutului de Studii Istorice și Social-Politice*).

A folyamatos ideológiai módosulásokhoz alkalmazkodó cenzúrának a hatvanas évek közepén újra át kellett értékelnie alapelveit. A párt szerepének növekedése és a főtitkár személyi kultuszának kibontakozása szigorú szabályozásokat eredményez a sajtó számára, amelynek folyamatosan tudósítania kell a szocialista építés eredményeiről és gyakorlatilag minden politikai, gazdasági és társadalmi kérdést a legújabb pártdokumentumok tükrében kell tárgyalnia.

A marosvásárhelyi cenzúrahivatal archívumában található dokumentumokban pontosan megfogalmazódnak az irányelvek, amelyek szerint a cenzorok 1967-ben végezték az ellenőrzést. A IX. Kongresszus határozatai két év elmúltával is irányadó szerepet játszanak, emellett a pártfőtitkár időközben elhangzott beszédei minősülnek kötelező szempontoknak. A nemzeti politikai irányvonal érvényesítése érdekében a cenzoroknak el kell sajátítaniuk a román történelem hazafias szellemű értelmezését.²⁵ A propaganda és cenzúra összefonódásának eredményeként a sajátos kommunista nyilvánosság szabályai egyértelműen kijelölték úgy az

²⁵ A feldolgozott témák közül néhány: *Románia a második világháború idején, A román állam kialakulása, A függetlenségi háború, A román fejedelemségek egyesülése*. Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (Országos Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, a továbbiakban: ANDJ Mureș), Fond 403 Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor, dosar 2/1967. 30–33.

előírt, mint a tiltott elemeket, és létrehozták azt a hatalmi diskurzust, amely a hetvenes évek elejére állandósult.

A *Korunk* folyóiratban 1967–1968 között végzett beavatkozások két nagy csoportba oszthatjuk. Az első csoportba tartoznak azok a kifogásolt anyagok, amelyek nem veszik figyelembe a párt és állami vonalon kiadott legújabb irányelveket, határozatokat és utasításokat, illetve nem hangsúlyozzák a szocialista építés eredményeit.²⁶ A Sajtó-főigazgatóság illető rendelkezései gyakorlatilag az előíró cenzúra szerepét játsszák, amely a propaganda módszereinek megfelelően határozza meg a kötelező terjesztésre szánt szövegek megjelenési rendjét.

A külpolitikai témákat érintő cikkek azért kerülnek a cenzúrahivatal figyelmébe 1967 nyarán, mivel régebbi pártdokumentumokra hivatkoznak ahelyett, hogy Nicolae Ceaușescu pártfőtitkárnak a Nagy Nemzetgyűlés nyári ülésszakán kifejtett elveit tekintenék kiindulópontnak.²⁷ Ezért a *Korunk* augusztusi számában megjelenő szerkesztőségi cikknek kötelező módon tartalmaznia kell a román külpolitika legújabb irányvonalára vonatkozó tételeket.²⁸ Kun Endre írása a nemzetgazdaság vezetésének elveiről csak azután kap közlési engedélyt a decemberi számban, hogy az RKP Országos Konferenciájának dokumentumaihoz igazítják.²⁹

A Sajtó-főigazgatóság bukaresti központjának utasítására elhalasztják a *Korunk* 1968. júniusi számából Lázár Józsefnek a bűnözésről szóló cikkének közlését, mivel nem hangsúlyozza kellő mértékben a pártnak ezen a téren kifejtett nevelőmunkáját.³⁰ A következő lapszámmal kapcsolatosan a cenzúra azt a részt kifogásolja Keszi-Harmath Sándor írásából, amelyben a szerző a heti pihenési rend ésszerűbb megszervezésének szükségességét taglalja, a kétnapos munkaszünet bevezetése mellett foglal állást, és ennek jótékony hatásait a fejlett országok példájával támasztja alá.³¹ Ennek ellenére a júliusi lapszám változtatások nélkül

²⁶ Uo. dosar 6, vol. I. 139–148. (Notă. Grupaj de sesizări făcute în cursul semestrului II/1967.)

²⁷ Uo. 141.

²⁸ Lásd Külpolitikánk vezérelvei. *Korunk*, 1967. 8. 1027–1033.

²⁹ ANDJ Mureș, fond 403 DGPT, dosar 6, vol. I. 139. Lásd Kun Endre: Új elvek a nemzetgazdaság vezetésében. *Korunk*, 1967. 12. 1627–1632.

³⁰ ANDJ Mureș, Fond 403 DGPT, dosar 6, vol. II. 302. (Notă. Revista *Korunk* nr. 6/1968). Lásd Lázár József: Elmélkedés a bűnözésről. *Korunk*, 1968. 7. 991–996.

³¹ ANDJ Mureș, Fond 403 DGPT, dosar 6, vol. II. 339. (Notă. Revista *Korunk* nr. 7/1968). Lásd Keszi-Harmath Sándor: Ésszerű munka és pihenés. *Korunk*, 1968. 7. 1027–1031.

közli Keszi-Harmath tanulmányát, a kifogásolt megfogalmazásokkal együtt. Az utasítások látszólagos megszegése egyfelől utalhat a rendelkezések esetlegességére, másfelől a cenzúra szervei és a szerkesztőségek között kialakulóban levő alkudozós viszonyra, amely kölcsönös érvek és ellenérvek alapján határozta meg a közlési engedély kritériumait. Általános jelenséggé válhat el viszont, hogy a hatvanas évek második felében a Sajtófőigazgatóság sok esetben hiányolja a társadalmi és gazdasági jelenségeket tárgyaló cikkekből, hogy a szerző nem említi meg a pártnak az illető kérdéskörben hozott intézkedéseit, valamint a szocializmus éveiben elért eredményeket.

A *Korunk* folyóiratot érintő beavatkozások második csoportja azokra az anyagokra vonatkozik, amelyek a Sajtó-főigazgatóság szerint „hibásan értelmezik a nemzeti kérdést.”³² A konkrét utasításokból azonban kiderül, hogy a megjegyzés elsősorban a romániai magyar kisebbség múltját, erdélyi jelenlétét bemutató és identitásának erősítésére vállalkozó anyagokra vonatkozott. Az utasítások ez esetben a tiltó cenzúra szerepét játsszák, amely megakadályozza egyes szövegek vagy szövegrészek közlését.

A folyóirat 1967. júliusi számában csak módosítások után jelenhet meg a Veress Zoltán által szerkesztett *Értelmes utazás a Tiszától a Dunáig* című összeállítás.³³ Az útinapló formájában közölt cikkgyűjteményben a cenzúrahivatal azt kifogásolta, hogy az erdélyi települések bemutatása során a magyar szellemi értékek, személyiségek és a magyar uralom történelmi eseményei kerültek előtérbe.³⁴ A lapszámból kitiltják azt az írást is, amely a kolozsvári sport kezdeteit mutatta volna be, és amely a Sajtó-főigazgatóság jelentése szerint „egyoldalú képet nyújtott a város lakosságának múltbeli etnikai összetételéről”.³⁵ A megfogalmazások lényegében azt fejezik ki, hogy tabutémává vált a régi időkben túlnyomórészt magyarok lakta erdélyi városok múltjának bemutatása.

Ugyanebben a számban kellett volna megjeljen a Jugoszláviában és Csehszlovákiában élő magyar írókat bemutató írás, valamint egy beszámoló a szlovákiai Jókai ünnepségekről. A bukaresti hivatal közbelépése nyomán egyik sem jelent meg.³⁶ Ebben az esetben minden bizonynyal a határon túli magyarok közös identitásának, szellemi egységének

³² ANDJ Mureș, fond 403 DGPT, dosar 6, vol. I. 142.

³³ Veress Zoltán: *Értelmes utazás a Tiszától a Dunáig*. *Korunk*, 1968. 7. 899–926.

³⁴ ANDJ Mureș, fond 403 DGPT, dosar 6, vol. I. 142.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 143.

bemutatása zavarta a kommunista hatalmat. A Sajtó-főigazgatóság bukaresti központi hivatala 1968 derekán különleges figyelemmel kísérte a nemzetiségi jogokat és a magyarság közös identitását érintő cikkeket. A *Korunk* 1968. májusi számában nem jelenhet meg Demeter János cikke, amelyben nyugati országok (Svájc, Finnország) példáját idézve foglal állást a nemzetiségek azon joga mellett, hogy anyanyelvüket használják a közigazgatásban.³⁷

A bemutatott esetek más szempontból is érdekesek lehetnek: bizonyítékként szolgálnak arra, hogy ebben az időszakban a szerzők, illetve a szerkesztőségek még próbálkoztak olyan anyagok vagy szövegrészek közlésével, amelyek többé-kevésbé nyíltan hirdettek a hivatalos ideológiával ellenkező eszméket, és nyilvánvaló módon kényesnek minősültek az akkori politikai viszonyok közepette. A hetvenes-nyolcvanas években ilyen jellegű próbálkozásokra már sor sem kerülhetett; a szerkesztőségek egyre burkoltabb formában, metaforákba rejtve kíséreltek a tiltott üzenetek közlésével.

Az 1968-as közigazgatási reform következtében alapított megyei pártlapok bizonyos fokú decentralizációt eredményeztek a sajtórendszeren belül, ami egyúttal az ellenőrzést végző helyi szervek szerepét is újraértelmezte. A Sajtó-főigazgatóság megyei hivatalaiban működő cenzúrabizottságok a szerv bukaresti központjából kapták a publikációs tilalmakra vonatkozó utasításokat, emellett a kiadványok politikai jellegű ellenőrzésében fontos szerep jutott a párt helyi propaganda osztályainak.

A X. pártkongresszus dokumentumai 1969-ben megújuló ideológiai tartalommal látják el a cenzúrahivatal tevékenységét. Az alkalmazottakat elsősorban a szocialista állam, a nemzet és szuverenitás elméleti kérdéseiben készítik fel annak érdekében, hogy hatékonyan tudják kiszűrni az aktualizált ideológiával ellentétes szövegeket. Megszaporodnak a helyi kollektívák politikai jellegű beavatkozásai; 1969-ben a nagyváradi kollektíva 70 ilyen jellegű észrevételt fogalmaz meg az előző évi 21-hez képest.³⁸

Az 1971-ben közzétett hírhedt júliusi tézisek a propaganda és cenzúra szerves összefonódását eredményezték. A tömegek politikai nevelésének elmélyítése érdekében a sajtó, a rádió és a televízió tevékenysége majdnem egészében a propaganda terjesztésének rendelődik alá, amely

³⁷ Uo. vol. II. 269. (*Korunk*, 1968. 5.)

³⁸ Ion Zăineanu: *Cenzură, cenzori și cenzurați. Din activitatea DGPT Oradea (1966–1977)*. In: Marian Petcu (coord.): *Cenzura în spațiul cultural românesc*. București, Comunicare.ro, 2005. 222–230.

meghatározta a nyilvános kommunikáció témáit, jellegét és a szóhasználatot is. Ugyanakkor fokozatosan növekszik a szerkesztőségek és kiadó-vállalatok felelőssége a megjelentett anyagokra vonatkozólag, ami a belső cenzúra fokozódásához, valamint az öncenzúra kialakulásához vezet.

A Sajtó-főigazgatóság helyi irodáit 1971 nyarán tájékoztatják a legújabb irányvonalakról: elsősorban a „történelmi hagyományok értékesítésének” kérdésére kell figyelniük. Az utasítás arra is figyelmeztet, hogy az egyéb témákat érintő hibákat még el lehet nézni, azonban a nemzetről alkotott hivatalos állásponttól való eltérés nagyon súlyos károkat okozhat.³⁹ A román hazafias propaganda és a protokronista diskurzus megjelenésével egy időben a hatalom nemzeti homogenizációs politikájába ütköző anyagok is szigorú elbírálás alá esnek.

A Ceaușescu-korszakban a tiltó jellegű ellenőrzés mellett a személyi kultusz hozadékaként felerősödik az előíró cenzúra. A parancsra megjelentetett cikkeket rendszerint készen küldték a párt ideológiai osztályáról, vagy felsőbb utasítások alapján a szerkesztőségben készítették el őket.⁴⁰ A lapokra valóságos lidércnyomásként nehezedtek a hivatalos ünnepek és évfordulók alkalmából kötelezően publikálandó anyagok, azok a hűségnyilatkozatok, amelyek megírását minden alkalommal valaki be kellett vállalja. Rendszeressé vált, hogy időhiány esetében kihagyják a kötelező anyag helyét, amely utólag került be az újságba. Ez elsősorban a politikai napilapokat érintette, de a kényszertől nem szabadultak meg a művelődési folyóiratok sem.⁴¹

Az állami titokra vonatkozó rendelkezések szigorítása tovább korlátozza a nyilvánosan közzétehető információk körét. Az 1971 decemberében kiadott törvény kimondja, hogy a sajtó, rádió és televízió kizárólag a hivatalos statisztikák alapján közölhet adatokat a termelési tervekről, befektetésekről, munkaerő létszámáról és gyártási kapacitásokról. A külföldi médiának adott interjúk során a romániai politikai, gazdasági, társadalmi, tudományos vagy nemzetvédelmi kérdések érintése kizárólag az állami vagy pártszervek előzetes beleegyezésével történhet. Az előírást egy tágabban értelmezhető korlátozás követi: tilos a román állam érdekeit bármilyen módon sértő anyagok külföldön való terjesztése vagy

³⁹ Uo. 230.

⁴⁰ Marian Petcu: Cenzura în România. In: Marian Petcu (coord.): i. m. 87.

⁴¹ Beszélgetés Létay Lajossal. Kolozsvár, 2000. május 21. Lásd még: Bukarestben szigetlakók voltunk és maradtunk – Beszélgetés Ágoston Hugóval. In: Bányai Éva: *Sikertörténet kudarccokkal. Bukaresti életutak*. Kolozsvár, Komp-Press, 2006. 26.

publikálása.⁴² Felmerül nyilván a kérdés, hogy mit takar a „román állam érdeke” megfogalmazás. Az időszak politikai és ideológiai viszonyainak ismeretében levonhatjuk a következtetést, hogy az említett érdek elsősorban a hatalom megőrzésére irányult, tehát a törvény jogi alapot nyújtott bármilyen megnyilvánulás büntetésére, amely a kommunista párt hatalmának szilárdságát veszélyeztethette.

A sajtóellenőrzés alapelveit és a nyilvánosság számára tiltott témákat tartalmazó Végrehajtási utasításokat rendszerint évente aktualizálták. Az egyes adatokra vonatkozó időszakos korlátozások és operatív utasítások a cenzúrahivatal *Heti Közlönyében* jelentek meg, vagy sürgős esetekben a helyi hivatalokat telefonon tájékoztatták.⁴³ Ami a tabutémákat illeti, ezek a politikai események függvényében termelődtek újra és egészítették ki egymást; a korlátozások egy részét maga Ceaușescu politikai magatartása alakította: az 1974–75-ös években zajló nyugat-szaharai háborúról például egyetlen hír sem jelent meg a román sajtóban, csupán amiatt, mert a főtitkár különlegesen jó kapcsolatokat ápolt az agresszor Marokkó királyával.⁴⁴

A hetvenes évek cenzúráját egy „állandó, intenzitásából soha nem vesztő, de mindig valamiféle más-más hangsor, más taktikai hozzáállást követelő” mechanizmusként lehet meghatározni.⁴⁵ Következésképpen a cenzorokkal folytatott harcnak sajátos technikai voltak. A szerkesztőknek sokat segített, ha a ismerték a pártdokumentumokat és a főtitkár beszédeit, mert hivatkozni tudtak rájuk az egyezkedés során. Ilyen volt például a főtitkár azon megállapítása, amely az RKP Országos Konferenciáján hangzott el 1972 júliusában arra vonatkozólag, hogy a nemzetiségek megkülönböztető vonásai még sokáig megmaradnak a szocialista nemzet hosszú létének távlatai közepette. Az idézetet fel lehetett használni bármilyen vitapartnerrel szemben, aki azt kifogásolta, hogy a magyar sajátosságok túl hangsúlyosan jelennek meg egy kiadványban.⁴⁶

A cenzúra mechanizmusait illetően megállapítható, hogy nem volt lényeges különbség az ellenőrzés vidéki és fővárosi központjainak működésében, hiszen egységes utasításokat követtek. Ennek ellenére a bukaresti magyar kapok szerkesztősegei előnyösebb helyzetben voltak a nem-

⁴² Legea 23/1971. *Monitorul Oficial*, 1971. december 17.

⁴³ Zainea i. m. 234.

⁴⁴ Vrânceanu i. m. 120.

⁴⁵ Pár perccel múlt – Beszélgetés Domokos Gézával. In: Bányai i. m. 157.

⁴⁶ Beszélgetés Domokos Gézával. Sepsiszentgyörgy, 2005. augusztus 6.

zetiségi vonatkozású anyagokat illetően. A bukaresti cenzorokkal valamivel könnyebben lehetett „alkudozni”, mivel nem voltak annyira érzékenyek a nemzetiségi kérdésre, és kevésbé dogmatikusan viszonyultak a kisebbségi identitás problémájához.⁴⁷

Az 1974-es sajtótörvény egyértelműen meghatározta a sajtóintézmények működésének keretfeltételeit. A törvény értelmében a romániai sajtó a szocialista nemzet legfelsőbb érdekeit szolgálja és ilyen minőségében folyamatosan munkálkodnia kell a Román Kommunista Párt politikájának életbeültetésén. Az előírások szerint a sajtóorgánumok tevékenységét egy vezetőségi tanácsnak kell irányítania; a testület tagjainak egyharmadát a politikai és tömegszervezetek képviselői, ipari és mezőgazdasági dolgozók, valamint egyéb szakemberek alkotják. A tagság az adott intézmények újságíróival egészül ki. A vezetőségi tanácsok ténylegesen csak három évvel később kezdenek működni és fontos szerepet kapnak a Sajtó-főigazgatóság 1977-es megszüntetését követő ellenőrzésben. Ezt figyelembe véve a sajtótörvény rendelkezései már a későbbi sajtóirányítási módszereket vetítik előre. Erre utal az is, hogy az 1971-ben létrehozott Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács hatásköre egyre kiszélesedik, oly mértékben, hogy a cenzúrahivatal marosvásárhelyi kollektívja 1974 szeptemberében azt indítványozza, hogy egyértelműbben el kellene különíteni a Sajtó-főigazgatóság és a Tanács illetékességébe tartozó problémákat.⁴⁸

A Sajtó-főigazgatóság megszüntetése utáni időszak

A nyilvánosság ellenőrzési és irányítási szakintézményeként létrehozott Sajtó-főigazgatóság feladatköre a hetvenes évek közepére egyre inkább a cenzúra alapelveinek aktualizálására, valamint a lektorok felkészítésére összpontosult. A cenzúra mechanizmusa 1975-től kezdve a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács, valamint az RKP Propaganda Osztályának jelentős hozzájárulásával érvényesült. Ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy a többszörös szűrőn áthaladó ellenőrzés az intézmény működése nélkül is hatékony maradhatna, sőt még tovább növelhető lenne az eredményesség, ha a hivatal munkatársai az egyes szerkesztőségekbe épülnek be. A cenzúrahivatal megszüntetése emellett

⁴⁷ Igyekeznii kell nem feledni – Beszélgetés Gálfalvi Zsolttal. In: Bányai i. m. 177–201.

⁴⁸ ANDJ Mureș, Fond 403 DGPT, dosar 25. 22.

rendkívül hatásos propaganda lépésnek is mutatkozott, amely a nyugati közvélemény szemében a romániai kommunista rendszer gyengülő presztízsének visszaállításához is hozzájárulhatott.

A Sajtó-főigazgatóság hivatalos megszüntetése előtt a pártvezetés időben megtette a szükséges lépéseket, hogy átruházza az intézmény hatáskörét egyéb szervekre. Ezek körébe tartozott az a határozat, amely az alkotói szövetségek, az írott sajtó, a rádió és televízió, valamint a kiadóknak szerkesztőségeinek szerepének és felelősségének növeléséről rendelkezett. Ennek alapján jönnek létre 1977 nyarán a sajtóintézményekben az úgynevezett vezetőségi tanácsok, amelyeknek őrködniük kell a lapok politikai és ideológiai tartalma felett, valamint „munkálkodniuk kell a párt politikájának, a szocialista erkölcs és méltányosság elveinek gyakorlatba ültetéséért, a szocializmust építő dolgozók haladó gondolatainak kifejezéséért”.⁴⁹

Habár a cenzúrahivatal megszűnését csak a Minisztertanács 1977. decemberi rendelete írta elő, a szerkesztőségekben már júliustól működni kezdtek a kollektív ellenőrzés új szervei.⁵⁰ A hivatal dolgozói fokozatosan beépültek a különféle intézmények vezetőségébe, ami azt eredményezte, hogy a törvényekkel és határozatokkal szabályozott cenzúra helyett a felelősségből eredő félelem cenzúrája kezdett el működni, amely sokkal hatékonyabbnak mutatkozott, mint a pontos utasítások szerint végrehajtott ellenőrzés. A belső cenzúra részévé vált a szerkesztőségek és kiadók életének, amelyek gyakorlatilag megannyi cenzúrahivattá változtak. Az ellenőrzés így módon sokkal közelebb kerül magához a szöveghez. A kiadványok szerkesztői a lap előállításának folyamatában tapasztalták ki, hogy mi az, ami átcúsúszik a cenzúrán, és mi az, ami nem. A tiltott témákat tartalmazó utasítások helyett a sajtóellenőrzés elsősorban a pártfőtitkár beszédeiből levont, sokszor többféle módon értelmezhető következtetések nyomán történt. A hibás értelmezésektől való félelem azt eredményezte, hogy a sajtó sokszor szó szerint idézte a dokumentumokat, így hangvételét már alig különböztette meg valami a pártokumentumokétól.

⁴⁹ *Hotărârea Comitetului Central al PCR cu privire la creșterea rolului și răspunderii organizațiilor de partid și de stat, de masă și obștești a uniunilor de creație, a conducerilor colective ale redacțiilor, a Radioteleviziunii, a editurilor, caselor de filme, instituțiilor de spectacole în activitatea de informare și educare a oamenilor muncii.* Lásd Presa Noastră, 1977. 6–7. 1–3.

⁵⁰ A *Korunk* szerkesztőségét 1977. július 2-án értesítik, hogy 2 nap alatt össze kell állítani a 13–25 tagú bizottságot. Lásd Gáll Ernő: *Napló I. (1977–1990)*. Kolozsvár, Polis, 2003. 9.

Miután nem szabályozták pontosan, hogy mi volt közölhető, biztonságosabb volt elkerülni a kényesebb kérdéseket. „Addig a cenzor anélkül kifogásolt és törölt, hogy politikai hibaként felrótta volna – véli Horváth Andor – ezzel szemben az újonnan bevezetett elv arra figyelmeztetett: a szerkesztőnek tudnia kell eleve, hogy mi alkalmas arra, hogy megjelenjék [...], vagyis nem szabad kísérleteznie.”⁵¹ Az öncenzúra jellemző összetevőjévé vált az alkotói folyamatnak; a megrovások, publikálási lehetőség megvonása, honoráriumok elmaradása iránti félelemből származó, túlélést biztosító belső kontrollá alakult, és külső kényszer nélkül érvényesítette a hatalom elvárásait.

A cenzúrahivatal megszűnését követően a belső ellenőrzés tanácsait a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács, valamint a pártbizottságok sajtóosztályai irányítják, amelyek az utolsó szó jogával rendelkeznek a publikálást illetően. Az önkényes beavatkozások miatt a betiltást és szövegcsonkítást sokszor egy egyszerű feljelentés is előidézhetette.

A cenzúrával folytatott harc a nyolcvanas években egyre inkább kiéleződött. Naplójában Gáll Ernő főszerkesztő részletesen kifejti, hogy Koppándi Sándor, aki az RKP Sajtóosztályán a magyar lapok cenzora volt, miként tette lehetetlenné 1981 végétől a *Korunk* működését. A lapot sok esetben többször is át kellett szerkeszteni megjelenése előtt. A megyei pártbizottság jelentése megállapítja, hogy a szerkesztőségen belüli ellenőrzés nem volt megfelelő, ami oda vezetett, hogy 1983-ban körülbelül 60 anyagot vettek ki a lapból, 240 oldal terjedelemben.⁵²

Kimutatható a folyamat, melynek során a cenzúra egyre inkább az erdélyi magyar történelmi múlt emlékezetének kiirtását és a magyarságtudat lebontását tűzte ki céljául. A *Korunk* 1983.12-es számából kiveszik a Madách-centenáriumra és Babits Mihályra vonatkozó hivatkozásokat, azzal az indokkal, hogy „már eleget írtak róluk”.⁵³ A rendelkezés azért is meglepő volt, mivel *Az ember tragédiájának* fordítását 1983-ban adták ki újra román nyelven. Kós Károly születésének centenáriuma küszöbén megtiltottak bármilyen megemlékezést az évfordulóról, még utalni sem volt szabad személyére. Mindez Raoul Șorban feljelentése nyomán, aki eljuttatta a központi pártszervekhez Kósnak a bécsi döntés első évfordulója alkalmából az *Ellenzékben* megjelentetett „nacionalista” cikkét. 1984

⁵¹ A visszatekintő emlékezetben minden átrendeződik – Beszélgetés Horváth Andorral. In: Bányai i. m. 212–233.

⁵² Gáll i. m. 121.

⁵³ Uo. 432.

tavaszán közölték a *Korunk* szerkesztőségével, hogy Kőrösi Csoma Sándor nevének említését sem szabad túlzásba vinni. Az 1984. márciusi számban nem jelenhetett meg Domokos Géza gyászbeszéde, amelyet Kacsó Sándor temetésén mondott. A lektor kezdetben egyes részeket kifogásolt, majd az egész beszédet kivették, és a Dávid Gyula által írt nekrológot sem engedték közölni azzal a kifogással, hogy „már nem időszerű”.⁵⁴

A lap ellenőrzésének mechanizmusa tovább szigorodott ebben az időszakban: az 1983.12-es számtól kezdve a kefelevonatokat csak a megyei pártbizottság jóváhagyása után lehetett Bukarestbe küldeni. Az intézkedés csak a *Korunkat* érintette, miközben a kettős ellenőrzés alá eső egyéb lapokat párhuzamosan nézték át a megyei és központi szervek. Constantin Miteanak, a párt sajtóosztálya vezetőjének írt 1984. február 26-i tiltakozó levelében Gáll Ernő kifejti, hogy a hosszadalmas ellenőrzés miatt a *Korunk* egy hónapos késéssel jelenik meg annak ellenére, hogy minden számot a tervezett megjelenés előtt két hónappal már elkészítenek. Sérelmezi továbbá, hogy a Sajtó-főigazgatóság megszüntét követően egyre nyilvánvalóbban megmutatkoznak az anyagok értékelésében a negatív előítéletek és a részrehajlás.⁵⁵

A nemzetiségi öntudat lebontásának programja a nyolcvanas évek közepétől már leplezetlenül folyt. A homogén román nemzet létrehozásának ideológiája nem tűrt meg semmilyen megnyilatkozást, amely a nemzetiségek önálló létét támasztotta volna alá. A ideologikus cenzúra erősödésére utal, hogy minden történelmi vonatkozású anyagot előzetesen fel kellett küldeni a bukaresti Párttörténeti Intézetbe. Ekkor már gyakorlatilag lehetetlen volt történelmi munkákat közölni, mivel a bizonytalan kimenetelű válasza hónapokig kellett várni.⁵⁶ Az egyre erőteljesebb asszimilációs politika hatására a cenzúra száműzi a nyilvánosság köréből a nemzeti sajátosságokat, a kisebbségek múltját és hagyományait feltáró műveket. A sajtóban a homogén román nemzetállam ideológiája válik mércévé és teljesen kizárja a sajátos etnikai értékek bemutatását.

⁵⁴ Uo. 128.

⁵⁵ Uo. 430.

⁵⁶ Beszélgetés Kántor Lajossal. Kolozsvár, 2000. április 25.

LÁZOK KLÁRA

Könyvkiadás és cenzúra az 1950–60-as évek Romániájában

A totalitárius rendszerekben a tájékoztatást a hatalom a szervezi meg, abból kiindulva, hogy szerinte mit kell tudnia a népnek és mit nem. Az előbbit a propaganda biztosítja, de amíg ezen kívül az emberek más információs forráshoz is hozzáférnek, addig ennek gyenge a hatása. Ezért ezeket a plusz információkat egyszerűen kiiktatják.¹ A szovjet típusú politikai rendszerek egyik ismérve, hogy ezekben a rendszerekben az információ feletti ellenőrzésnek a hatalom sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a hadsereg vagy a rendőrség által biztosított ellenőrzésnek.²

Romániában az 1945 utáni korszak nem sajtócenzúrájának vonatkozásában két alaplunkát tart számon a szakirodalom. Az egyik Adrian Marino munkája, amely a kilencvenes évek kutatásait foglalja össze.³ A szerző nem végzett levéltári kutatásokat, hanem a kulturális közéletből szerzett saját értesüléseit dolgozta fel. A másik könyv Lidia Vianunak a korszak íróit megszólaltató interjúkötete.⁴

Tanulmányunkban a *Sajtó és Nyomtatványügyi Főigazgatóság* [Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor] 1958-as és 1968-as, cenzúrára vonatkozó iratcsomóit használtuk fel, amelyeket a bukaresti Központi

¹ Bogdan Ficeac: *Tehnici de manipulare*. București, Nemira, 2004. 67.

² Schöpfung George: Introduction. In: Uő. (szerk.): *Censorship and Political Communication in Eastern Europe*. New York, St. Martin's Press, 1983. 1.

³ Marino Adrian: *Cenzura în România. Schiță istorică introductivă*. Craiova, Aius, 2000.

⁴ Lidia Vianu: *Censorship in Romania*. Budapest, Central European University Press, 1998.

Országos Levéltárban (Arhivele Naționale Istorice Centrale, továbbiakban ANIC) és a Maros megyei Levéltárban (Arhiva Națională Direcția Județeană Mureș, továbbiakban ANDJ Mureș) találtunk. Az időintervallum kiválasztásában az játszott szerepet, hogy Romániában mindkét év fordulópontot jelentett politikai és kultúrpolitikai szempontból egyaránt. 1958-ban kezdődtek el az '56-os magyarországi forradalom kiváltotta romániai mozgalmakban érintett személyek elleni tömeges vádemelések és bebörtönzések. Kultúrpolitikai vonalon ekkor vette kezdetét az a visszarendeződés, amely 1956–1957 ideológiailag bizonytalan esztendeiben megnyílt kiskapukat zárta be, mind a román, mind a kisebbségi magyar kulturális szervezkedések előtt. 1958-ban pattant ki a hírhedt tankönyvbotrány,⁵ 1958-ban állítják félre a kolozsvári *Utunk* főszerkesztőjét, Földes Lászlót, a marosvásárhelyi és kolozsvári magyar értelmiség között folyó hatalmi harc eredményeképpen.⁶ Kezdetét vette a Bolyai és Babeș egyetemek egyesítését célzó kampány és megszüntették a Művelődési és Tanügyi Minisztérium mellett működő Nemzetiségi Főigazgatóságot. Az 1968-as év pedig a megyésítés⁷ esztendeje. Ennek keretében számolták fel a Maros–Magyar Autonóm Tartományt, ugyanekkor kezdődött el egy új kisebbség és kultúrpolitikai irányvonal.

⁵ Az ún. tankönyvbotrány kipattanása az 1958. szeptember 5-i a RMP KB gyűlésre tehető, melynek legfőbb napirendi pontja 2 magyar irodalom tankönyv (egy olvasókönyv és egy szöveggyűjtemény) körül kipattant botrány volt. A gyűlésen feldolgozták a tankönyvek nacionalista tartalmát, kiszabták a büntetéseket a felelősökre, és meghozták a megfelelő intézkedéseket, hogy a már kinyomtatott tankönyvek ne kerülhessenek forgalomba. De az ügy itt nem zárult le. Az elkövetkező hónapokban megvizsgálták az összes magyar nyelvű tankönyvet az első osztályos olvasókönyvtől a nyelvtankönyvekig, s 1959 folyamán további tankönyveket vontak ki a forgalomból, a tankönyvügyben szereplő szerzők, referensek, és maga a kiadás engedélyezését szignáló magyar miniszterhelyettes a fizetésmegvonástól a munkaviszony felbontásáig terjedő szankciókat kaptak, az ügyért felelős Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Főigazgatóságát pedig felszámolták. Néhány dokumentum ezzel kapcsolatban már közlésre került, lásd: Andreescu Andreea, Nastasa Lucian, Varga Andrea (szerk.): *Minorități etnocolturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*. Cluj Napoca (Kolozsvár), Centrul de Resurse pentru diversitate etnocolturale, 2003.

⁶ Lásd erről: Stefano Bottoni: A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? (Székelyföld változása az „ötvenes” években.)*. Pro Print, Csíkszereda, 2005. 572–614.

⁷ Lásd erről: Novák Csaba Zoltán: A megyésítés előkészítése és a nemzetiségi kérdés. In: Bárdi Nándor–Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbség történetében*. Somorja, Forum Kisebbségkutató Intézet, 2006. 405–421.

*A szerkezet működése: hogyan jutott el egy kézirat a szerzőtől az olvasó asztaláig?*⁸

A kiadóba leadott kéziratot elsőként a kiadó szerkesztői olvasták el, a szerkesztő feladatai közé tartozott az átírás⁹ is. Külön volt szerkesztő és ellenőrző szerkesztő, és miután a mindketten elolvasták a művet, pozitív véleményezésük („*bun de cules*” [szedhető]) után a kézirat bekerült a kiadó tervébe, amelyet engedélyezés végett felterjesztettek a Sajtó- és Nyomtatványügyi Főigazgatósághoz. Ha a Főigazgatóság benne hagyta a kéziratot a kiadó éves tervében, akkor lehetett szerződést kötni a szerzővel.

Az Állami Kiadóból kirajzott különböző kiadók vidéki szerkesztő-ségeinek esetében a kézirat előbb felkerült a kiadó fővárosi központjában lévő nemzetiségi szerkesztőség magyar osztályához. Ezt követően ment tovább a kézirat a Főigazgatósághoz – [DGPT] –, ahol a belső lektorok és külső referensek véleményezése után vagy rákerült, vagy sem a „*bun de tipar*” [nyomtatható] felírat, amely a nyomdába adás feltétele volt. A referensek általában középfokú végzettséggel rendelkező, politikailag megbízható káderek voltak, akiknek nem volt meg a megfelelő szakmai háttérük, viszont pontosan tudták – folyamatosan felsőbb tájékoztatás révén –, hogy egy adott időszakban politikailag mit lehet elfogadhatónak minősíteni.

A nyomda csak „B” [bun de tipar] pecséttel ellátott engedélyezési lappal vehetett át kéziratot. A kézirat minden oldalán szerepelnie kellett a „B” betűnek. A kinyomtatott könyv első példányát fel kellett küldeni a Művelődési és Tanügyi Minisztériumhoz, s kérni kellett a forgalomba hozatali engedélyt [bun de difuzat]. Ennek birtokában kezdődhetett a kiadvány terjesztése. Többször előfordult, hogy a már több ezer példányban kinyomtatott könyvről derült ki, hogy még sem kerülhet

⁸ Köszönettel tartozom Dávid Gyulának, aki a levéltári anyagok alapján levont következtéseimet szóbeli közléseivel kiegészítette.

⁹ „Az átírás [...] Fodor Sándor közölt erről egy szomorúan tréfás emlékezést az *Utunk Évkönyv*ben. Az ötvenes években a kiadói szerkesztőktől – maga Fodor is az volt, Bajor Andorral, Székely Jánossal és másokkal együtt- azt várták el, hogy „írják át” a kezükbe adott új regényeket, novellákat. Az életet és a műveket hozzá kellett idomítani a szocialista realizmus igényeihez. Ha a szerzőnél erőltlenül jelentkezett az osztályharc, a szerkesztő beleplántálta a kellő számú és elszántságú kulákot, polgárt, kizsákmányolót. [...] Annyira bevett szokás lett az efféle beavatkozás, hogy a kiadóban csak az „átíró szerkesztő” állott igazán becsben. Vagy az „átírató szerkesztő”, aki tekintélyes alkotóknak is kíméletlenül visszaadta „ideológiaiag egyenetlen” műveiket.” Beke György: *Átírt irodalom. Holnap*, 1992. (3) 9. sz. 35.

forgalomba. Ennek legjellegzetesebb példája az 1958-ban kiadott és 1959-ben bezúzott magyar irodalom szöveggyűjtemény,¹⁰ melynek nyomdába kerülése miatt súlyos következményekkel járó felelősségre vonások történtek a korabeli levéltári anyagok tanúsága szerint.

A működtető szerkezet szereplői

A könyvkiadást és terjesztést központi szinten eredetileg az 1949-ben létrehozott Sajtó és Nyomtatványügyi Főigazgatóság (DGPT)¹¹ felügyelte, mely a Minisztertanács mellett működött. Hatáskörébe tartozott a hivatalos közlöny – *Buletinul Oficial* – szerkesztése, minden nyomdatermék megjelenésének, terjesztésének, kivitelének és behozatalának engedélyezése, a könyvesboltok, könyvtárak, újságlerakatok működésének szabályozása stb.¹² A Főigazgatóság felállításáról szóló 1949-es rendeletet még abban az évben újabbak követték, melyek megszabták a törvénybe nem tartása esetére érvényes szankciókat. Az 1951 második felében kiadott határozattal a könyvek árusítását is a Főigazgatóság alá rendelték.¹³

1954-re nyilvánvaló lett, hogy az addigra már teljesen állami felügyelet alatt működő könyvkiadói tevékenységet a Művelődési Minisztériumhoz tartozó Sajtó- és Nyomtatványügyi főigazgatóság mindent központosító felügyelete alá helyezik.¹⁴ Az 1954-es átszervezés során az Igazgatóságot három nagy részlegre osztották: sajtó, könyvek, szóbeli valamint vizuális propaganda és agitáció, melyeken belül 20 alosztály működött. Ez az átszervezés viszont nem belső, romániai sajátosság. Feltételezhetően szovjet modell után végrehajtott intézkedésről van szó. Magyarországon is 1954-ben szervezték át a könyvkiadási rendszert,

¹⁰ Az 5. lábjegyzetben említett bevont szöveggyűjteményről van itt szó.

¹¹ Románul: Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor.

¹² Decret nr. 218 pentru organizarea Direcției Generale a Presei și Tipăriturilor de pe lângă Consiliul de Miniștri al RPR. [218. számú határozat, mely az RNK Minisztertanácsa mellett felállított Sajtó- és Nyomtatványügyi Főigazgatóság megszervezéséről rendelkezik] In: *Buletinul Oficial al Republicii Populare Române*, május 23. 1949. (nr. 32) 225.

¹³ A határozat teljes címe: Decizia nr. 9916/1951 privind modul de funcționare al întreprinderilor de librărie și papetărie [9916/1951 számú határozat, a könyves- és papírboltok működésének módjáról]. In: *Buletinul Oficial* nr. 117. 1951. december 12.

¹⁴ Dávid Gyula: A romániai magyar könyvtermés az ötvenes évek első felében. In: Szigethy Rudolf–Újvári Mária (összeáll.): *Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1995. 6.

és állították fel a Kiadói Főigazgatóságot, majd 1955-ben alakították ki a zárt profilú kiadói rendszer végleges formáját.¹⁵ Ennek következményeként a rendszer sokkal inkább ellenőrizhetővé és tervezhetővé vált a kultúrpolitika vezetői számára.¹⁶

Az 1956. szeptemberében, a romániai magyar írók, értelmiségiek határozottabb fellépésének, s a kényszerítő nemzetközi körülményeknek hatására a RMP Politikai Bizottsága határozatot hozott a már tavasz óta követelt *Nemzetiségi Vezérigazgatóság* felállításáról.¹⁷ A Vezérigazgatóságot 1956 novemberében hozták létre, vezetője Bányai László lett.¹⁸ Kinevezése után beszámolt egy informális találkozón a bukaresti magyar követség titkáranak, Rényi Rezsőnek az intézményről és annak működéséről. Eszerint a Nemzetiségi Főigazgatóságra hárult a „Román Népköztársaság nemzetiségi kulturális ügyeinek elvi irányítása, az e téren jelentkező hibák feltárása, javaslatok kidolgozása a felmerülő problémák megoldására, [...] munkájáról közvetlenül az RMP KV-nál működő Nemzetiségi Bizottságnak is beszámol”.¹⁹ A Vezérigazgatóság irányítása alá rendelték az összes kulturális intézménynél, köztük a Könyvkiadók Vezérigazgatóságánál működő nemzetiségi szekciókat is.

Ugyanezen az 1956. szeptember 14-i bukaresti politikai bizottsági gyűlésen felvetették egy magyar nyelvű állami könyvkiadó létesítését a fővárosban. A felvetés indoklására készített szakértői anyagból²⁰ képet

¹⁵ Bart István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Budapest, Osiris, 2002. 56.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Arhivele Naționale Istorice Centrale (továbbiakban ANIC) [Központi Országos Levéltár], fond CC PCR, Cancelarie, dos. 102/1956, f. 17–20. Vö.: Stefano Bottoni (szerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2006. 125

¹⁸ Bányai László (Körösbánya, 1907. november 17. — 1981. június 3., Bukarest) a világháború előtt időszakban illegális kommunista vezető volt, 1945 után az MNSZ végrehajtó bizottságának tagja, 1948-tól nemzetgyűlési képviselő, az Elnöki Tanács tagja (1948–1952), miniszteri tanácsos (1950–1952), egyetemi tanár, a Bolyai Tudományegyetem rektora (1952–1956), miniszterhelyettes (1956–1958), a bukaresti Történeti Intézet igazgatója (1959–1966), 1970-től a Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiájának egyik alelnöke.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár, KÜM / XIX-J-1-j-Rom-18/g-002174/1–1957) In: Andreescu Andreea, Nastasa Lucian, Varga Andrea (szerk.): *Minorități etnocolturale. Mărturi documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*. Cluj Napoca (Kolozsvár), Centrul de Resurse pentru diversitate etnocolturala, 2003. 296

²⁰ Az RMP Központi Vezetőség helyzetjelentése a magyar nyelvű könyvkiadásról. In: Stefano Bottoni, László Márton, László Réka, Lázok Klára, Novák Csaba

kaphatunk a meglévő magyar szerkesztőségek helyzetéről és fontosabb szervezési problémáikról. A legfontosabb hiányosságként az egységes felügyelet hiányát említi meg a memorandum. Ezeknek a szerkesztőségeknek a munkáját gyakorlatilag senki sem koordinálja, „mivel sem a kiadók vezetőségei, sem a Kulturális Minisztérium kiadói kérdésekben felelős káderei nem ismerik a magyar nyelvet és a magyar irodalom sajátos hagyományait”. A magyar könyvkiadói munka felaprózódott, mivel „11 helyen, 11 külön vezetőség irányításával folyó munkát nem lehet megfelelően és szakszerűen irányítani és összefogni”. Másodszorban a költségvetés elosztásának problémáját említi a jegyzék, ennek tulajdonítva a magyar nyelvű tudományos és műszaki irodalom statisztikákkal is dokumentált hanyatlását. A magyar könyvkiadó kérdését azonban ezen a szeptember 14-i gyűlésen elnapolták. Az elkövetkezendő időszakban, bár számos engedményt tett a kulturális vezetés, de ez nem került megbeszélésre. 1969-ig, a Kriterion Kiadó létrehozásáig mindez íróasztalban heverő ötlet maradt.

Az ’56-os események hatására érvénybe lépő szigorítások²¹ a könyvkiadásban 1958-ban kezdtek fokozottabban megmutatkozni: a romániai magyar kisebbség történetével, néprajzával, művelődéstörténetével kapcsolatos munkák nagy részének kiadását, vagy a már publikált munkák terjesztését tiltja be a Sajtó- és Nyomtatványügyi Főigazgatóság.

A szigorítások intézményszervezési szinten is követhetők voltak. Az 1958–1959 folyamán a párt ellenőrző bizottsága felelősségre vonta, majd eltávolította tisztségéből Bányai Lászlót, az Oktatás- és Művelődésügyi Minisztérium alatt működő Nemzetiségi Vezérigazgatóság vezetőjét, majd 1959 nyarán felszámolta a Vezérigazgatóságot, jogkörét pedig a RMP KB különböző szekcióira ruházta át.²²

A szigorítások befolyásolták a romániai magyar könyvkiadásban fontos román–magyar könyvcserét is. A szocialista országok közötti közös könyvkiadást az ún. Kiadói Vegyes Bizottságok bonyolították. Ezek évente üléseztek, ahol áttekintették egymás irodalmának a másik

Zoltán (szerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Csík-szereda, Pro Print, 2006. 132.

²¹ 1956 romániai hatásairól, következményeiről lásd bővebben: Stefano Bottoni, László Márton, László Réka, Lázok Klára, Novák Csaba Zoltán (szerk.) i. m.; Pál Antal Sándor (szerk.): *Áldozatok – 1956*. Mentor, Marosvásárhely, 2006.

²² ANIC, fond CC al PCR Cancelarie, dos. 26/1959, f. 111–112. In: Andreescu (2003) i. m. 617.

országban való megjelentetését, elfogadták a következő évi munkatervet és kölcsönösen átadták egymás irodalmából a következő évben megjelentetésre ajánlott művek listáját.²³ A román–magyar közös könyvkiadási akciónak köszönhetően több magyar klasszikust adtak ki Romániában, természetesen az ottani kultúrpolitika által megszabott ideológiai határokon belül. 1957-ben, még az enyhülés lendületében a magyar–román könyvcseré kiszélesítéséről döntött a két ország könyvkiadói vegyes bizottsága.²⁴ Erről Svéd András a Kultúra Könyvkiadó Vállalat igazgatóhelyettese tárgyalta Bukarestben a román Cartimex Vállalattal. A magyar nagykövetség titkára, Rényi Rezső megkérdezte erről Bányai Lászlót, a Nemzetiségi Vezérigazgatóság vezetőjét is, aki azt kérte a bizottságtól, hogy a romániai átvett szerzők között mindenképpen szerepeljenek a romániai magyar írók, hogy a romániai magyar kulturális közeg eredményei jussanak el a magyarországi közönséghez. Ugyanakkor javasolta, hogy a jövőben kiadandó könyvekről készítsenek listát, s azt cseréljék ki idejében és rendszeresen.²⁵

1958–1959-re megváltozott a helyzet. A román–magyar vegyes bizottság 1959. áprilisi bukaresti találkozásán elvi ellentmondások merültek fel. A konfliktus kiinduló pontja az volt, hogy a román fél határozottan visszautasította bizonyos, a magyar fél által fontosnak ítélt, művek kiadatását azok nacionalista tartalmára hivatkozva. A visszadobott anyagok között szerepelt többek között a Petőfi Sándor *Összes művei*, Ady Endre *Ifjú szívekben élek* kötete, Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvossága*. Az ütközési pontok részletes átbeszélésére ugyanazon év őszén került sor Kállai Gyula, a Magyar Népköztársaság államtitkárának és Leonte Rautu, a KB Kultúra és Propaganda Osztálya főtitkárának nem hivatalos találkozásán.²⁶

Ebből a beszélgetésből következtethetünk arra, hogy melyek voltak a két ország cenzúrahivatalainak felfogásbeli különbségei a *nacionalista-tartalom* értékelését illetően. Csak egy példát említve: a magyar felfogás szerint a Petőfi *Összesnek* az író teljes életművét kellett volna tartalmaznia, függetlenül annak ideológiai tartalmától. A „helytelen” ideológiát tükröző verseket pedig hozzáfűzött magyarázatokkal kívánták

²³ Bart (2002) i. m. 82.

²⁴ Andreescu (2003) i. m. 296.

²⁵ Uo. 296–298.

²⁶ ANIC, fond CC al PCR Cancelarie, dos. 30/1959, f. 2–87. In: Andreescu (2003) i. m. 565–612.

tisztázni. A román könyvkiadói politika viszont a „helytelen” tartalom teljes kiiktatását szorgalmazta, tehát a nem megfelelő versek kihagyását. Erre a tárgyaláson résztvevő kultúrpolitikai szereplők (Răutu és az akkor még a Központi Bizottságon belül az ifjúsági ügyekért felelős Nicolae Ceaușescu) azt hozták fel indoklásként, hogy a román kultúrvezetőség még a legnagyobb román költő, Mihai Eminescu műveit sem adta ki teljes kiadásban, mivel annak publicisztikája a jelenlegi pártideológiával ellentétes, nacionalista nézeteket is tartalmaz.²⁷ Răutu rámutatott, hogy csakis úgy sikerült Romániában a magyarországihoz hasonló eseményeket elkerülni, hogy a párt idejében határozottan fellépett a negatív megnyilvánulásokkal szemben, és igenis megmutatta, hogy szó sincs „genfi szellemről, kapitalista és szocialista államok közötti koegzisztenciáról az ideológia terén. [...] *A helyes út a „haladó hagyományok” áttemelése a szocialista irodalomba, a nacionalizmus visszaszorítása az irodalom terén, melyet azonban csakis kritikus hozzáállással és a gondos cenzúrának köszönhetően lehet megvalósítani. [...] Könyvkiadói tevékenységünk, állásfoglalásunk az irodalom terén egy alapjaiban szocialista, formájában nemzeti irodalom megteremtésének ügyét kell, hogy szolgálja.*”²⁸

A kategorikus visszautasítás eredményeképpen a magyar fél visszavonulót fűjt, és lemondott a listáján szereplő ajánlásokról, amelyek közül több tétel csak a hatvanas évek végének liberálisabb légkörében jelenhetett meg.

A problémacsoportok tipológiája

A Sajtó-főigazgatóság (DGPT) 1958-as és 1968-as dossziéinak anyagát vizsgáltuk meg, a feldolgozott anyagok egyrészt a valamilyen szinten cenzúrázott művek listái²⁹ (ezeknek a listáknak az alapján van összeállítva az 1. és 2. mellékletben közölt címsor), másrészt az ezekhez csatolt mellékletek, amelyek az egyes tételekhez kapcsolódó cenzori indoklást tartalmazzák. Ezekből kiindulva szeretnénk megállapítani azokat a tema-

²⁷ Uo. 590.

²⁸ Uo. 592.

²⁹ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 1–18. és *Set de note cuprinzând intervenții efectuate la DGPT București pe materiale prezentate spre publicare* [Kiadásra bemutatott anyagokkal kapcsolatos észrevételek a DGPT bukaresti részlegén], ANDJ Mureș, fond DGPT *Împuternicitul Tg-Mureș*, dos. 6/1967.

tikákat, amelyeket a hatalom problémásnak ítélt az ötvenes és a hatvanas években, külön kitérve arra is, hogy melyek azok a változások, amelyek bekövetkeztek ezeken belül a vizsgált 10 évben. A vizsgálat során kigyűjtöttük az indoklásokban előforduló összes olyan minősítést, amely problémásnak ítélte valamilyen tartalmat, majd elkészítettük ezeknek a tartalmaknak a tipológiáját, az előfordulás gyakoriságát használva alapul az illető tartalom súlyának méréséhez. Ez a vizsgálat egyrészt újabb információkkal bővítheti a RMP ideológiai irányelveire vonatkozó ismereteinket, másrészt új fényben engedi látnunk az ötvenes-hatvanas évek irodalmi termését, hisz olyan anyagokat tárt a kutató elé, amelyekről eddig nem tudhattunk.

Az ötvenes évek veszélyesnek ítélt tartalmai

A leggyakrabban előforduló minősítés a *nacionalista tartalom* volt. Az 1958-ban cenzúrázott 74 kiadvány közül 14-et illeltek ezzel a jelzővel. De mit is értett a cenzor a „nacionalista” jelző alatt? Azokat a tételeket vizsgáltuk, ahol explicit megjelenik a „nacionalista” megjelölés a cenzortól, valamint ahol megjelennek az előző alkalmakkor annak ítélt jellemzők. Az esetek négy nagyobb tematika köré csoportosíthatók: az Erdély-probléma, politikai nemzet – kultúr-nemzet határainak összemosása, a nyelv (román/magyar) tisztaságának a kérdése, valamint a hagyományokra és vallásra való utalás.

Egyrészt nacionalistának minősült minden olyan mű, amely az *Erdély-problémával* foglalkozott, Erdély történelmének magyar vonatkozásait feldolgozó kutatásokat közölt, mint például Huszár Sándor *A romokon túl* c. tanulmánykötete, mely az erdélyi várak történetét tárgyalta.³⁰ Ugyanígy tiltólistára került Kelemen Lajos *Művelődéstörténeti tanulmányok*³¹ c. kötete, mivel Erdély történetének csak a magyar örökségét mutatta be és egyáltalán nem beszélt a román népességről. Ezért „nem járulna hozzá a két nép közti testvéri kapcsolatok elmélyítéséhez”³² a kötet publikálása. Az összegző jelentésben a cenzúrázás indokaként azt tüntették fel, hogy „a mű összességében arra enged következtetni, hogy Erdély Magyarország része volt a legrégebb időkől fogva”.³³ De nemcsak

³⁰ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 2.

³¹ 1977-ben (1. kötet) és 1982-ben (2. kötet) adják ki végül, a szerző halála után.

³² ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 4/1958. f. 53.

³³ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 10.

magyar szerzők kerültek indexre ezzel az indoklással. A szász legendákat és meséket közlétevé Liebhardt-Roth³⁴ kötetéből is kivágták mindazokat a „nacionalistának” minősített legendákat, amelyek különböző erdélyi várak, városok, templomok alapítását, egyes történeti eseményeket „sovén álláspontból kiindulva tárgyaltak”, azaz a „székelyeket őshonosként mutatják be Erdély területén” vagy „nem jelenítették meg a román népességet”.³⁵ A hírhedt tankönyvbotrányt kirobbantó tizedikes magyar szöveggyűjtemény esetében is az egyik fő vádpontként azt jelölte meg a cenzor, hogy csak olyan részleteket idéz be a magyar klasszikusokból, amelyek Erdély Magyarországhoz tartozását támasztják alá, ezért „nem közölhető, mert revizionista érzelmeket ébresztene”.³⁶

A tiltás következetes, ha azt vesszük, hogy nem csak a magyar művek esetében érvényesítik. Ugyanúgy indexre kerül például a román költő Alexandru Vlahuța³⁷ életművéből a *Vrem Ardealul* [Erdélyt akarjuk] c. tanulmánya.³⁸

Nacionalista minősítést kaptak azok a kiadványok is, amelyek a magyar kultúra/irodalom/nyelv/tudományosság bemutatásánál Erdélyt és Magyarországot nem tárgyalták különálló egységekként, így a *politikai nemzet és a kultúrnenmet* fogalmainak határait összemosták. A tiltás független volt a műfajtól. Indexre került Lőrincz Ernő 1918 előtti erdélyi munkajogot tárgyaló szakkönyve, a *Reglementarea raporturilor de muncă în Transilvania între 1840–1918* [Munkaügyi viszonyok szabályozása 1840–1918 között Erdélyben], azzal az indoklással, hogy a magyarországi jogviszonyokat tárgyalja és „konfúziót keltene”.³⁹ De ugyancsak a „konfúziót keltene” érvet hozták fel a már említett tizedikes szöveggyűjteménynél, ahol a magyar klasszikusok hazafias verseivel kapcsolatban merült fel a probléma, hogy „nem lehet tudni, melyik hazára vonatkoznak”⁴⁰

A hivatal ezt a problémacsoportot sem kezelte etnikumfüggően. Nem jelenhettek meg azok a művek sem, amelyek Románia korabeli határain kívül eső, román diaszpórával foglalkoztak. Itt két nyelvészeti szakmunkáról van szó. Nicolae Grămadă Bukovina helynévtanát tárgyaló tanul-

³⁴ 1962-ben adják ki: Hans Liebhardt és Dieter Roth (szerk.): *Der Eisenhans : siebenbürgisch-sächsische Märchen*. Bukarest, 1962.

³⁵ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 52.

³⁶ Uo. f. 101.

³⁷ Alexandru Vlahuța (1858–1919) román költő és publicista.

³⁸ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 13.

³⁹ Uo. f. 16.

⁴⁰ Uo. f. 101.

mánykötetéről, amely a románok elsőbbségét bizonyítja egy olyan területen, amely akkor nem tartozott Romániához (Bukovina). A cenzor szerint emiatt a könyv „ebben a formában meghaladja rendeltetését, más célokat szolgál ki”.⁴¹ A másik mű Sextil Pușcariu klasszikusnak számító *Limba română* c. munkájának *Kiejtés* c. kötete, amely a román nyelvjárások bemutatásánál tárgyalja a határon túli románok lakta területek dialektusait is,⁴² együtt kezelve az 1945 előtti Nagyromániához tartozó régiókat.

Megkapták a „nacionalista” jelzõt – igaz különböző háttérű indoklással – a román és a magyar *nyelv helyes használatára, tisztaságának megőrzésére ösztönző* nyelvészeti szakmunkák is. Gálffy Mózes tanulmánykötete (*A mi anyanyelvünk*) azért nem kapta meg a „nyomtatható” minősítést, mert a román nyelv hatását a romániai magyar nyelvre károsként ítélte meg. A cenzor szerint „ellenségesen nyilvánult meg” bizonyos, az új társadalmi valósághoz kötődő román eredetű szavak meghonosodásával kapcsolatban. A szerző ráadásul felhívta a figyelmet mindazokra a nyelvi jelenségekre, amelyek az együttélés eredményeképpen jelentek meg az romániai magyar nyelvben.⁴³ A cenzor nagyon veszélyesnek ítélte ezt a munkát, főként azért, mivel a nagyközönséghez szól, súlyos politikai hibának tartotta volna megjelentetését, szigorú szankciókat kért a közreműködő szerkesztőkre, felsorolva név szerint a felelősöket.⁴⁴

Megjelenik a „nacionalista” címke azoknál a műveknél is, amelyek a *népi vagy a vallással kapcsolatos hagyományokkal* foglalkoznak. Így például Eusebiu Camilar⁴⁵ *Cădere a zeilor* [Az istenek zuhanása] c. drámakötete azért nem láthatott napvilágot, mivel a cenzúrahivatal szerint „eltúlozza a hit és az ősi hagyományok jelentőségét”, s ezáltal „nacionalista és misztikus hangulatot közvetít”.⁴⁶ A Zenekiadónál már kinyomtatott zsidó népdalgyűjtemény (Emil Săculeț: *Cântece populare evreiești* [Zsidó népdalok]) ugyanakkor azért nem kerülhetett a könyvesboltokba, mivel az „énekek többsége vallásos ének, tartalmuk politikai szempontból hibás és nacionalista”.⁴⁷ Ezenkívül a gyűjtemény bevezető tanulmányában

⁴¹ Uo. f. 67.

⁴² Uo. f. 9.

⁴³ Uo. f. 68.

⁴⁴ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 4/1958.

⁴⁵ Eusebiu Camilar (1910–1965) román író és műfordító.

⁴⁶ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 3.

⁴⁷ Uo. f. 16.

a szerző nem emeli ki „hogya a Párt milyen körülményeket biztosít az együtt élő nemzetiségek számára”.⁴⁸

Egy másik elkülöníthető általános jelző a *politikai események „hibás megközelítése”*, vagy másként a *„hibás megközelítésre ad lehetőséget”* mindenre ráhúzható minősítés. Itt a hét esetből kettő a magyar forradalom recepciójával volt kapcsolatos. Tamás Mária *Erdőűz* c. verses mesejátékát azzal az indoklással nem engedték kinyomtatni, hogy „egyes részletei a magyarországi ellenforradalom momentumait szimbolizálják, és ellenséges interpretációkra adnak lehetőséget”.⁴⁹ A másik regény, Tompa István *Ébredés* c. műve egy gyárigazgató története, aki a gyár modernizálását nem tudja követni, elszigetelődik, és csak az „ellenforradalom” sokkjának hatására tér magához. A cenzor megjegyzése szerint ilyen nem lehet ábrázolni, mivel „egy igazi kommunista nem így viselkedik a nehézségek esetén”. Azonkívül az indoklás szerint a magyarországi „ellenforradalom” romániai negatív recepcióját sem hangsúlyozta ki kellőképpen a szerző.⁵⁰

Ehhez tartalmilag közel álló az az ugyancsak gyakran előforduló indoklás, miszerint a mű a *párt munkáját, a párttagokat, a „szocialista vívmányokat” negatív színben tünteti fel*. Ezt a minősítést kapta az előbb említett *Ébredés* az igazgató ábrázolásáért, de Beke György riportkötetének egyik riportját is azért tiltják ki a kötetből, mert szatirikusan mutatja be az egyik falu kollektív gazdaságának elnökét.⁵¹

A következő problémacsoport általában a monográfiákra jellemző. Ezekben az esetekben a cenzor azokat az előszavakat kifogásolta, amelyben a szerző/szerkesztő/fordító *nem viszonyult megfelelően „kritikusan, tudományosan”* bizonyos 19. századi vagy két világháború közötti „kispolgári eszméket hordozó” közéleti személyiségekhez. Olyanokról van szó, akiknek tanulmányait, verseit vagy életrajzát közölték; vagy éppenséggel hiányzott a monográfiából a magyarázó, kritikai szellemben megírt előszó. Például a 19. századi csángó költő, Zajzoni Rab István válogatott verseinek előszavából a cenzúrahivatal referense hiányolta a versek marxista esztétika szerinti elemzését és a költő felfogásbeli behatároltságának kihangsúlyozását.⁵²

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 56.

⁵⁰ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 4/1958. f. 135–136.

⁵¹ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 11.

⁵² Uo. f. 7.

Ehhez kapcsolódik gyakran a *nem megfelelő terminológia* használata, a „polgári historiográfiai fogalmak” előfordulása, a kultúra, a nemzet, a művészet, az esztétika nem marxista fogalomrendszer szerinti, polgári, sőt esetleg nyugati eszmerendszerek szerinti megközelítése. Erre talán a legjobb példa Alexandru Piru tanulmányának cenzúrázása, mely ugyan témájában – a munkásosztály 1944 előtti irodalmi megjelenítése – illeszkedik a korszak „tudományos” követelményeihez, viszont felróják, hogy mindezt „objektív álláspontból” dolgozza fel, és „nem emeli ki azt, hogy a „burzsoá” társadalmon belül tulajdonképpen létezett egy különálló munkáskultúra is”.⁵³ További beszédes példa erre egy másik akadémiai irodalomtörténeti kiadványnak a cenzúrázása, melynek egyik tanulmányát azért vágták ki, mert La Fontaine fabuláinak csak a művészi értékét elemzi, s nem fordít figyelmet azok társadalomkritikai szerepére.⁵⁴

A nacionalista és a különböző politikailag vagy ideológiailag nem megfelelő tartalmak mellett a „*pesszimista*” jelző a leggyakrabban előforduló minősítés, amelyet főként verseskötetek cenzúrázásának indoklásaként hoztak fel. Ebben a szöveggörnyezetben többször előfordul a „*hermetikus*” vagy „*apolitikus*” minősítés is. Ezzel jellemezték a Bodor Pál gyűjteményes kötetéből kivágott verseket,⁵⁵ vagy Kányádi Sándor *Sirálytánc* c. kötetéből kihúzott verseket.⁵⁶ Azok a költemények kerültek ebbe a kategóriába, amelyek nem feleltek meg a szocialista realista költészet követelményrendszerének, elvont művészi képeket tartalmaztak, és „nem a szocialista valóságot tükrözték”.

Ugyancsak nem feleltek meg a szocialista realista művészeti kritériumoknak a vallást, a transzcendens valóságot érintő versek, prózai művek vagy tudományos igényű feldolgozások sem; ezeket a „*misztikus*” minősítéssel illették. Itt példaként megemlíthetjük Rainer Maria Rilke néhány versét, amelyeket „dekadens és misztikus” tartalmuk miatt vettek ki egy világirodalmi válogatásból,⁵⁷ vagy akár a Gusti-iskolához tartozó szociológus, Paul Henri Stahl tanulmánykötetét a román parasztok írásbeliségének kezdeteiről.⁵⁸

⁵³ Uo. f. 15.

⁵⁴ Itt a RTA egyik kiadványáról, a román nyelvész, Iorgu Iordan tiszteletére kiadott emlékkönyv, nyelvészeti tanulmánykötet egyik tanulmányáról van szó. ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 9.

⁵⁵ ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 2.

⁵⁶ Uo. f. 15.

⁵⁷ Uo. f. 5.

⁵⁸ Uo. f. 10.

Előfordulhatott indokként a szerző személye (politikai szerepvállalása) miatti kifogás,⁵⁹ a tiltás alatt levő művekre való bibliográfiai utalások,⁶⁰ de akár az is, hogy ha egy többkötetes regényből csak az első kötet volt kész (mivel annak végkifejlete kiszámíthatatlan, tehát akár politikailag nem bevállalható fordulatokat is vehetett).⁶¹

Az ötvenes évek kiadópolitikájának tehát egyik jellemzője, hogy a publikációs elvek nem etnikai megalapozottságúak, hanem bizonyos tematikákat tiltanak, mint például határon túli területről szólni, vallásra utalni, különböző alternatív ideológiai irányzatok szellemében írni. Ezt a tiltást következetesen alkalmazták a román és a magyar kiadványok esetében egyaránt. A szankciókat viszont főként a magyar tételek szerkesztőire kérték, mint például a már említett Gálffy Mózes-féle nyelvészeti szakkönyv szerkesztőire. A fentebb felsorolt tartalmi kifogások mellett ugyanakkor voltak bizonyos, apró formai problémák is, amelyek megjelentek a tiltás indokaként, például, hogy a versek nem megfelelő sorrendben (sic!) következnek egymás után, vagy hogy a regény konfliktushelyzete nincs megfelelően alátámasztva.

A tiltások alapján kirajzolódik az az ideológiai arculat, amely ennek a hányatott évtizednek az utolsó éveit jellemezte. Amint az a betiltott művek listájából kiderül, az 1955–1956-os korszak ideológiailag megengedőbb évei egy olyan kulturális közeget teremtettek, amely mind a román, mind a magyar irodalom és szakirodalom területén jelentős munkák elkészítését tette lehetővé. Mindkét nyelven komoly nyelvészeti, néprajzi, történeti, művészettörténeti, jogi szakmunkák születtek, és elkészültek a két világháború közötti román irodalmi közéletet megrajzoló antológiák és monográfiák is.

Ugyanakkor olyan irodalmi művek születtek, amelyek a sztálinista közelmúlt történéseit próbálták objektíven ábrázolni. Bemutatták a gazdasági struktúrák átalakításából eredő emberi drámákat, a kollektív gazda-

⁵⁹ Ezzel az indokkal vágták ki például a Franyó Zoltán szerkesztette *Évezredek húrjain* c. lírai világirodalmi válogatásból a háború alatt németekkel kollaboráló Jules Romains verseit. ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 5.

⁶⁰ Itt a 19. századi román nyelvújító, Bogdan Petriceicu Hașdeu monográfiájához mellékelte bibliográfia néhány olyan tételéről van szó, melyek az adott időpontban az indexlistán szerepeltek. ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 13.

⁶¹ Sőni Pál regényéről van szó, amely egy kispolgári családnak az új körülményekhez való adaptálódási folyamatát mutatja be.

ságokban előforduló visszaéléseket, az erőltetett iparosítás ellentmondásait vagy a városba költöző falusi lakosság nehézségeit,⁶² a munkásigazgatók hozzá nem értését,⁶³ a szovjetunióbeli bürokrata pártszervezetet.⁶⁴

Az indexlista tanulmányozása lehetővé tette, hogy a romániai magyar irodalom és tudományosság ötvenes évekbeli, eddig nem ismert, a cenzúrahivatal által veszélyesnek ítélt próbálkozásait is nyomon követhessük. Ami a szakmunkákat illeti, ezek főként történeti (Huszár, Lőrincz), művészettörténeti (Kelemen) és nyelvészeti (Gálfy) kutatások eredményei, amelyek viszont a cenzúrahivatal kritériumai szerint nacionalista tartalomnak minősültek.

A betiltott magyar irodalmi művek három fő tematikát jeleznek. Nagy többségükben az eltelt évek *viszasságait* próbálják kibeszélni, mint például Beke György már említett riportja a kollektív gazdaság elnökének visszaéléseiről, vagy Tompa *Ébredése*, amely viszont témájában megfelel a szocialista realizmus követelményeinek. A regény egy gyár életét dolgozza fel, de túlságosan rendszerkritikus hangot üt meg azáltal, hogy bemutatja a kommunista gyárigazgató ingadozásait, és a magyarországi forradalom recepcióját nem festi le megfelelően elítélő színekkel.

Egy másik irány a *fantasztikum* világa (jövőregények, mesék), mely azért kerül tiltás alá, mivel a cenzúrahivatal rejtett rendszerkritikát vél felfedezni mögötte. Itt említhetjük meg Méhes György jövőregényét, a *Bölcsesség kövét*, mely a nyolcvanas évek Romániájának két tudóscsoportja közötti szakmai marakodást mutatja be, és a cenzor szerint nem ábrázolja a szocialista társadalomban végbement fejlődést. A másik ide sorolható mű Tamás Mária már említett mesejátéka, az *Erdőtűz*, melyben az állatszereplők különböző megnyilvánulásai mögött a hivatal a magyarországi forradalom egyes csoportjainak allegorikus ábrázolását vélte felfedezni.

Az új költőnemzedék feltűnése a romániai magyar irodalomban, a szocialista realizmus formarendszerével teljesen szakító *új formák, témák*

⁶² Ezek például a ma már ismeretlennek számító Ștefan Luca elbeszéléskötetének a betiltást kiváltó témái. ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 1.

⁶³ A. Breitenhofer *În zilele noastre (Napjainkban)* c. elbeszéléskötetének egyik novellájáról van szó, amelyben a szerző egy munkásigazgató viselkedését pellengérezi ki. ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 4.

⁶⁴ Itt egy szovjet szerző, Alekszandr Csakovszkij egyik novellájáról van szó, amely a XX. kongresszus előtti állapotokat mutatja be a realizmus eszközeivel. ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presă și Tipărituri* dos. 9/1958. f. 6.

jelentkezése, például Kányádi Sándor és Bodor Pál verseiben, a harmadik fő irány, amely csak majd a hatvanas évektől nyer létjogosultságot, viszont 1958-ban még veszélyesnek, érthetetlennek, nem közölhetőnek bélyegezték azokat.

A hatvanas évek könyvkiadásának ellentmondásai

A hatvanas évektől egyrészt érezhető – a román társadalom egészére jellemző ideológiai változás hatására – a minőségi megújulási törekvés, másrészt viszont folytatódik a romániai magyar könyvkiadás terén az ötvenes évekre jellemző szellemi behatárolás.⁶⁵

A minőségi megújulást a különböző tematikájú sorozatok elindítása jelzi. 1961-ben beindult a két háború közötti magyar irodalom újra kiadását célzó *Romániai Magyar Írók* sorozat, a magyar klasszikusokat publikáló *Magyar Klasszikusok*, a világirodalmi nyitást jelzi a *Kincses Könyvtár*at felváltó *Horizont* (1965) sorozat, majd a *Drámák és Legszebb versek* kötetek.⁶⁶

A Forrás sorozat indulásról így vall Lászlóffy Aladár, a Forrás-nemzedéknek⁶⁷ elkeresztelt irodalmárok egyike: „amikor az Irodalmi Könyvkiadó megindította a Luceafarul-sorozatot az elsőkönyvesek számára [...] Domokos Géza és Szemlér Ferenc, meg Majtényi kiügyeskedték, hogy a magyar elsőkönyvesek is megjelenhessenek”.⁶⁸ A sorozat irodalomtörténeti szerepe az, hogy hozzásegítette az új tehetségeket a megjelenéshez és felhívta a közvélemény figyelmét arra, hogy valami új van készülöben.⁶⁹ A hatvanas évek ennek az új írónemzedéknek reális ki-törési lehetőségeket jelentett. „Valami azért tényleg volt, mert egy csomó

⁶⁵ Dávid Gyula: A romániai magyar könyvkiadás két évtizede. *Alföld*, 1991. 2. sz. 92.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Első Forrás nemzedék: nagyjából az 1936–1939-es születésűek, „generációs, illetve irányzat- és ízlésbeli váltás „esztétikai norma”-váltás, egyféle „kánon”-váltás [...] az akkor uralkodó-kötelező (alkotóerőt gúzsba kötő) szocialista realista témákkal, formákkal szemben magánéleti gondjairól, érzelmeiről vall. Ráadásul olyan elődökhöz, olyan hagyományokhoz nyúl vissza, olyan kifejezési módokat választ, amelyek kimondottan vagy hallgatólagosan, tiltott határokat lépnek át.” (Széles Klára: Az első Forrás-nemzedék – egy jellegzetes képviselőjük indulása. *Argus*, 2002. 7–8. sz.) Képviselői: Veress Zoltán, Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos, Bálint Tibor, Kántor Lajos, Jancsik Pál, Páll Lajos, Lászlóffy Csaba, Tamás Mária, Hervay Gizella, Tóth István, Szilágyi Júlia.

⁶⁸ Vissza a Forrásokhoz. Beszélgetés Lászlóffy Aladárral. *Tiszatáj*, 1998. 7. sz. 47–54.

⁶⁹ Kántor Lajos–Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1945–1970*. Bukarest, Kriterion, 1973. 39.

mindenben liberálisan kezelték a dolgokat. Többek között volt szabad avantgárdot játszani, vagy azt az avantgárdot, amelyet domesztikálva elfogadott a – nem cenzúrának nevezett – Sajtóigazgatóság.⁷⁰

De mit nem engedélyezett az igazgatóság? Amiről az eddigi feldolgozások alapján tudunk, az a magyar nyelvű szakkönyvkiadás fokozatos elsovasztása volt. A *Mezőgazdasági és Erdészeti Könyvkiadó* 1954-ben 72 művet, 1969-ben 8-at jelentetett meg, a *Technikai Kiadónál* az 1954-es 12-ről 3-ra csökkent a magyarul kiadott könyvek száma 1969-re, ugyanez az arány a *Tudományos Könyvkiadónál* a 18 helyett 4 kötet lett. Ez a jelenség a magyar nyelvű szakoktatás hiányával együtt a későbbiekben hozzájárult a hatvanas évek végén jelentkező „irodalomcentrizmus-vitához”.⁷¹

A hatvanas évek tartalmi problémái – a kultúrpolitika nézőpontjából

A DGPT korabeli levéltári anyagaiból kirajzolódnak a hatvanas évek tabu témái, amelyek hűen tükrözik a korszak politikai irányait.

Az 1958-ban nacionalista tartalomnak minősített *Erdély-kérdés* továbbra is érzékeny téma maradt. Például a *Zord idő* c. két világháború közötti marosvásárhelyi folyóirat repertóriumát azért nem engedték közölni, mivel több olyan cím szerepelt a mutatókban, amely esetleg a romániai magyarság közhangulatára utalhatott volna („*Ardealul este al ardelenilor*” [Erdély az erdélyieké], „*Secuiul e pe moarte*” [A haldokló székel], „*Vremuri de coșmar*” [Rémidők], „*Viața în urma morții*” [Élet a halál után]),⁷² Tolnai Lajos *Polgármester úr* című regényének pedig az volt a hibája, hogy Erdélyt Magyarország részeként ábrázolta.⁷³ Ugyanígy visszavonták Lucian Blaga színdarabkötetét, amelyből nem tűnik ki a „két egymás mellett élő nép összefonódása”.⁷⁴ Az ötvenes évekhez képest ezt a kérdéskört tovább színezte a szász témájú regények megjelenése, amelyek kiemelkedő szerepet tulajdonítanak a szász népességnek Erdély gazdasági-szellemi fejlődésében. Ilyen regény Adolf Meschendörfer *Fântâna bivoliilor* [Bivalyitató] c. regénye, amellyel kapcsolatban a legfőbb fenntartása a cenzornak az

⁷⁰ Lászlóffy (1998) i. m. 51.

⁷¹ Dávid (1991) i. m. 92.

⁷² ANDJ Mureș, fond Direcția generală ale Presei și Tipăriturilor Împuternicitul Tg-Mureș. *Set de note cuprinzând intervenții efectuate la DGPT București pe materiale prezentate spre publicare*, dos. 6/1967. f. 247.

⁷³ Uo. 324.

⁷⁴ Uo. 356.

volt, hogy a mű a szász érdekérvényesítést a népcsoport kultúrfölényével támasztja alá, a román társadalmat pedig rurális társadalomként ábrázolja, amely alig lépett még rá a civilizálódás útjára.⁷⁵ Egy másik fontos új elem az Erdély-centrikusság, avagy a régió előtérbe helyezésének tiltása más román tartományokkal szemben a román nyelvű munkákban. Erre példa a román 1848-as generáció eszmerendszerét tárgyaló *Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania* [Az 1848-as erdélyi román generáció ideológiája] c. munka.⁷⁶

A *politikai nemzet és kultúrnemzet fogalmak összemosása* szintén büntetendő maradt. Az általunk vizsgált 1967-es évben magyar szerzők tollából három ezen az alapon cenzúrázott mű került ki. Egy antológia, *Virágének*, a magyar nyelvű szerelmes versek gyűjteménye a magyar irodalom kezdeteitől, amely a jelenlegi államhatároktól függetlenül tárgyalta a magyar irodalmat.⁷⁷ A másik kettő pedig, bármennyire is furcsa, két barlangászati munka: Balogh Ernő *A földalatti világ csodái* c. könyve melyet, véglegesen vissza is vontak, azzal az indoklással, hogy csak magyar bibliográfiára épül; Xantusz János *Az óceántól a csillagokig* c. könyvével elnézőbben bánt a cenzúra, mert csak két fejezetét kellett átírni a cenzor javaslatai szerint. Egyrészt azért, mert a kolozsvári barlangász intézet történetének ismertetésekor főként magyar barlangászokról tett említést, másrészt pedig a magyarországi és romániai barlangokat összességükben sorolta fel példaként, minden területi elhatárolás nélkül, és így a magyarországi barlangászok romániai barlangokra vonatkozó megállapításait közvetítette.⁷⁸

Ugyanez a tiltás érvényes marad a román kiadványokra is. Így a cenzorok átírásra küldtek vissza minden olyan anyagot, amely a román kultúra/irodalom/nyelv/tudományosság bemutatásánál Nagyrománia más országához (Szovjetunió) került területeit Romániával egy egységként kezelte. Ilyen például a *Presa literară română* [Román irodalmi folyóiratok], amely a román kultúra szempontjából fontos lapok programcikkeit gyűjtötte össze és a korabeli határon túli periodikákat is be szeretne volna venni,⁷⁹ de említhetjük a két világháború közötti *Revista Fundațiilor Regale* folyóirat repertóriumának esetét is, amelyet többek közt azzal

⁷⁵ Uo. 180.

⁷⁶ Uo. 295.

⁷⁷ Uo. 81.

⁷⁸ Uo. 183.

⁷⁹ Uo. 82–83.

az indokkal tiltattak be, hogy a feldolgozott cikkek egyike-másika Besz-szarábiára vonatkozott.⁸⁰

Ki kell emelnünk viszont, hogy bár ezek az 1958-ban nacionalistának címkézett tartalmak továbbélnek a hatvanas évek végének szabadabb kon-junktúrájában is, de a minősítés csak a legritkább esetben jelent meg. Ekkor már valószínűleg politikailag inkorrektnek számított ez a jelző. A legfon-tosabb változás az volt, hogy míg 1958-ban még nacionalista tartalomnak minősítették a népi hagyományokkal, nyelvvél, (román) nemzeti történe-lemmel, vallással foglalkozó tanulmányokat, szépirodalmi műveket, addig 1968-ban az ezzel kapcsolatos művek szabadon megjelenhettek.

A tabutartalmak egy másik csoportját képezték az ország bel-, kül- és gazdaságpolitikai intézkedéseit bíráló vagy parodizáló írások. Ezért vágják ki például Stelian Gruia a kollektivizálás elleni tiltakozásokat megörökítő novelláját – *Reportaj despre seceris* [Riport az aratásról] – a szerző gyűjte-ményes kötetéből.⁸¹ Vagy ezért íratják át teljes egészében a kortárs szerző, Stefan Haralamb komédiáját – *Viceversa* [Oda-vissza] –, mert „bár az abszurd területén mozog, de a mű alkotó elemei és a fogalmak, melye-ket használ, úgy vannak összeválogatva, hogy úgy tűnik, csúfot űznek szociális valóságunk minden aspektusából [...] a mű nyelvi és cselekmé-nyi szinten mintha egyes, a gazdasági és szociális életünk tökéletesíté-sét célzó intézkedésekre utalna”.⁸² Ugyanígy hallgatni kellett Románia második világháborús német szövetségesi szerepéről is, de nem jelenhe-tett meg utalás antikommunista gondolkodók, vezetők munkáira vagy működésére sem. A már említett *Revista Fundațiilor Regale* repertóriu-mának bevonását többek között ezekkel az indokokkal támasztották alá. Nagy Dániel két világháború közt írt allegória-regényének a *Cirkusz*-nak az újrakiadásánál cenzori utasításra törölni kellett az egyik szereplőt, a kötéltáncos Dinét a regényből, mivel annak személyisége – a cenzori feltételezés szerint – a román politikai elitet jelképezte.⁸³

A román kultúrpolitika visszáságait leleplezni igyekvő elő- és utószá-vakat, erre utaló alkotásokat szintén eltávolíttatta a Cenzúrahivatal. Így utasították vissza Méliusz József Város a ködben c. regényéhez írt utószá-vát, a Város a ködben történetét, amelyben a megjelentetés körüli, közel

⁸⁰ Uo. 248.

⁸¹ Uo. 150.

⁸² Uo. 291.

⁸³ Uo. 43.

30 éves megpróbáltatásokról vall a szerző.⁸⁴ De ugyanez a gond a később hírhedtté váló Ion Lăcrănjan *Fragmentarium* c. regényének előszavával is, melyben az irodalmi élet visszásságaira hívta fel a figyelmet.⁸⁵

Visszatérő téma a *dekadens társadalom és az elidegenedő egyén* közötti összeütközés leírása, s miatta egyes részletek elhagyása, esetleg a végleges visszavonás. Erre példa Szász János *Mamaia by night* c. írása, mely egy korrupt és erkölcsileg mélyponton lévő társadalmat ábrázol.⁸⁶ Említhetjük még Szőcs István *Rovarsapda* c. magyar nyelvű detektívregényét, mely szintén a túlságosan vulgárisan ábrázolt társadalomkép miatt („romlott és cinikus értelmiségi világot mutat be”) került betiltásra.⁸⁷ Marin Sorescu verseskötetét – *Tinerețea lui Don Quijote* [Don Quijote ifjúsága] – visszadobták újraserkesztésre, mivel a „legtöbb vers tragikus hangvételű [...] az én elvesztéséig mélyülő elidegenedés érzés jellemzi.”⁸⁸

Előfordulhatott az is, hogy a szerzőnek az országból való eltávoztása miatt nem jelenhetett meg rá vonatkozó utalás a bibliográfiákban, enciklopédiákban. Itt a legjobb példa az M. Straje által szerkesztett *Dicționar de pseudonime, anagrame, asteronime, criptonime și alonime ale scriitorilor, publiciștilor, ziariștilor români* [Írói álnevek szótára] szereplőinek szelektálása, azzal az ürüggyel, hogy nincsenek már az országban.⁸⁹

1967-ben már jellemző az is, hogy a Hivatal *kiegészítéseket kér a mű témáját érintő legfrissebb pártirányvonalak figyelembevételével*. Például kéri, hogy a *Geologie miniera* [Bányászati földtan] szakműben Románia alumíniumtermelését is említsék meg a legfontosabb alumíniumtermelő országok között.⁹⁰ Az Alexandru Pescaru demográfiai szakmunkájával szemben támasztott követelmény pedig az volt, hogy tárgyalja az 1966-os abortusztorvény perspektívájából a folyamatokat.⁹¹ Ugyanakkor a Hivatal felszólította a bukaresti egyetemet, hogy „frissítse analitikus programjait a legújabb párthatározatok irányvonalát követve [...] mivel addigi anyagai főként az ötvenes évekbeli szovjet anyagokra támaszkodnak”.⁹² A Szovjetuniótól való eltávolodás jelei érezhetőek P. Hanaș, *Studii de isto-*

⁸⁴ Uo. 362.

⁸⁵ Uo. 363.

⁸⁶ Uo. 281.

⁸⁷ Uo. 7–8.

⁸⁸ Uo. 112–125.

⁸⁹ Uo. 317.

⁹⁰ Uo. 48.

⁹¹ Uo. 78.

⁹² Uo. 299.

rie literară [Irodalomtörténeti tanulmányok] kötetéhez fűzött bírálaton is, amely kihagyatta a Mihail Kogălniceanuról írt tanulmányból a román nép hagyományos orosz kötődéseiről szóló passzusokat.⁹³

Összefoglalás

Adataink alapján kiegészítettük és átstrukturáltuk az Adrian Marino által felállított, a cenzúrára vonatkozó tipológiát. Marino hét tipikus cenzúrázási esetet különböztet meg. Mindegyiket a román irodalom több megcsonkítottan publikált alkotásán keresztül mutatta be. Marino osztályozása szerint előfordulhat, hogy 1. egy kötetből csak egy bizonyos részt, egy verset, egy fejezetet kell eltüntetni, a kötet viszont megjelenhet, természetesen az már nem érdekli a cenzort, hogy bizonyos esetekben a kötet ennek következtében szerkezetileg csonka és érthetetlen lesz;⁹⁴ 2. erkölcsi [sic!] meggondolásból emeli ki a cenzor az anyag egyes részeit;⁹⁵ 3. megjelenés után vonják vissza az anyagot, mert utólag figyelemzik a cenzúrahivatalt fentről, hogy valamilyen szempontból nem megfelelő a kiadvány;⁹⁶ 4. a szerző külföldre távozott, ezért nem jelentethető meg a műve;⁹⁷ 5. az első kiadás óta szigorodtak a cenzúrázási körülmények;⁹⁸ 6. egy veszélyesnek ítélt szöveg után betiltják az adott szerző további publikációit;⁹⁹ 7. Romániában visszautasított szerzőnek, aki külföldön próbált meg publikálni titokban, addigi műveit kivonják a forgalomból és véglegesen megvonják a romániai közlési jogát.¹⁰⁰

Marino egyrészt nem ismerte a folyamat intézményi szintű mechanizmusát és csak a kívülről érzékelhető eredmény alapján osztályozott, másrészt összemosta a cenzúra megnyilvánulási formáit a betiltás formai okaival.

A levéltári anyag alapján viszont megállapíthatjuk, hogy a gyakorlatban a hivatal 3 különböző cenzúrázási esetet különböztetett meg az ötvenes-hatvanas években: azokat a műveket, amelyeknek a Főigazgatóság ellenőrei nem adták meg a „nyomtatható” („*bun de tipar*”) minősítést,

⁹³ Uo. 205.

⁹⁴ Marino (2000) i. m. 71.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo. 73.

⁹⁸ Uo. 74.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo. 76.

mert valamilyen tartalmi vagy formai szempontból nem feleltek meg az épp érvényben lévő direktíváknak; azokat a műveket, amelyek, átmentek ugyan a cenzor figyelmetlensége vagy tájékoztatlansága folytán a cenzúrahivatal szűrőjén, és csak a nyomtatás után ellenőrzésre felküldött első példányban vette észre a hivatal a hibákat, és nem adta meg a „terjeszthető” („bun de difuzat”) minősítést; végül pedig azokat, melyek már terjesztésre kerültek, de utólagos figyelmeztetés hatására a hivatal veszélyesnek ítélte őket, és visszavonta a forgalomból.

Ami a betiltások formai részét illeti, az ötvenes években a legtöbb esetben egyes részek (bizonyos fejezetek, egyes versek, bekezdések) kivágásáról rendelkezik a Főigazgatóság. Magyarázó előszó csatolását vagy kritikusabb hangvételt kér, de előfordult több esetben a mű közlésének betiltása is. A hatvanas években már ritkább a betiltott anyag. Csak azok a művek kerültek fel a tiltólistára, amelyeken a cenzori megítélés szerint a kihagyások és kiegészítések sem segítenének. Ekkor sokkal gyakoribb, hogy kiegészítéseket igényelnek a Hivatal munkatársai: egyes párthatározatok említését a megfelelő passzusoknál vagy a megfelelő ideológiai frázisok beszúrását.

Vizsgálatunk tárgya volt az is, hogy a változó politikai konjunktúra hogyan befolyásolta a cenzúrahivatal által nacionalistának címkézett tartalmak alakulását.

A román politikában 1958-tól érzékelhető az internacionalizmusnak és a nemzet fogalmának fokozatos átértékelése. Ez a különutas politika – amelyet a szovjet csapatok kivonása (1958) előzött meg – az 1964-es ún. függetlenségi nyilatkozattal vált hivatalossá. Ceaușescu hatalomra kerülésének első éveiben vált nyilvánvalóvá, hogy politikai és ideológiai szempontból új korszak kezdődött el.

Ennek az ideológiai változásnak a cenzúrára gyakorolt hatását leginkább az 1958-ban nacionalistának tekintett tartalmak megváltozásán lehet lemérni. A fentebb tárgyalt 1958-as lista nacionalistának címkézett minden olyan művet, amely az Erdély problematikával foglalkozott; valamilyen szinten összemosta a politikai nemzet és a kultúrnemzet fogalmait; a nyelv (román/magyar) tisztaságának kérdését taglalta; vagy a hagyományokra, vallásra utalt. 1968-ra viszont szűkült és jócskán átalakult a fogalom értelmezése, a tradíciókra, a nyelv tisztaságára való utalás tiltása kimaradt. De továbbra is cenzúra-érzékeny volt az Erdély-kérdés, illetve a politikai nemzet – kultúrnemzet fogalmak összemosásából eredendő problémák. Ez a változás a nemzeti ideológia előtérbe kerülé-

sének tudható be. A hatvanas évek közepétől, de főként a IX. kongresszus után újra elfogadottá vált a népi hagyományokkal, nyelvvel foglalkozni és a nemzeti történelmet integrálták a szocialista kultúrpolitikába. Nyilván ez a változás a román kultúrára jellemző, a nemzetiségi kultúrák – szász, magyar – irányában ezzel ellentétes intézkedéseket eredményezett a fordulat. A kisebbségek történelmét, kultúráját tárgyaló, ismerető művek, írások ellenőrei 1968-ban már a „szocialista, homogén nemzet” kialakítását tartják szem előtt, majd a hetvenes évek liberalizálódó évei után ismét ez fogja irányítani a cenzorok bírálatait.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet: Az 1958-as évben teljes egészében vagy részlegesen cenzúrázott művek jegyzéke*

I. 1958. január 1. és december 1. között leállított művek, melyek nem kapták meg a „nyomtatható” minősítést (kötetek, tanulmányok, versek, bevezető tanulmányok):

<i>Kiadó</i>	<i>Cím</i>
Ifjúsági Kiadó	Cristina Petrescu: Ostrovul dorului
Ifjúsági Kiadó	Stefan Luca: Povestiri
Ifjúsági Kiadó	Mehes Gyorgy: Piatra filozofala [<i>A bölcsesség köve</i>]
Ifjúsági Kiadó	Paul Schuster: Soare fără raze
Ifjúsági Kiadó	Ion Gheorghe: Nastrea statornicei moșii
Ifjúsági Kiadó	Bodor Pál: Poezii [<i>Versek</i>]
Ifjúsági Kiadó	Al. Husar[Huszár Sándor?]: Dincolo de ruini [<i>A romokon túl</i>]
Ifjúsági Kiadó	Petru Vintilă: Linia vieții
Ifjúsági Kiadó	Liebhardt- Roth: Legende și povestiri săsești [<i>Der Eisenhans: siebenbürgisch-sächsische Märchen</i>]
Ifjúsági Kiadó	Rose Wuhl: Tichia înțelepciunii
ÁIMK	Eusebiu Camilar: Căderea zeilor
ÁIMK	Tompá Istvan: Trezire [<i>Ébredés</i>]
ÁIMK	Miko Ervin: Reportaje literare [<i>Irodalmi riportok</i>]
ÁIMK	L. Rebreanu: Opere alese 1.
ÁIMK	M. Sebastian: Opere alese 2.
ÁIMK	A. Breitenhofer: În zilele noastre
ÁIMK	Tamas Maria: Focul din padure [<i>Erdőtűz</i>]
ÁIMK	Franyo Zoltan: Pe strunele mileniiilor [<i>Évezredek húrjain</i>]
ÁIMK	Söni Pál: La începutul începutului [<i>A kezdetek kezdetén</i>]
ÁIMK	Raoul Sorban: Romulus Ladea- Monografie
ÁIMK	Gh. D. Anghel: P. Comarnescu
ÁIMK	Valeriu Gorunescu: Zodie furtunoasă
ÁIMK	Kerenbach: Ritmul aurorelor. Versuri
ÁIMK	Aurora Cornu: Distanțe

* ANIC, fond CC al PMR, *Comitetul pentru Presa si Tiparituri* dos. 9/1958. f. 1–18. alapján

<i>Kiadó</i>	<i>Cím</i>
ÁIMK	M. Paraschivescu: Alte laude. Versuri
ÁIMK	Cella Serghi: Pânza de păianjen
ÁIMK	A Ceakovski: Un an de viață
ÁIMK	Antologia prozei bulgare
ÁIMK	Nikos Kazantzakis: Hristos răstignit a doua oară
ÁIMK	Zajzoni Rab Istvan: Opere alese [<i>Válogatott művek</i>]
ÁIMK	Prozatorii contemporanului. Antologie
ÁIMK	Gheorghe Barițiu: Articole literare
ÁIMK	Păcurariu (szerk.): Ion Ghica. Documente literare inedite
ÁIMK	D.D. Pătrășcanu: Un prânz de gală
Politikai Kiadó	Ilie Cristea: La răspântii
Akadémiai Kiadó	N. Grămadă: Studii și materiale de toponimie bucovineană
Akadémiai Kiadó	Sextil Pușcariu: Lb. română. Rostirea.vol2.
Akadémiai Kiadó	Omagiu lui Iorgu Iordan
Tudom. Kiadó	Galfy Mozes: Limba noastră maternă [<i>A mi anyanyelvünk</i>]
Tudom. Kiadó	Kelemen Lajos: Studii și articole de istoria artei [<i>Művelődéstörténeti tanulmányok</i>]
Tudom. Kiadó	Csetri Elek: Memoriile inedite ale lui Vass Pal [<i>Vass Pál kiadatlan emlékiratai</i>]
Tudom. Kiadó	Bajko Endre: Călărețul drumetș
Tudom. Kiadó	Paul Stahl: Forme de scriere primitivă la țăranii români
Tudom. Kiadó	Emil Manu: Scriitori și probleme literare
Tudom. Kiadó	Ovid Densușianu: Istoria limbii române
Tudom. Kiadó	V. Eftimiu: Piese într-un act
Tudom. Kiadó	M.Davidoglu: Șoimul
Tudom. Kiadó	V. Nicorovici: Încotro Toadere?
Tudom. Kiadó	Horia Ursu: Istoria Românilor în creația literară 2.
Tudom. Kiadó	Beke Gyorgy- Vajda Bela: „...dar năravul ba”
Tudom. Kiadó	Silvia Andreescu- T. Mănescu: Corabia condamnată
Tudom. Kiadó	Volum de piese într-un act [<i>Egyfelvonásosok</i>]
Tudom. Kiadó	Dan Hăulică- I.D. Bălan: Culegere de texte literare- Cl. X-a
Tudom. Kiadó	B.P. Hașdeu: Studiu bibliografic
Tudom. Kiadó	Al. Bojin: Al Vlahuță. Studiu Bio/bibliografic
Tudom. Kiadó	Literatură rusă și sovietică în limba română
Tudom. Kiadó	George Coșbuc Bibliografie
Katonai Kiadó	Cântarea patriei.Culegere de proză patriotică

II.

a) *Művek, amelyek megkapták a „nyomtatható”, de nem kapták meg a „terjeszthető” minősítést:*

<i>Kiadó</i>	<i>Cím</i>
ÁIMK	W. Aichelburg: Șobolanii din Hamlein
ÁIMK	Orosz Irén: Întâlnire pe drum lung [<i>Találkozás a hosszú úton</i>]
ÁIMK	Al. Piru: Clasa muncitoare în literatura noastră dinainte de 23 august
ÁIMK	Kanyadi Sandor: Dansul pescărușilor [<i>Sirálytánc</i>]
Ifjúsági Kiadó	Botez T. Mihail: Nicolae Titeică
Politikai Kiadó	A. Robertson: Originea creștinismului
Tudományos Kiadó	Lőrincz Ernő: Reglementarea raporturilor de muncă în Transilvania între 1840–1918
Zeneműkiadó	Emil Săculeț: Cântece populare evreiești
Tankönyvkiadó	Texte literare pentru clasa a X-a [<i>Irodalmi szöveggyűjtemény a X. osztály számára</i>]
Tankönyvkiadó	Din activitatea științifică a cadrelor didactice din institutul pedagogic din București 1957

b) *Hibásan megjelent művek:*

<i>Kiadó</i>	<i>Cím</i>
ÁIMK	Toma Spătaru: Zbateri
ÁIMK	Ivan Olbracht: Haiducul Nicola Șuhai
ÁIMK	Jean de Beer: Fiica omului
Ifjúsági Kiadó	E. Rohan: Nici o moarte nu e bună
Politikai Kiadó	Eugen Balaș: Contribuții la o critică marxistă a Keynesismului
Politikai Kiadó	Pavel Apostol: Iluzia evadării

2. sz. melléklet: 1967-ben cenzúrázott művek listája**

<i>Kiadó</i>	<i>Szerző, cím</i>
Meridiane	Ion Cotoș: Sindicatelor din România
Politikai Kiadó	M. Fătu: Contribuții la studiul istoriei politice a României
Ifjúsági Kiadó	Szöcs István: Capcana insectelor [<i>Rovarsapda</i>]
n.a.	n.a. (magyar): În cumpănă [<i>Mérlegen</i>]
n.a.	n.a.: Poezii vol.1–2
n.a.	n.a.: Schițe umoristice
n.a.	n.a.: La curte într-o vară (6 nuvele)
n.a.	n.a.: Geologie minieră
Tudom. Kiadó	Al. Pescaru: Elemente de demografie
Akadémiai Kiadó	n.a.: Publicațiile periodice. românești 1907–1918 tom. 2.
Irodalmi Kiadó	Culegere de poezii anonime de dragoste a literaturii maghiare: Cântarea florilor [<i>Virágénekek</i>]
Irodalmi Kiadó	Presă literară română
Ifjúsági Kiadó	Balogh Ernő: Lumea minunilor subterane [<i>A földalatti világ csodái</i>]
Ifjúsági Kiadó	Marin Sorescu: Tinerețea lui Don Quijote
Ifjúsági Kiadó	Stelian Gruia: Sâmbăta morților
Katonai Kiadó	Nicolae Iorga: Istoria lui Mihai Viteazul
Tudom. Kiadó	Umanistul Nicolaus Olahus
	Ed. cercul lui M. Sadoveanu: Inscripții
Irodalmi Kiadó	Adolf Meschendörfer: Fântâna bivoliilor [<i>Der Büffelbrunnen</i>]
Ifjúsági Kiadó	Nicolae Breban: Animale bolnave
	Xántus János: De la ocean la stele [<i>Az óceántól a csillagokig</i>]
Tudom. Kiadó	Hilaire Cury: Werner Heisenberg și mecanica cuantică
Politikai Kiadó	Documente din istoria mișcării muncitorești din România
Irodalmi Kiadó	P. Hanaș: Studii de istorie literară
Irodalmi Kiadó	Szentimrei Jenő: Scrieri publicistice [<i>Publicisztikai írások</i>]
Tudományos Kiadó	Ștefan Meteș: Emigrările române din Transilvania secolelor 18–20.

** Set de note cuprinzând intervenții efectuate la DGPT București pe materiale prezentate spre publicare [Kiadásra bemutatott anyagokkal kapcsolatos észrevételek a DGPT bukaresti részlegén], ANDJ Mureș, fond DGPT Împuternicitul Tg-Mureș, dos. 6/1967. alapján.

<i>Kiadó</i>	<i>Szerző, cím</i>
Tanügyminisztérium és a marosvásárhelyi Pedagógiai Intézet	Culegere din „Lucrări științifice” Revista fundațiilor regale- indice bibliografic I. (1934)-XIV. (1947)
n.a.	N. Crevedia: Versuri
Irodalmi Kiadó	A. Păunescu: Înscenarea nașterii
Akadémai Kiadó	„Cercetări de etnologie și folclor- lb. germ.”- nr.1/1968
Akadémai Kiadó	R. Vulpe- I. Barnea: Din Istoria Dobrogei vol. 2.
Tudományos Kiadó	M. Macrea: Viața în Dacia Romană
Irodalmi Kiadó	Radu Rosașu: Maimuțele personale
Irodalmi Kiadó	Szász János: Mamaia by night
Ifjúsági Kiadó	Veronica Porumbacu: Străzile Europei
Világirodalmi Kiadó	Ionescu: Teatru
n.a.	Dorin Moga: Cafeneaua Cameleonilor
n.a.	Ștefan Haralamb: Viceversa (comedie)
Politikai Kiadó	G.Marica, C. Maro, I. Hajos, C. Rusu: Ideologia generației române de la 1848
Politikai Kiadó	Presa muncitorească și socialistă din România- vol. 2.
Bukaresti Egyetem	Programe analitice pentru anul de învățământ 1968/1969-secțiile fără frecvență
Tankönyvkiadó	Geografia clasa 7.
Tankönyvkiadó	Cercetări de ecologie animală
TAROM	Harta rutelor externe Tarom
Mezőgazdasági Legfelső Tanács	Buletinul epizotiilor
Krajovai Színház	Octavian Măgureanu: Iancu Jianu
Irodalmi Kiadó	M. Straje: Dicționar de pseudonime, anagrame, asteronime, criptonime și alonime ale scriitorilor, publiciștilor, ziariștilor români
Irodalmi Kiadó	Ion Lăcrănjan: Eclipsa de soare
Irodalmi Kiadó	Tolnai Lajos: Domnul primar [A polgármester úr]
Világirodalmi Kiadó	Ivan Vazov: Apostolul în primejdie

<i>Kiadó</i>	<i>Szerző, cím</i>
Bukaresti Egyetem Matematika Kara	Programe analitice
Irodalmi Kiadó	Lucian Blaga: Teatru
Irodalmi Kiadó	Ben Gorlaci: Poezii
Irodalmi Kiadó	Maria Arsene: Scrieri
Ifjúsági Kiadó	Alexandru Lungu: Timpul oglinzilor
Ifjúsági Kiadó	Ion Lăcrănjean: Fragmentarium
	Dan Tăschilă: Drum bun, nene Esop!
Irodalmi Kiadó	Sextil Pușcariu: Limba Română vol.1.
Irodalmi Kiadó	Vasile Netea (gond.): Carmen Transsylvaniae- antologie
Ifjúsági Kiadó	Ion Gheorghe: Piatra lui Thallos
Irodalmi Kiadó	Iulia Soare: Nuvele
Ifjúsági Kiadó	Méliusz József: Orașul în ceață [<i>Város a ködben</i>]
Tanügyi- és Pedagógiai Kiadó	Nicolae Iorga: Istoria literaturii române în secolul al 18.-lea vol. 2.

Megjegyzés: a táblázatban hibás helyesírással megadott magyar neveket nem javítottuk.

DOBOS BALÁZS

Kisebbségpolitika és kisebbségpolitikai intézményrendszer Magyarországon 1948–1993 között

A tanulmányban a magyarországi politika- és jogtörténetben korántsem egységes időszak kisebbségpolitikájának összefoglalása és elemzése a célunk az 1948-tól 1993-ig terjedő időszakban. Az 1948-as évhez kötődik a koalíciós korszak és kisebbségpolitikájának lezárulása, a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) megalakulása, a német lakosság jelentős részének kitelepítése, illetve a magyar–szlovák lakosságcsere tényleges lebonyolítása. 1993 döntő mozzanata az elemzés szempontjából a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvény elfogadása, amely a rendszerváltás utáni időszak terméke, egyúttal jelezve a kisebbségpolitikai váltást is.

A kisebbségpolitika nehezen behatárolható fogalma alatt jelen esetben egy olyan komplex és integrált szakpolitikát értünk, amely az adott állam és a kisebbségek közötti térben számos, többek között politikai döntéshozói, adminisztratív, civil, valamint szakértői szereplőt, továbbá ezek elméleti és gyakorlati megfontolásait, stratégiáit, eszközeit és erőforrásait vonultatja fel. Kifejezetten a kisebbségekre mint egyénekre, azok csoportjaira és jogi személyekre irányul, azok nemzeti, etnikai minőségében, beleértve a közpolitikai döntéshozatali folyamat minden lépését az ügy napirendre kerülésétől egészen a döntés kihatásának értékeléséig. A vizsgált periódusban egészen a rendszerváltásig ez a személyi kör jó részt csak a horvát, német, román, szerb, szlovák és szlovén kisebbségeket mint a hivatalosan elismert „nemzetiségeket” fogta át. A cigányságnak legalább „etnikai csoportként” történő elismerése csak 1979-ben, a többi kisebbséggel való egyenrangú státus rögzítése pedig csak a rendszerváltással történhetett meg.

A szakpolitika célja a kisebbség és a többség (jobbára a többséget is képviselő államhatalmi szervek) jogainak és kötelezettségeinek meghatározása. Sajátos szakpolitikai integrációról van szó, amely számos, a kisebbségi sajátosságok megőrzése és lehetséges továbbfejlesztése szempontjából releváns szakpolitikai elemet foglalhat magában, köztük a leginkább kézenfekvő kisebbségi oktatás-, nyelv-, média- és kultúrpolitikákat. Az integráció szélessége és mélysége több tényező következtében kisebbségenként és országonként is eltérhet. Ide sorolandók a kisebbség főbb jellemzői, az ezek alapján aggregált érdekei, az állam politikai vonalvezetése, jogi-adminisztratív berendezkedése, a többség-kisebbség együttélésének tapasztalatai, a múlt meghatározó eseményei, a politikai kultúra, az adott politikai, gazdasági és társadalmi helyzet, valamint nem hagyva figyelmen kívül a média, a potenciális anyaország és egyéb nemzetközi szervezetek szerepét sem. Jelen keretek között az intézményrendszer fogalmát némileg szűkítő értelemben, csupán a politikai döntéshozatal folyamatában részt vevő szereplőkre használjuk, ide értve viszont a kisebbség érdekeit kifejezni, képviselni és érvényesíteni hivatott szervezeteket és közvetítő mechanizmusokat is.

AZ „ÖTVENES ÉVEK” (1948–1956)

A hatalomra kerülő diktatórikus rezsim a kisebbségi egyének és közösségek politikai, jogi helyzetére több vonatkozásban is hátrányos következménnyel járt. A szocialista alkotmányjog a hatalmi ágak elválasztásának és egyensúlyának tagadását, a hatalom egységének elvét képviselte, és nem biztosították a deklarált alapvető állampolgári és kisebbségi jogok intézményes védelmét sem. Már az MDP 1948. júniusi programnyilatkozata, amely a követendő kisebbségpolitikát is érintette, számos deklaratív jellegű, és kevés, a tényleges valóságnak megfelelő elemet tartalmazott.¹ Másfelől viszont a politikatörténeti értelemben vett „ötvenes években” (1948–1956), majd – egy néhány éves átmeneti peridust leszámítva – nagyjából az 1960-es évek végéig, az ezt megelőzőtől gyökeresen eltérő kisebbségpolitikai szemlélet érvényesült, amely áthatotta a korszak intézményeit és jogalkotását. Az úgynevezett automatizmus koncepció szerint a korábbi társadalmi egyenlőtlenség-

¹ Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Napvilág: Budapest, 2002. 678.

gek teljes felszámolásának, a szocializmus építésének folyamatában idővel a nemzetiségi kérdés is magától, úgymond automatikusan megoldódik, mégpedig a többséggel azonos jogok biztosításával, illetve az etnikai többség-kisebbség közötti határvonalak elmosódásával, a nemzetiségi közösségek beolvadásával a többségi társadalomba. A propaganda szintjén ugyanakkor folyamatosan fenn kellett tartani az előzékeny kisebbségpolitika látszatát, az egyenjogúság permanens deklarálását.² A társadalom nemzeti-etnikai törésvonalai létezésének negligálásával a kisebbségi identitásokat nem megőrzendő értékeknek, hanem idővel elhalásra ítélt formációknak tartotta, ezért e szakpolitikában évtizedeken át az oda nem figyelés, a ráhagyás, a nem cselekvés politikája volt tetten érhető. Az asszimilációs folyamatok ellen a fentiek jegyében nem tett intézkedéseket, és csak a legalapvetőbb, a közvetlenül megfogalmazni engedett kisebbségi igények valamilyen szintű kielégítését valósította meg, szinte kizárólag csak a kultúra és az oktatás területein. Számos, kisebbségi szempontból fontos létszféra intézményesen és jogilag így úgymond „lefedetlen” volt, miközben a jogszabályokban foglalt elvek és intézkedések sem valósultak meg maradéktalanul.

A fentiekből következik, hogy a korszak kisebbségpolitikájának meghatározó formálói az állampárt vezető szervei lettek. Döntéseik, a jórészt bizalmas párthatározatok (1956, 1958, 1968, 1978) jelölték ki a cselekvés irányait és konkrét teendőit, meghatározva az intézmények tevékenységét és a jogszabályok tartalmi kereteit. A kisebbségi ügynek az 1949-es alkotmányban megfogalmazott oktatási és kulturális dimenzióival,³ valamint a nemzetiségi szövetségek felügyeletével a korszakban csekély létszámú minisztériumi osztályok foglalkoztak: a nemzetiségi oktatásügy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban 1949 januárjában létrehozott, a közigazgatási struktúrában évekig a helyét kereső nemzetiségi ügyosztályhoz,⁴ a kulturális szféra pedig az 1949 júniusában megalakult Népművelési Minisztérium nemzetiségi osztályához tartozott.⁵

² Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Kossuth: Budapest, 1993. 13–14. 139.; Tóth Ágnes (összeáll.): *Pártállam és nemzetiségek (1950–1973)*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára: Kecskemét, 2003. 6–7.

³ 1949. évi XX. törvény a Magyar Népköztársaság alkotmánya. 49. §

⁴ Arató Endre: A nemzetiségi ügyosztály munkája elé. *Köznevelés*, 1949. 3. 43–45. Az osztály 1950 februárjától a Közoktatási, 1953 júliusától pedig az Oktatási Minisztériumban működött tovább.

⁵ Az osztály első vezetője, Bernula Mihály visszaemlékezései szerint Révai József miniszter „megkérdezte, hogy ismeri-e a nemzetiségi kérdés elveit, majd nagy

Az elhanyagoltság ellenére azonban létezett egy csekély mértékben bővülő, és a németek esetében éppen ebben a korszakban kiépülő nemzetiségi intézményrendszer (szövetség, oktatás, sajtó), amely a jog szintjén alig jelent meg. De léte nem csupán a kisebbségek fennmaradásának lehetséges keretét, eszközét jelenthette, hanem az állam részéről a kisebbség tényleges elismerését is.⁶ A kisebbségenként létrejövő egy-egy „demokratikus” szövetség helyzetét súlyosbította, hogy a totalitárius politikai rezsim nem tűrte el, hogy az államtársadalmi érdek mellett bármilyen autonóm, különálló rétegérdek megfogalmazódjanak és képviselve legyenek. A háború után, az elsősorban az oktatás és a nyelvhasználat terén komoly sikereket felmutatni képes déli szláv mozgalom⁷, és az utóbb, 1947-ben életre hívott Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége tevékenységének korlátozása, állami és pártellenőrzés alá helyezése a Kominform 1948. júniusi, Jugoszláviát elítélő határozata után valósult meg, összefüggésben a horvát, szerb és szlovén kisebbségek éveken át tartó hátrányos megkülönböztetésével. A lakosságcsere kapcsán kompromittálódott és kiüresedett szlovák szervezet helyébe a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége lépett. Ezt az új szervezetet már kommunista vezetéssel hozták létre 1948 végén, akárcsak az év első felében megalakuló román szövetséget.

A nemzetiségi szövetségek addig helyi szervezetekkel is rendelkeztek, melyeket 1950–1952-re fokozatosan felszámoltak, és kizárólag a könnyen kézben tartható, folyamatosan ellenőrzött központok maradtak meg. A hatásköri lista alapján pozícióba helyezett főtítkárok által irányított nemzetiségi vezetőségek pedig teljes mértékben idomultak az egypártrendszer politikai mechanizmusaihoz, a kis létszámuk miatt csekély hatékonyságú és aktuálpolitikai érdekeknek alárendelt működésük

vonalakban vázolta az osztály feladatait. Az osztályvezető úgy érezte, hogy a minisztert ez a terület nem nagyon érdekli, nem találja különösebben fontosnak. [...] Minisztersége idején a nemzetiségi kultúra helyzetének áttekintése sohasem került napirendre.” Bernula Mihály: *Pitvarosi krónika. Szubjektív fejezetek a magyarországi szlovákok történetéhez*. Mikszáth: Horpács, 2000. 117.

⁶ Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör: Budapest, 2003. 132–135.

⁷ Ld. Rob Antun: A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének munkája és feladatai. *Déli Csillag*, 1948. 2–3. 70–72. Tóth Ágnes: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948 (Dokumentumok). In: Iványosi – Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XII*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára: Kecskemét, 1993. 361–382.

lényegében a kultúra és oktatás területeire korlátozódott. A szövetségek budapesti irodáinak és a gyulai román központnak a kisebbségi lakossággal való kapcsolatai minimálisra csökkentek.

A nemzetiségként elismert kisebbségek közül utolsóként kerülhetett sor a német szövetség immár felülről történő életre hívására: az 1955 októberében létrejött Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének alakuló ülésén csupán hat fő vett részt! A szerveződés a vonatkozó párthatározat értelmében csak a német dolgozók mobilizálására tartott igényt, és kizárólag kulturális szerveződés lett – szemben a többi nemzetiségi szövetség elnevezésével.⁸ A szervezet hivatalos neve csak később, 1956 szeptemberétől lett Magyarországi Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége.

A szövetségek számára az említett minisztériumok felügyelete mellett, úgymond tömegszervezetekként az MDP Központi Vezetőségének (KV) Párt- és Tömegszervezeti Osztálya elvi-politikai iránymutatást határozott meg.⁹ Némileg nagyobb mozgásteret jelentett számukra az, amikor az 1954 októberében, a lakosság szélesebb rétegeinek mozgósítására és a választások szervezésére létrejött, különböző szervezeteket összefogó Hazafias Népfront (HNF) keretében tevékenykedhettek.

A kisebbségpolitika helyi szintű alakítói az államhatalom helyi szerveiként létrejött és szigorúan centralizált tanácsok lettek 1950-től. Az országos szinttel ellentétben a megmaradás szempontjából fontos kisebbségi ügyek kezelésére, intézményes becsatornázására nem igen kerülhetett sor a korszakban. E téren csupán az 1954-es második tanács-törvény tett említést a kisebbségi jogokról, amelyek érvényesítését a tanácsoknak biztosítaniuk kellett.¹⁰

A vizsgált periódus jórészt bizalmas kisebbségpolitikai párthatározatai közül az elsőt 1956. május 21-én fogadta el az MDP KV, amely a nemzeti kisebbségek között végzendő politikai, oktatási és kulturális munkáról szólt. Miként a későbbi párthatározatok, e dokumentum első felét is a helyzet áttekintése és értékelése tette ki, majd a következőkben általános és konkrét feladatokat szabott meg. Megállapította, hogy a nemzeti kisebbségekkel való foglalkozás a pártmunka elhanyagolt területének számított. A jogrendszerrel kapcsolatban nem fogalmazott meg

⁸ Poprády Judit: A Magyarországi Németek Szövetségének története. *Fons*, 1995. 2. 225–228.

⁹ Tóth Ágnes: Pártállam és nemzetiségek, i. m. 16.

¹⁰ 1954. évi X. törvény a tanácsokról. 6. § (3) h.

kritikai észrevételeket, hiszen miként korábban, és a korszak egészében is meghatározó mozzanat a helyes elvek, és a teljes egyenjogúság deklarálása volt, legfeljebb a végrehajtás terén mutatkozhattak hibák és hiányosságok: „a nemzeti kisebbségeknek gazdaságilag, politikailag és kulturális szempontból azonos jogaik vannak a magyar dolgozókkal. A helyes politika megvalósításában azonban hibák és hiányosságok vannak.”¹¹

A KÁDÁR-KORSZAK (1956–1989)

a) 1956–1958

A pozícióját és legitimitását megszilárdítani kívánó új politikai vezetés a retorziók, a terror mellett az engedmények eszközét is alkalmazta: a társadalmi támogatottságának növelése érdekében a korábbiakhoz képest felértékelte a kisebbségpolitikát, amelynek keretében hozzálátott az intézményrendszer helyreállításához és bővítéséhez. A forradalom bukása után, 1956 decemberében a nemzetiségi osztály státusa még emelkedett: egy miniszterhelyettes közvetlen irányítása alatt álló, önálló minisztériumi főosztállyá alakult, a korábbi két, Oktatási és Népművelési minisztérium összevonásával létrehozott Művelődésügyi Minisztériumban.¹²

A nemzetiségi szövetségeket újjáalakították, de tevékenységük továbbra is erősen korlátozott maradt. A HNF újjászervezésének keretében, 1957 novemberében szlovák aktivisták megalakították a Bács-Kiskun és Békés megyei nemzetiségi bizottságát. A HNF Országos Titkárságának december 17-ei ülésén azonban a nemzetiségi testületek megszervezésének leállítására utasítottak, kimondva, hogy a kisebbségi lakosság aktivizálását más módon kell elérni. A Titkárság 1958. február 18-ai ülésén pedig – a nemzetiségi szövetségek főtitkárainak jelenlétében – olyan határozatot hozott, amelynek értelmében a népfrontbizottságok mellé nem voltak szervezhetők külön nemzetiségi bizottságok, hanem egyes (megyei, járási, városi, községi) bizottságokba kellett nemzetiségi származású képviselőket beválasztani, a helyi kisebbségi lakosság számarányának megfelelően. Előírányozták, hogy javítani fogják a főtit-

¹¹ Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk): A magyar állam és a nemzetiségek, i. m. 682.

¹² Szesztay Ádám: Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962, i. m. 136.

károk kooptálását az Országos Tanácsba, illetve biztosítani kellett megfelelő számú nemzetiségi jelölt állítását az országgyűlési választásokon.¹³

b) 1958–1967

A kisebbségpolitika felértékelése mellett azonban a háttérben folyamatosan tetten érhető volt egy olyan elgondolás, amely megkérdőjelezte az önálló nemzetiségi intézmények létjogosultságát, de ez a szovjet felső vezetésből kiinduló koncepció csak az évtizedfordulón jutott érvényre. Ráadásul a párt, amely továbbra is a kisebbségpolitika legfontosabb alakítója volt, 1959. szeptemberi állásfoglalásában a sajátosan értelmezett nacionalizmust jelölte meg mint a szocializmus építésére leselkedő egyik legfőbb veszélyt.¹⁴ A cigányság vonatkozásában pedig egy nyílt asszimilációs politika nyert teret mintegy két évtizedre.¹⁵

Az 1956-os párthatározat után, 1958. október 7-én újabb kisebbségpolitikai párthatározatot hozott immár a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága (MSZMP PB), amely az elkövetkező évtizedekre meghatározta a politika irányát, hiszen még az 1970–1980-as években is erre a dokumentumra hivatkoztak.¹⁶ Az alapvető célkitűzést a párthatározat a megkülönböztetéstől mentes, teljes állampolgári egyenlőségben nevezte meg. Az állampolgári lojalitás és a politikai egység jegyében, a kisebbséghez tartozók megítélésének alapja az állampolgári kötelességek teljesítése lett, külön kisebbségi jogokról nem esett szó. A határozat harcot hirdetett a sajátosan értelmezett, többségi és kisebbségi nacionalista jelenségekkel szemben. Kiemelt figyelmet fordított az oktatásra és az intézmények tekintetében a szövetségek munkájára. Az előbbi vonatkozásában előírta, hogy „a politikai tömegmunka eredményeként jelentkező anyanyelvi oktatási igényeket – minden erőltetéstől mentesen – a Művelődésügyi Minisztérium elégítse ki...”. A határozat tehát

¹³ Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Kossuth: Budapest, 1981. 103.

¹⁴ Részleteiben ld. Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. II.* Osiris: Budapest, 2000. 223–227.

¹⁵ Ld. Majtényi Balázs – Majtényi György: *Állami romapolitikák. Pro Minoritate*, 2005. Nyár. 69–109. Sággy Erna: *Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. Regio*, 1999. 1.

¹⁶ Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962*, i. m. 195. Kővágó László: *A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban* (Tanulmányvázlat). In: Csátári Dániel (szerk.): *Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika*. Kossuth: Budapest, 1968. 25.

nem számolt a nemzetiségi oktatási intézmények hosszú távú fenntartásával. A nemzetiségi szövetségek eddigi, jórészt a kulturális területre korlátozódó feladatait kiegészítette a politikai nevelőmunkával, amelyet ténylegesen már korábban is elláttak: „mint társadalmi szervezetek állításuk feladatuk középpontjába a szocialista tartalmú politikai és kulturális felvilágosító munkát.”¹⁷ A HNF csatlakozó szerveiként működő szövetségek már formálisan rögzített politikai feladatokat is kaptak, illetve a párthatározat előírta számukra, hogy a munkájuk szélesebb társadalmi alapokra helyezése érdekében tartsanak országos munkaértekezleteket. A felügyeletüket ellátó nemzetiségi osztály vezetője szerint a legfőbb feladatuk a fentiek alapján a párt- és a kormány politikájának közvetítése lett a kisebbségi dolgozók felé, az ország és a párt iránti szeretetre, odaadásra való nevelés, illetve a káros nézetek elleni küzdelem, együttműködve a párt-, tanács-, és tömegszervezetekkel, valamint a HNF-el. Nem külön politikai platformokat képeztek, hanem össznépi feladatok végrehajtásában kellett közreműködniük.¹⁸

A szovjet felső pártvezetés által képviselt, a különálló nemzetiségi intézmények létét elvető integrációs modell hamarosan begyűrűzött Magyarországra, amelynek első jelei már az 1958-as párthatározatban feltűntek. Az átszervezés meghatározó területének az állami egység szempontjából meghatározó fontosságú oktatás számított. A gyakorlatba való átültetés keretében, egy 1960. júniusi minisztériumi körlevél megszüntette Magyarországon a nemzetiségi tannyelvű általános és középiskolákat, amelyek – változatlan elnevezés mellett – már ténylegesen kétnyelvűként funkcionáltak. Az intézkedés kétségtávol az elismert magyarországi nemzeti kisebbségek korszakkal kapcsolatos legnagyobb sérelmét váltotta ki.¹⁹ A hanyatló kisebbségi oktatásügyet, a teret nyerő automatizmus keretében, 1962-ben vették ki a szintén egyre kisebb figyelmet kapó nemzetiségi osztály hatásköréből, és irányításával mindössze egy minisztériumi előadót bíztak meg. 1967-ben – az automatizmus jegyében – magát az osztályt is megszüntették.²⁰

¹⁷ Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek*, i. m. 691.

¹⁸ Vendégh Sándor: *A nemzetiségi szövetségek országos munkaértekezlete után. Pártélet*, 1960. 6. 40–45.

¹⁹ Szesztay Ádám: *Az 1960-as nemzetiségi iskolareform*. In: Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat*. Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2003. 59.

²⁰ Kóvágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*, i. m. 137.

Paradox módon, az államszocialista rendszer ebben az időszakban a nemzetiségként elismert nemzeti kisebbségek országgyűlési képviselőjét viszont megteremtette. A sajátos szocialista parlamenti szisztéma ugyanis folyamatosan ügyelt arra, hogy az országgyűlési képviselők szociális háttere valamelyest leképpezze a társadalom összetételét, sokszínűségét, így egyes nemzetiségi vezetők rendre bekerültek az amúgy érdemi törvényhozó és ellenőrző munkát alig végző parlamentbe. E téren már az 1950-es évek végétől, 1958-tól vált gyakorlattá, hogy egyes nemzetiségi szövetségek főtitkárait a HNF listáján bejuttatták a parlamentbe. Előremutató fejleményként értékelhető annak a kisebbségek által jelentősebb számban lakott megyékben élő törekvésnek a megvalósulása, amely helyi és megyei szinten önálló, kisebbségi kérdéssel foglalkozó szervek létrehozását szorgalmazta. Elsőként az országban Vas megyének, a szlovéneknek otthont adó, szentgotthárdi járásában jött létre nemzetiségi bizottság még az 1960-as évek elején – egyelőre járási szinten.

c) 1967–1978

Az 1958-as, meghatározó jelentőségű dokumentumot 1968. szeptember 17-én követte újabb kisebbségpolitikai párthatározat. A PB megállapította, hogy az 1958-ban lefektetett elvek helyesek voltak, ezért nem tartotta szükségesnek új elvi állásfoglalás megfogalmazását. A kisebbségpolitika gyakorlati megvalósítása során kellett csupán az új szükségleteket, követelményeket figyelembe venni, valamint a régóta elhanyagolt feladatokat megoldani, a politika hatékonyságát növelni. Mindazonáltal a dokumentum kijelentette, hogy „nemzetiségi politikánk egyértelműen és határozottan elveti a nemzetiségek asszimilációja siettetésének koncepcióját.”²¹ A párthatározat nem szentelt azonban figyelmet a kisebbségek körében jelentkező, tömeges természetes beolvadásnak. Továbbra is hangsúlyos elemet képezett a nacionalizmus elleni küzdelem, amely 1968-ban már nem az ilyen típusú, többségi és kisebbségi megnyilvánulások elítélését, hanem a kérdés nemzetközi szintű előtérbe kerülésével, a Német Szövetségi Köztársaságban és a szocialista országokban tapasztalható, sajátosan értelmezett nacionalizmus visszautasítását jelentette. A határozat nem állt messze

²¹ Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek*, i. m. 716.

a valóságtól, amikor megállapította, hogy a legtöbb probléma a nemzeti-ségi oktatás terén mutatkozott az 1960-as évek végén.

Az 1968-as párthatározat időszakától kezdve, még bizonytalan kör-vonalakkal bár, de az elméleti és gyakorlati vonatkozásokat egyaránt érintő kisebbségpolitikai reform volt kibontakozóban Magyarorszá-gon. Alapvető kiváltó okai a legitimációját erősíteni szándékozó központi hatalom törekvései, a kisebbségi kérdések iránt világszerte megnőtt érdeklődés, és ennek keretében a határon túli magyar kisebbségek kér-désének az anyaországi közéletben való felszínre kerülése voltak. Köz-vetlen következménye az lett, hogy megindult a kérdés hazai és határon túli magyar vetületeivel való, gyakorta tudományos igényű foglalkozás.²² Nagy hatású volt az újjászervezett nemzetiségi osztály első vezetőjének, Kővágó Lászlónak a tanulmánya és annak vitája, amelyet 1967 második felében, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében tartottak meg.²³ Bár továbbra is azt kellett hangsúlyozni, hogy nincsenek meg-oldatlan elvi alapkérdések, de azért a nemzetiségek ügyével folyamatosan foglalkozni kell. Az írás egy sor fontos tárgykörre, komplex hiányosságra, köztük a nemzetiségi oktatás problémáira mutatott rá, és nézett szembe korábban elhallgatott folyamatokkal, bár a hazai kisebbségi jog és jog-alkotás hiányosságai legfeljebb csak közvetve jelenhettek meg. A jövőre nézve a dolgozat hangsúlyozta a világos helyzetkép kialakításának szük-ségességét, annak tudatosítását, hogy a kérdés az automatizmus-koncep-cióval szemben még hosszú ideig fennmarad, valamint el kellett érni azt is, hogy a nemzetiségi igények megfogalmazásának nem tárgyai, hanem alanyai legyenek a hazai nemzetiségek és képviselőik. A későbbiekre nézve fontos megállapítás volt az is, hogy „nemzetiségük úgyszólván predesztinálja őket Magyarország internacionalista kapcsolatainak ápolá-sára, olyan feladatot állít eléjük, hogy a magyar nemzet és a szomszédos népek kapcsolatának természetes hídját alkossák.”²⁴

Románia kisebbségpolitikájával, az ottani magyarság helyzeté-vel kapcsolatos magyarországi bírálatok már az 1960-as évek második felében megfogalmazódtak, amelyeket Moszkva is el tudott fogadni. A célkitűzés a kérdés szigorú belügyként való kezelésének meghala-

²² Különösen az utóbbi vonatkozásról ld. Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kor-mányszatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Kalligram: Pozsony, 2004. 93–94.

²³ Kővágó László: A nemzetiségi kérdés a Magyar Népköztársaságban, i. m.

²⁴ Uo. 52.

dása, a kisebbségeknek a kétoldalú kapcsolatokba való beemelése, illetve az anyaország és kisebbség kapcsolatainak erősítése lett, az így megvalósuló konstruktív szerepük hangsúlyozásával. A határon túli magyarok helyzetének javítását nem csupán az antinacionalista szocialista hazafiság előtérbe helyezésével,²⁵ hanem a hazai kisebbségekkel szemben tanúsított, kölcsönös előzékenységgel is el kívánta érni a magyarországi politikai vezetés.²⁶ A nemzetiségekkel szembeni pozitív magatartásnak ezt az 1970-es évek elejére előtérbe kerülő koncepcióját lenini nemzetiségi politikának nevezték, míg a kisebbségek államközi kapcsolatokban játszott, és már az 1960-as években aláhúzott pozitív szerepét az engelsi hídszerrep névvel illették. A kibontakozó lenini nemzetiségi politika azt jelentette, hogy „kölcsönösen megadni minden nemzeti kisebbségnek száma, fejlettségi foka, igénye szerint, ami létének, anyanyelvének és kultúrájának megtartásához szükséges.”²⁷

Mivel a hazai nemzetiségek és a határon túli magyarok számarányai között többszörös eltérések mutatkoztak, ezért azt hangsúlyozták, hogy elvi kérdésről van szó, tekintet nélkül létszámokra és arányokra. Az addigiakban a beolvadást célzó, de már az új megközelítést magáévá tevő kisebbségpolitika tehát nagyobb figyelmet tanúsított a kisebbségi szempontok iránt, illetve a hangsúlyt a kisebbségi nyelv és identitás megőrzésére helyezte az oktatási és művelődési igények felkeltésével és kielégítésével annak érdekében, hogy az érintettek vitális közösségeként játszhasanak szerepet Magyarország államközi kapcsolataiban. Ezeket az igényeket a kitelepítés, a lakosságcsere, a diszkrimináció és az

²⁵ Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1974 szeptemberében adta ki „A szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus időszerű kérdései” c. állásfoglalását, amely az 1959-es dokumentumhoz képest alapvető változásokat hozott a kérdés megítélésében. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris: Budapest, 2001. 516.

²⁶ Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai: Debrecen, 1998. 162. Heuberger, Valeria: Die ungarische Nationalitätenpolitik von 1968–1991. In: Seewann, Gerhard (hrsg.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. R. Oldenbourg Verlag: München, 1992. 205.

²⁷ Kósa László: Nemzetiségek a mai Magyarországon. *Valóság*, 1969. 4. 22. Seewann, Gerhard: Minderheitenfragen aus Budapester Sicht. Ungarns Nationalitäten – magyarische Minderheiten. *Südosteuropa*, 1984. 1. 8. Tilkovszky Lóránt: Nemzetiségi politika Magyarországon, i. m. 166. A koncepcionális hivatkozásokat ld. Lenin, V. I.: A nemzetiségek, illetve az „automatizálás” kérdéséhez. In: *Marx – Engels – Lenin a nemzeti kérdéstről*. Kossuth: Budapest, 1965. 478. Engels, Friedrich: Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz? Uo. 116.

automatizmus által elbizonytalanított, a közösségek léte számára kedvezőtlen társadalmi-gazdasági változások által érintett, nyelvcsere és identitásváltás előtt álló kisebbségeknél aligha sikerült tömeges méretekben életre hívnia, és így ez a koncepció is hosszú távon a kifulladásra volt ítélve.²⁸ Dilemmaként jelentkezett ugyanakkor, hogy Magyarország nem térhetett könnyen napirendre a hazai kisebbségek természetes asszimilációja felett, miközben el kívánta ítélni a magyar kisebbségekre nehezedő asszimilációs nyomást, de ezzel párhuzamosan a célul kitűzött szocializmus építése, a fokozott modernizáció és urbanizáció a hagyományos kisebbségi kötelékek gyengítésének irányába hatott.²⁹ Ráadásul a koncepcionális váltás már eleve magában hordozott egy korlátozó tényezőt, nevezetesen azt, hogy a kisebbségi kérdés intézményes-jogi kezelését a továbbiakban is leginkább a kultúra és az oktatás területeire szorította, ezek terén kívánt elsősorban látványos és gyors eredményeket elérni. A megélénkült nemzetiségi művelődési élet közepette tehát az érintettek nagyobb része passzív maradt, amely a forrásokban úgy jelent meg, hogy a kisebbségi lakosság számára nagyobb lehetőségek voltak adottak, mint amelyekkel élt, amelyeket ténylegesen kihasznált.

Az 1970-es években született, a kisebbségek jogi, politikai helyzetéről közölt írások és korabeli hivatalos megnyilatkozások a már megoldott elvi alapkérdéseket, a kérdés állandó napirenden tartásának szükségességét, és végül de nem utolsósorban a különböző jogszabályokban biztosított, és állításuk szerint ténylegesen meg is valósuló egyenjogúságot emelték ki. A lenini elv követése jegyében azonban korántsem elégedhettek meg az egyenlőség formális biztosításával, ezért szükséges és indokolt volt a nyelv, a kultúra és az oktatás vonatkozásában külön jogok rögzítése. Ezek érvényre juttatásának feladata a központi állami szerveket (Országgyűlés, Elnöki Tanács, Minisztertanács), a Nemzetiségi Tanácsadó Bizottságokat, a tanácsokat és a szövetségeket illette meg. A helyes politikának így legfőbb eredménye a teljes gazdasági, politikai és kulturális egyenjogúság gyakorlatban való megvalósulása lett.³⁰ A tanul-

²⁸ Ezzel kapcsolatban Kádár János a PB 1983. június 21-i ülésén, az 1976-os emigrációs határozat vitájában „bizonyos értelemben forszírozott nemzetiségi politikáról” beszélt. Ld. Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988. Dokumentumok*. T-Twins: Budapest, 1995. 202.

²⁹ Vago, Raphael: *The Grandchildren of Trianon. Hungary and the Hungarian Minority in the Communist States*. Boulder: Columbia UP, 1989. 129–130.

³⁰ Budzsákliá Máttyás: Nemzetiségi egyenjogúság és jogok a Magyar Népköztársaságban. *Állam és Igazgatás*, 1974. 9. 785–801.; Herczeg Ferenc: Nemzetiségi

mányok nem szentelhettek figyelmet és teret a jogalkotás hiányosságainak, a jogszabályok által szabályozott területek kisebbségi szempontból széttagolt, következetlen és meglehetősen hiányos voltának, valamint a végrehajtás során jelentkező anomáliáknak, nevezetesen a végrehajtásért felelős apparátusok jelentős részének nemtörődömségének, a biztosított jogok gyakorlatban való használatának komoly hiányának, amelynek következtében a formális jogok jórészt egy szimbolikus, deklaratív jellegű mezőben mozogtak csupán.

Természetesen a kibontakozó újfajta szemlélet és az 1968-as párt-határozat nem nélkülözte a jogi (1972-es alkotmánymódosítás) és intézményes következményeket. Az elfogadását követően, 1968. október elsején ismét felállították a Művelődési Minisztérium nem sokkal korábban felszámolt Nemzetiségi Osztályát. A kisebbségpolitikai szemléletváltás jegyében sorra alakultak a korábban nem létezett államigazgatási, oktatási, művelődési bizottságok, társaságok, tanszékek, szekciók, amelyek léte már önmagában a kérdés megnőtt jelentőségére mutatott rá. A parlamenti képviselő az 1970-es évek második felében annyiban módosult, hogy a négy szövetségből két főtítkárt a HNF Országos Elnökségének tagjai, míg a másik kettőt az Országgyűlés tagjai közé választották. A nemzetiségpolitika dicséretével, igazolásával foglalkozó korabeli forrásokban rendre visszatérő elemnek bizonyult a nemzetiségi származású országgyűlési képviselők és tanácsstagok létszamarányos, vagy azt meghaladó képviselőtételének megemlézése.³¹ Ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy a nemzetiségi származású tanácsstagoknak és országgyűlési képviselőknek, ha egyáltalán felvállalták, akkor sem nyílt komoly politikai tér a kisebbségi érdekek megjelenítésére és képviselésére a helyi és országos szinteken. „Nincsenek tehát olyan képviselőink vagy tanácsstagjaink, akik valamiféle kizárólagossággal kifejezetten egy nemzetiség érdekeit képviselnék a parlamentben vagy a tanácsban. Erre nincs is szükség.” – áll egy korabeli összefoglaló munkában.³²

Szintén a kisebbségpolitikai progressziót képviselte a harmadik tanács-törvény, amelynek hatására a tanácsok nem kizárólag helyi államhatalmi, hanem a demokratikus centralizmus alapján működő, önkormányzati-népképviselői szervek is lettek. Meghaladva a korábbi szövegezt,

politikánk eredményei és feladatai. *Pártélet*, 1978. 4. 36–41.

³¹ Kóvágó László: Nemzetiségek a mai Magyarországon, i. m. 91.

³² Áts Erika (összeáll.): *Több nyelven – egy akarral. Nemzetiségek a Magyar Népköztársaságban*. Népművelési Propaganda Iroda: Budapest, 1976. 20.

a tanácsoknak 1971-től, a tevékenységük során kötelessége volt „érvényre juttatni” a nemzetiségek jogait.³³ A nemzetiségi bizottságok terén, a már említett Vas megyében jött létre a megyei tanács nemzetiségi tanácsadó bizottsága. A példát az 1970-es években több megye (pl.: Baranya, Nógrád, Csongrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Pest, Szabolcs-Szatmár, Zala) követte nemzetiségi bizottság vagy albizottság kialakításával, amelyek vagy a megyei tanácshoz, vagy a HNF megyei szervezetéhez tartoztak. Rendszerük azonban csak az 1978-as párthatározatot követően vált teljessé az országban. Megalakulásuk egyfelől jelezte a kérdés megnőtt jelentőségét, a területi szintű intézményes kezelés szükségességét, másfelől viszont hangsúlyozni kell az eleve korlátozott mozgásterüket is, hiszen jobbára csak javaslattevő, segítségnyújtó, összehangoló és ellenőrző funkciókkal bírtak az amúgy évente alig néhányszor összeülő testületek.³⁴

A tanácsadó bizottságok rendszere az országos szintre is kiterjedt. 1971 áprilisában született meg a vonatkozó miniszteri utasítás, de csupán egy évvel később alakult meg a Nemzetiségi Tanácsadó Bizottság a művelődési miniszter testületeként.³⁵ Az évente mindössze 1–3-szor ülésező bizottság alapvetően véleményező, javaslattevő, döntés-előkészítő feladatokat látott el. Munkájában a Művelődési, Kültügyi-, Pénzügyminisztériumok, a Minisztertanács Tanácsszervek Hivatalának és Tájékoztatási Hivatalának, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának, Társadalomtudományi Intézetének, a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottságának, a HNF Országos Tanácsának, és a négy nemzetiségi szövetségnek a képviselői vettek részt.³⁶ A minisztérium 1974. júniusi kettéválásával a bizottság Orbán László kulturális miniszter tanácsadó testületeként funkcionált tovább, a Polinszky Károly vezette oktatási tárcánál pedig 1975 augusztusában hívták életre hasonló funkciókkal a Nemzetiségi Oktatási Bizottságot.³⁷ A kulturális miniszter feladata lett a műve-

³³ 1971. évi I. törvény a tanácsokról. 9. § (1) e.

³⁴ Arday Lajos – Joó Rudolf – Székely András Bertalan: Nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 1985. 11. 819. Arday Lajos: A megyei nemzetiségi bizottságok működése (1986). (Kézirat) Országos Idegennyelvű Könyvtár Nemzetiségi Dokumentáció.

³⁵ 122/1971. MM utasítás a Nemzetiségi Tanácsadó Bizottság létesítéséről.

³⁶ Kővágó László: Nemzetiségek a mai Magyarországon, i. m. 100.

³⁷ 122/1975. OM utasítás a Nemzetiségi Oktatási Bizottság létrehozására. A bizottság munkájában részt vettek a két minisztérium érintett főosztályainak, és az Országos Pedagógiai Intézet képviselői. A bizottság üléseire meg kellett hívni a négy nemzetiségi szövetség képviselőit is.

lódási, művészeti területek irányítása, a közép- és hosszú-távú fejlesztési koncepciók kidolgozása, valamint a kulturális intézmények működésének szabályozása. Ágazati szakterületei közé került „a nemzetiségi kultúrák gondozása”, de a feladatainak részletezésekor nem a haladóbb megfogalmazású 1972-es, hanem az eredeti, 1949-es alkotmányszöveget vették elő: „a kulturális miniszter fő feladatai: [...] biztosítja a nemzetiségi lakosság számára a sajátos nemzeti kultúra ápolásának lehetőségét.”³⁸ Ezzel szemben, az oktatási miniszter feladatainak meghatározása már a módosított alaptörvény rendelkezését követte: „biztosítja a nemzetiségi lakosság számára az anyanyelvi oktatást.”³⁹

Az 1970-es évek elején a HNF is határozatokat hozott a kisebbségpolitikai feladatairól, illetve a nemzetiségi szövetségekkel való együttműködéséről. Az utóbbiak keretében igen fontos átalakulás zajlott le az elkövetkező két évtizedben, mindenekelőtt a szövetségek kapcsolataiban és struktúráiban, ugyanis a szövetségek a politikai és kulturális szervező feladatok ellátása közepette szoros kapcsolatokat építettek ki a nemzeti-ségi kérdésben érintett igazgatási és művelődési szervekkel.⁴⁰ A politikai funkciók magukban foglalták – a fentebb ismertetett részvétel mellett – a kisebbséget érintő kérdésekben, valamennyi állami és társadalmi szervezetnél viszonylag gyenge, és csak korlátozottan érvényesülő javaslattevési és konzultációs jogosítványokat. A szervezetek felépítésében pedig egy lassú, fokozatos demokratizálódási folyamat indult meg, amelynek keretében megnőtt a választott tisztviselők és testületek szerepe, és egész tevékenységük kiszélesedett, közelebb került a nemzeti-ségi lakossághoz. Alapvető feladatuk azonban továbbra is az volt, hogy az alkotmány alapján „politikai és kulturális szervező-, illetve nevelőmunkával segítsék a nemzetiségi állampolgárok részvételét a szocialista kultúrájuk építésében, az anyanyelv tanulásában és használatában, valamint saját kultúrájuk megőrzésében és ápolásában.”⁴¹ A valós, lokális kisebbségi érdekeket artikulálni képes helyi, területi szervezeteik megalakítására azonban az 1980-as évek végéig várniuk kellett, akárcsak a követett

³⁸ 1030/1974. (VI. 22.) MT határozat a kulturális miniszter feladatköréről. 2. 3.

³⁹ 1031/1974. (VI. 22.) MT határozat az oktatási miniszter feladatköréről. 3.

⁴⁰ Többek között a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal, a Népművelési Intézettel, a Kórusok Országos Tanácsával, a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottságával, az Országos Pedagógiai Intézettel, illetve a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsával.

⁴¹ Áts Erika: Több nyelven – egy akarattal, i. m. 25.

kisebbségpolitikai irányvonal átfogó, nyilvános bírálatainak lehetőségére. Mindezen folyamatok vezethettek el évtizedes távlatokban oda, hogy a rendszerváltozás időszakára a szervezetekben megteremtődtek a valós érdekképviselet bizonyos feltételei.

d) 1978–1987

Az 1974 nyarán kettéválasztott Kulturális és Oktatási Minisztériumokat 1980 júniusában ismét egyesítették, a Pozsgay Imre vezette Művelődési Minisztérium keretében. A miniszter feladat- és hatáskörébe tartoztak a nevelési-oktatási, és művelődési intézmények és területek, köztük a kisebbségpolitika alkotmányban rögzített feladatai és kötelezettségei, nevezetesen az anyanyelvi oktatás és a nemzetiségi kultúrák ápolása.⁴² Pozsgay a minisztersége (1980–1982) idején újjászervezte a véleményező, javaslattevő feladatokkal megbízott, állami és társadalmi szervezetek képviselőiből álló Nemzetiségi Tanácsadó Bizottságot, és a minisztériumi osztály ennek a testületnek a titkárságaként dolgozott tovább. Bővült a helyi nemzetiségi bizottságok köre is: az 1980-as évek első felében már települési szinten is létrejöttek – kezdetben a jelentős kisebbségi lakossággal bíró városokban (Bonyhád, Mohács), majd idővel több nemzetiségi településen (Bóly, Mecseknádasd, Himesháza, Felsőszentmárton, Somberek, Villány, Szalánta stb.) és az évtized végén Békéscsabán is.⁴³ 1988 februárjában a Bács-Kiskun megyei tanács hozott létre nemzetiségi titkári hivatalt. A korszakban azonban mindezen erőfeszítések ellenére a kisebbségpolitikai feladatok továbbra sem igen integrálódtak a helyi-területi teendők közé, az államszocialista rendszer sajátosságából adódóan a döntések többnyire feljebb kerültek, és az alsóbb szintek már felülről kapott feladatként értelmezték azokat.

Előremutató fejlemény volt viszont az, hogy 1979-ben már felmerült a nemzetiségi törvény megalkotásának szükségessége: Samu Mihály professzor felkérésre elkészített tervezetével Pozsgay Imre és Markója

⁴² 1028/1980. (VII. 23.) MT határozat a művelődési miniszter feladatköréről. 4.

⁴³ Arday Lajos – Joó Rudolf – Székely András Bertalan: Nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika, i. m. 819.; Arday Lajos: A megyei nemzetiségi bizottságok működése, i. m. 8.; Arday Lajos – Joó Rudolf: A nemzetiségi politika és a nemzetiségi jogok rendszerének néhány fontosabb vonása Magyarországon. In: Arday Lajos – Joó Rudolf – Tarján G. Gábor (szerk.): *Magyarok és szlovének. Együttélésük és együttműködésük a jugoszláv-magyar határ mentén*. II. kötet. Szlovének a Rába-vídéken (Magyarország). Állami Gorkij Könyvtár: Budapest, 1987. 442.

Imre miniszterek egyetértettek, de Korom Mihály, a jogalkotást felügyelő KB-titkár nem fogadta el.⁴⁴ Ezt követően a törvény követelése a párton kívüli ellenzék írsaiban és programjaiban nyert teret. A parlamenti képviselet terén némi változást a választójogról szóló 1983. évi III. törvény hozott, mert a jogszabály által életre hívott országos listán juttatták mandátumhoz a négy szövetség vezető tisztségviselőit az 1985. júniusi választások alkalmával.⁴⁵

A szövetségekben zajló, a demokratizálás irányába ható folyamat az évtized közepétől jelentős igénnyé formálta a helyi, megyei szervezetek megalakításának szükségességét, hiszen komoly ellentmondás feszült a szervezetek bővülő feladatai és belső struktúrái között. A megyei tanács elnökhelyettesének javaslatára a délszláv és a német szövetségek 1985 nyarán úgy kísérelték meg a kérdést megoldani, hogy – még a Hazafias Népfront keretében – a szövetségek országos választmányainak baranyai tagjaiból megyei/regionális munkacsoportok alakultak, amelyek léte és működése némi lehetőséget teremtett a kisebbségek által jelentősebb számban lakott megye és a tágabb dél-dunántúli régió sajátos érdekeinek megjelenítésére.⁴⁶ Ezek mintájára, Szentgotthárd székhellyel, 1986 februárjában, a délszláv szövetséggel elégedetlen szlovének is külön szekciót alakítottak a szövetség és a HNF javaslatára.⁴⁷ A szövetségek fokozatos demokratizálása, egyre inkább előtérbe kerülő érdekképviseleti, -védelmi politikai szerepfelfogása, valamint a felpuhuló politikai-hatalmi viszonyok közepette lassan tér nyílt a követett kisebbségpolitika bírálataira is. Jakab Róbertné, aki 1983 novembere óta töltötte be a szlovák szövetség főtitkári tisztségét, 1986 végén bizalmas feljegyzést készített Pozsgay Imrénék, a HNF főtitkárának, Szűrös Mátyásnak, az MSZMP KB külügyi osztályának titkárának, valamint az Agitációs

⁴⁴ Bodáné Pálok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. *Acta Humana. Emberi jogi közlemények*, 1993. 12–13. 26.; Győri Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetének tükrében (1989–1990)*. Osiris: Budapest, 1998. 99–100.

⁴⁵ Pap András László: Kisebbségi képviselet a magyar Országgyűlésben: modellek. *Pro Minoritate*, 2003. Nyár. 6. Arday Lajos – Joó Rudolf – Székely András Bertalan: *Nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika*, i. m. 818.

⁴⁶ Stark Ferenc: A nemzetiségpolitikai funkciók ellátására (is) hivatott intézmények működése (Kézirat, Budapest, 1987. szeptember 18.). Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-k Külügyminisztérium (KÜM) 1989. évi adminisztratív iratok 5. d.

⁴⁷ Bartakovics Ferenc: Jelentés az MDOSZ Szlovén OV- tagok csoportjának munkájáról (1986–1988.) (Szentgotthárd, 1988. május). MOL M-KS 288. f. 36/1988/101. ó. e. Tu/440/5.

és Propaganda Osztálynak. A feljegyzése alapjaiban érintette a korabeli kisebbségpolitika ellentmondásait, alapvető hiányosságait. Rámutatott, hogy a deklarált elveknek nem voltak meg valamennyi társadalomszervezési szinten az intézményes garanciái (leginkább a nyelvhasználat, közművelődés, oktatás, és tömegtájékoztatás területein), így azok a gyakorlatban nem érvényesültek. Az évtizedek óta, a pusztán csak a művelődéspolitikára szorítkozó megközelítés és jogalkotás alapvetően elhibázott voltára világított rá, amikor kijelentette, hogy a komplex, adott társadalmi réteget érintő problematikát nem lehetett kizárólag az addigiakban alkalmazott kulturális szakpolitikai eszközökkel kezelni, hiszen az ezen kívül eső területek teljesen ellátatlanok maradtak. Javasolta, hogy a szövetségek a Művelődésügyi Minisztériumból kerüljenek át közvetlenül a minisztertanács felügyelete alá.⁴⁸ A kisebbségpolitika hibás intézményes kezelését a nemzetiöségi osztály vezetőjének már idézett 1987-es feljegyzése is sérelmezte.⁴⁹

KISEBBSÉGPOLITIKA ÉS RENDSZERVÁLTÁS (1988–1993)

Az 1980-as évek végére – kiváltképp a határon túli magyar közösségek, és elsősorban a romániai magyar kisebbség helyzete látványos romlásának hatására – a magyarországi politikai, társadalmi és tudományos közéletben a korábbiaknál sokkal hangsúlyosabban került előtérbe a kisebbségi kérdéssel való foglalkozás. Mindez idővel – összefüggésben a politikai rendszerváltás eseményeivel – igen komoly változásokat indukált a hazai kisebbségpolitikában, mind annak szemléletében, intézményrendszerében, a szereplőinek politikai magatartásában, valamint a jogalkotásában. Ennek a rendkívül összetett jelenségnek a keretében került a felszínre a hazai kisebbségpolitikai koncepció és gyakorlat, a kisebbségi jogok rendszere felülvizsgálatának, valamint autonóm kisebbségi szervezetek megteremtésének szükségessége, amelyeket a KB külügyi osztályának helyettes vezetői már 1988 elején szorgalmaztak.⁵⁰ Az év folyamán világgossá vált az is, hogy a kivezető utat egy korszerű, az érdekelt kisebb-

⁴⁸ Fehér István: Az utolsó percben, i. m. 251–252.; Szlováknak lenni Magyarországon (2). Jakab Róbertné: Senki ne féljen! *Népszava*, 1991. április 5. 10.

⁴⁹ Stark Ferenc: A nemzetiségpolitikai funkciók ellátására (is) hivatott intézmények működése, i. m.

⁵⁰ Szokai Imre – Tabajdi Csaba: Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Nemzet*, 1988. február 10. 10–11.

ségek igényeit, törekvéseit tükröző, a közösségeknek fennmaradást és fejlődést lehetővé tevő kisebbségi törvény jelentheti, amely alapelveinek, a későbbi párthatározat előkészítése már 1988 márciusában, a HNF-hez köthető kezdeményezést követően megkezdődött a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályán.⁵¹ A munka, amelybe a kisebbségi kérdés neves tudományos kutatói és a nemzetiségi szövetségek vezetői is bekapcsolódtak, 1988. november 22-én az MSZMP KB állásfoglalását eredményezte, amely „a nemzetiségi politika továbbfejlesztéséről és a nemzetiségi törvény irányelveiről” címet viselte.⁵² A dokumentum a kisebbségpolitikai döntések megvalósítását kritizálta, és a majdani jogi normában aktív, kisebbségvédelmi szemléletű, támogató jellegű politika kialakítása mellett szállt síkra. Felhívta a figyelmet a jogszabály hiányára is: „az alkotmány – az állampolgárok alapvető jogairól és kötelességeiről szóló fejezetben – 1949 óta rendelkezik a Magyarországon élő nemzetiiségek egyenjogúságáról, anyanyelvük használatáról, anyanyelven történő oktatásuk, valamint saját kultúrájuk megőrzésének és ápolásának jogáról. Jogrendszerünkben azonban hiányzik a nemzetiségi jogok átfogó, korszerű és a szükséges mértékig részletes szabályozása.”⁵³ Ennek pótlására „a Magyar Népköztársaság szocialista elveken alapuló nemzetiségpolitikai törekvéseit az alkotmány megújítása mellett önálló nemzetiségi törvény megalkotásában is ki kell fejezni.”⁵⁴ A fontos koncepcionális elemeket és kisebbségi jogokat taglaló dokumentum szerint meg kell adni a lehetőséget, hogy „a magukat cigányoknak valló magyar állampolgárok szervezeteik révén kezdeményezhessék a nemzetiséggé válásukat.”⁵⁵ A függelékben arra tett javaslatot, hogy a törvény csak azokat a nemzetiségeket sorolja fel – nyitott, később bővíthető formában –, amelyekkel kapcsolatban az állam anyagi konzekvenciákkal járó kötelezettségeket vállal. A feltüntetést az állampolgárok megbízásából az országos szervezeteik kezdeményezhették volna. A szervezeti és végrehajtási intézkedéseknél javasolta egy Nemzetiségi Konzultatív Bizottság felállítását, amely

⁵¹ Radics Katalin felkérő levele a nemzetiségi törvény koncepciójának kimunkálására létrejövő bizottságban való részvételre (Budapest, 1988. március 4.). MOL M-KS 288. f. 36/1988/105. ó. e. Tu/239.

⁵² Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek*, i. m. 735–740.

⁵³ Uo. 735.

⁵⁴ Uo. 736.

⁵⁵ Uo.

a minisztertanács illetékes tagjainak közvetlen felügyelete alatt állt, és tanácsadó-konzultatív testületként funkcionált volna.

A meghatározó politikai és társadalmi eseményeket magában foglaló 1989-es évhez közeledve, az állampárton kívül szerveződő ellenzéki, valamint a párton belül egyre inkább teret nyerő reformerőknek kisebbségi kérdésekben való intézményes együttműködésére teremtett lehetőséget a pártvezetés fiatalabb korosztályát képviselő Pozsgay Imre társadalompolitikai államminiszterre történő kinevezése 1988 közepén.⁵⁶ A feladat- és hatáskörét kijelölő rendelet hangsúlyos helyet biztosított a nemzetiségi kérdésnek. A jogszabály értelmében a miniszter koordinálta a nemzetiségekkel összefüggő állami tevékenységet, ellátta a nemzetiségi szövetségekkel kapcsolatos állami feladatokat, illetve a kormányzati szintű döntéseket igénylő kérdésekben előterjesztéseket dolgozott ki a minisztertanács számára.⁵⁷

A szövetségek 1988 végi kongresszusainak hatására megindult a szervezetek átalakítása, korszerű, helyi és megyei alapszervezetekkel, tagsággal rendelkező társadalmi egyesületekké alakulása, amelyek már a kisebbségi lakosság alulról érkező érdekeit, szükségleteit gyűjtötték be és jelenítették meg a politikai döntéshozók irányába.⁵⁸ Idővel az elnevezéseikből elhagyták a korábban rájuk erőltetett „demokratikus” jelzőt. A kisebbségi civil szféra kialakulásának további, jövőbe mutató fejleményei lettek az 1989 elején biztosított egyesülési jog nyomán a szervezeti pluralizmus kialakulása egyes kisebbségeknél, valamint a cigányság és az el nem ismert nemzeti kisebbségek további érdekszervezeteinek létrejötte. A kisebbségi érdekek összefogására 1990 februárjában alakult meg a rövid életű Magyarországi Nemzeti Kisebbségek Uniója, majd 1991 januárjában a kisebbségi törvény előkészítése során sikeresebbnek bizonyuló Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kerekasztala.

A minisztertanács 1988 őszén már határozatot hozott egy bizottság létrehozásáról, amely a hazai kisebbségekkel és a határon túli magyarokkal összefüggő teendőket volt hivatott ellátni.⁵⁹ A határon túli magyar és

⁵⁶ Győri Szabó Róbert: Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon, i. m. 10.

⁵⁷ 60/1988. (VII. 22.) MT rendelet az államminiszter feladatáról és hatásköréről. 1. §. b.

⁵⁸ Ld. Fehér István: Az utolsó percben, i. m. 262–263.; Znorovszky Attila: Nemzetiségi művelődés – nemzetiségi közérzet. *Népművelés*, 1989. 5. 14.

⁵⁹ 3238/1988. (IX. 22.) MT határozat a nemzetiségekkel és a külföldön élő magyarokkal foglalkozó bizottság létrehozásáról.

a hazai kisebbségi kérdésekben az intézményes együttműködés, a rendszerváltás utáni koncepcionális alapok lerakása az 1988. november végén hivatalba lépett Németh-kormány alatt vehette kezdetét. 1989 áprilisában született döntés a Nemzetiségi (később Nemzeti és Etnikai Kisebbségi) Kollégium felállításáról,⁶⁰ amely ténylegesen az év júniusában, Pozsgay államminiszter elnöklete alatt jött létre. A határozat egyidejűleg megszüntette a Nemzetiségi Tanácsadó Bizottságot, és a minisztertanács döntés-előkészítő, értékelő, véleményező-tanácsadó testületeként, döntési jogosítványok nélkül létrehozta a Kollégiumot. Alapvető feladatai „a nemzetiségi politika megvalósításában részt vevő állami szervek, társadalmi szervezetek tevékenységének összehangolása, a hazai nemzetiségek és más etnikumok jogszabályokban biztosított egyéni és kollektív jogainak érvényesítését szolgáló állami feladatok összehangolása, továbbá az ország határain kívül élő magyarság helyzetének figyelemmel kísérése, a velük való kapcsolattartás feladatainak meghatározása” lettek. Segítette a minisztertanácsot a döntés-előkészítésben, a kisebbségi jogok érvényesülésének értékelésében, illetve – a korábbi, négy nemzetiségre és hivatalos szövetségeikre koncentráló szemlélet meghaladása jegyében – folyamatos kapcsolatot tartott a nemzetiségi szövetségekkel, illetve a „a nemzetiségek és más hazai etnikumok szervezeteinek képviselőivel.” A határozat szerepet szánt a Kollégiumnak a kisebbségi törvény előkészítésének, kidolgozásának folyamatában is.⁶¹ A megalakulása utáni, közel kilencvenfős tagságában hivatalból volt tag több illetékes miniszterhelyettes, és számos társadalmi szervezet képviselője, köztük a nemzetiségi szövetségek és „a magyarországi cigányok érdekképviselőjét ellátó szervezet” delegáltja. Az előző, intézményes tagokon kívül, az elnök felkérhette más állami szervek, társadalmi szervezetek, illetve más etnikumok képviselőit is. A Kollégium a meglehetősen rövid idejű fennállása idején két – határon túli magyar és hazai – albizottsággal működött. Bár megfogalmazódtak olyan vélemények, amelyek alapos munkára alkalmatlannak minősítették a plenáris üléseket, és bírálták a szervezési és ügyrendi bizonytalanságokat, a Kollégium működése mégis intézményes keretet

⁶⁰ Érdekeség, hogy a határozat egyik első, 1989. februári tervezete még kihagyta a Kollégium tervezett tagjainak sorából az MSZMP reprezentánsait. Ld. Pozsgay Imre államminiszter: Előterjesztés a Minisztertanács részére a Minisztertanács Nemzetiségi Kollégiumáról (Budapest, 1989. február 16.). MOL XIX-J-1-k KÜM 1989. évi adminisztratív iratok 9. d. 2324.

⁶¹ 1048/ 1989. (IV. 24.) MT határozat a Minisztertanács Nemzetiségi Kollégiumáról.

teremtett az évtizedes problémák, hiányosságok megfogalmazásának, tudatosításának, és az érdekelt szereplők részvételével zajló, közös gondolkodásnak és munkának.

A Nemzetiségi Kollégium mellett, 1989 kora őszen hívták életre a minisztertanács Nemzetiségi (később Nemzeti és Etnikai Kisebbségi) Titkárságát, amely már önálló államigazgatási szervként, döntési kompetenciákkal funkcionált. Vezetésével október közepén Tabajdi Csabát bízták meg, akit miniszterhelyettesé neveztek ki.⁶² A Kollégiumnál jóval kisebb létszámban, nyelvterületek szerint differenciáltan működő, operatív jellegű szerv végezte a Kollégium munkájának előkészítését, tartotta a kapcsolatot a hazai és a határon túli magyar kisebbségi szervezetekkel, intézményekkel, és személyekkel, illetve tájékoztatta a minisztertanácsot és a közvéleményt az aktuális kisebbségpolitikai kérdésekről. A Titkárság az év végén egyik tanácsosa, Bíró Gáspár nevével fémjelzett, saját törvény-koncepciót bocsátott megvitatásra, amelyet 1990 februárjára dolgoztak át (Kisebbségi kódex).

A kormány hivatali idejének lejárta előtt sort kerítettek a kisebbségi intézményrendszer további bővítésére is. Az 1990-es országgyűlési választások első fordulója előtt a minisztertanács a Kollégium javaslatára létrehozta, „A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért” alapítványt 20 millió forintos kezdőtőkével.⁶³

Az 1990. május 23-án megalakult, Antall József vezette kormánykoalíció és a koalíciós pártok képviselői által megjelenített parlamenti többség kisebbségpolitikájáról és kisebbségi jogalkotásáról összefoglalóan meg lehet állapítani, hogy egyfelől az elkövetkező időszakra végleg kialakította az alkotmány kisebbségi jogokkal kapcsolatos tartalmát, a kormányprogramnak megfelelően előirányozta immár a kisebbségi autonómia, a kisebbségi önkormányzatok létrehozását. A demokratikus jogállamiság viszonyai között továbbra is tetten érhető volt az az 1970-es évek óta tartó folyamat, amely szerint a kisebbségpolitikai szempontok megjelenítése, érvényre juttatása egyre több, a kisebbségek identitásának megőrzését és fejlesztését szolgáló szakpolitikában kapott teret – a hagyományos oktatás- és kultúrpolitikák mellett, amelyek terén pedig a jogszabályok továbbfejlesztése volt megfigyelhető. A kisebbségi kérdéssel foglalkozó, kisebbségpolitikai

⁶² 1124/ 1989. (X. 15.) MT határozat a Minisztertanács Nemzetiségi Titkársága vezetőjének kinevezéséről.

⁶³ 1068/ 1990. (IV. 12.) MT határozat kisebbségpolitikai célokat szolgáló alapítványok létesítéséről.

kérdéseket szabályozó jogi normák száma tehát növekedett, és a kisebbségpolitika kiszélesedve és elmélyülve egyre újabb ágazatokban került előtérbe. A politika ugyanakkor nem nélkülözte a példamutatás szándékát.⁶⁴ Másfelől viszont a kormány 1990 nyara után ismételten hozzáfogott a korszerű kisebbségi törvény előkészítéséhez, amelynek folyamata a korábbi várakozásokhoz képest meglehetősen elhúzódott: közel három éven át eltérő intenzitással folyt a norma kidolgozásának folyamata, és nem is volt a konfliktusoktól és az ellentmondásoktól mentes. Az Antall-kormány hivatali ideje mindazonáltal a kisebbségpolitikai intézményrendszer jelentős átalakításának időszaka is, amelyben kialakultak az 1990 utáni hazai kisebbségpolitikai legfontosabb intézményei, köztük helyi-területi szinten a demokratikus önkormányzatok is.

A kormány hatalomra kerülésével, rövid idő alatt elsőként az vált nyilvánvalóvá, hogy a kisebbségek országgyűlési képviselőjének megteremtésére nem volt meg a kellő politikai akarat. A képviselő valamely módozatának megvalósítása így 1990-től a kisebbségi vezetők és aktivisták egyik legfontosabb, máig teljesítetlen politikai-közjogi követelése lett. Az új parlamenti bizottsági rendszer kiépítése során immár egy, napjainkban is működő állandó országgyűlési bizottság (Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság) foglalkozott – többek között – a hazai kisebbségek ügyeivel, amelyet az első ciklusban Fodor Gábor, majd Németh Zsolt (Fidesz) vezetett.⁶⁵ Létrejött a komoly előrelépést jelentett a tényleges kisebbségpolitika alakításában, hiszen az előző, az idővel egyre inkább munkaparlamenti jelleget öltő 1985–1990-es ciklusban a nemzetiségi vezetők – a korszak kisebbségpolitikai logikájából adódóan – még csak a kulturális bizottságban kaptak helyet. A kisebbségi kérdéssel való foglalkozás természetesen nem jelenti azt, hogy más országgyűlési bizottságok elé ne kerülnének a hazai kisebbségekkel kapcsolatos irományok. A közvetlen országgyűlési képviselő helyébe kialakították a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának intézményét, amely pozíció tényleges betöltése azonban csak 1995-ben

⁶⁴ Ludányi András: Programozott amnézia és kellemetlen ébredés. Magyar kisebbségek a nemzetközi politikában (1945–1989). In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 1995. 253.

⁶⁵ 41/1990. (V. 18.) OGY határozat az Országgyűlés bizottságainak létrehozásáról, tisztségviselőinek és tagjainak megválasztásáról. A bizottság 2006-tól az Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottság nevet viseli.

történt meg. A kormány megalapította továbbá a saját szakosított intézményét, a döntéseket előkészítő és a végrehajtást koordináló, valamint a kisebbségi érdekképviseltekkel folyamatos kapcsolatot tartó Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalt (NEKH).

Az Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság kisebbségekkel kapcsolatos egyik legfontosabb feladata – a döntés-előkészítő munka mellett – a kisebbségi civil szféra támogatása. A makroszintű érdekképviselőt megjelentető, országos kisebbségi önkormányzatok megalakulása előtt ugyanis a hazai kisebbségpolitika alakításában, a kisebbségi közösségek érdekeinek becsatornázásában az egyesületi alapon létrejövő civil szervezeteknek jutott a főszerep. Támogatásukról, a mindenkorai költségvetési törvényben meghatározott keretösszeg felosztásáról 1991-től határozat formájában döntött az Országgyűlés.

Az új kormány a kisebbségi kérdésnek kiemelt jelentőséget tulajdonított: a problematika intézményes kezelését ezért a Miniszterelnöki Hivatal keretei közé utalta, amelynek keretében létrejött a Határon Túli Magyarok Titkársága (HTMT, utóbb, 1992 közepétől Határon Túli Magyarok Hivatala).⁶⁶ A HTMT megalapításával párhuzamosan felszámolásra került a Németh-kormány alatt kialakított, a hazai és a határon túli magyar kisebbségek ügyeit együtt kezelő intézményi struktúra. A Kollégium vezetésével egy júniusi határozat Kiss Gyula tárca nélküli minisztert bízta meg, illetve feladatául szabta, hogy július közepéig tegyen javaslatot a Kollégium további működésére.⁶⁷ A HTMT életre hívása a kormányzati intézményrendszer kialakítása során, egy, a magyarországi nemzeti és kisebbségekért felelős hivatal megalapítása felé hatott. 1990. augusztus végén született kormányrendelet a NEKH létrehozásáról, egyidejűleg a Kisebbségi Kollégium megszüntetéséről. A NEKH a Miniszterelnöki Hivatalból való, 1991. januári kiválasztásával önálló, országos hatáskörű államigazgatási szervként szerepet vállalt a kormány kisebbségpolitikai döntés-előkészítésében, véleményezésében, a követett koncepció kialakításában, másfelől viszont figyelemmel

⁶⁶ Fehér Zoltán: A kormányzás háttérintézményei. A Miniszterelnöki Hivatal 1990–2003 – II. rész. *Politikatudományi Szemle*, 2003. 1. 109. Mák Ferenc: Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989–1999). *Magyar Kisebbség*, 2000. 3. 237–293.

⁶⁷ 1112/ 1990. (VI. 18.) MT határozat a Minisztertanács által létesített egyes Kollégiumok vezetésében történt változásokról. A Kollégium elnökének, Pozsgay Imre államminiszteri tisztségét május 21-én szüntették meg, a Titkárság vezetőjét, Tabajdi Csabát pedig szintén május végi hatállyal mentették fel.

kísérte és összehangolta a kisebbségeket érintő programok végrehajtását. Kapcsolatot tartott továbbá más államigazgatási szervekkel, a kisebbségi jogok országgyűlési biztosával, kisebbségi és nemzetközi kisebbségvédelmi szervezetekkel, tudományos műhelyekkel. A kisebbségi szervezetekkel való kapcsolattartás révén szerepet játszott a kisebbségi érdekek megismerésében, és azoknak a kormány felé történő közvetítésében. A kezdetben Kisebbségi Szakértői Tanácsot is működtető NEKH fontos szerepet kapott a kisebbségi törvény előkészítésében is. A hivatal 1994-ig tárca nélküli miniszter, illetve kijelölt miniszter felügyelete alatt működött, akinek javaslatára nevezte ki a miniszterelnök a Hivatal elnökét.⁶⁸ A NEKH látta el „A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért” alapítvány működésével kapcsolatos teendőket.⁶⁹

Az Andrásfalvy Bertalan, majd 1993 februárjától Mádl Ferenc által irányított Művelődési és Közoktatási Minisztériumnak is közre kellett működnie a kisebbségi jogok biztosításában. Ellátta a kisebbségek anyanyelvű oktatásával, kultúrájának ápolásával kapcsolatos állami feladatokat, valamint az államközi egyezményekben foglaltak szerint szerepe volt a nemzeti és etnikai kisebbségek és az anyaországok közötti kulturális, oktatási kapcsolatok fenntartásában.⁷⁰ A miniszter 1992. január elsejével alapította meg a Magyar Művelődési Intézetet, amely a kulturális

⁶⁸ 34/1990. (VIII. 30.) Korm. rendelet a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalról. A tárca nélküli miniszterek feladatairól szóló 51/1990. (IX. 15.) Korm. rendelet Kiss Gyula minisztert bízta meg – együttműködve a Miniszterelnöki Hivatal kijelölt politikai államtitkárával – a NEKH felügyeletével, illetve a nemzeti és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos kormányzati feladatok összehangolásával. A 27/1991. (II. 16.) Korm. rendelet értelmében a NEKH felügyeletét már a kormány kijelölt tagja látta el. A szintén 1991 elején megszületett, 1014/1991. (III. 1.) Korm. határozat már Nagy Ferenc József tárca nélküli minisztert (FKGP) nevezte meg a felügyeletet ellátó személyként, aki a gazdaságok érdekvédelmi szervezeteivel való kapcsolattartásért volt felelős, és ezen újabb feladatában, a szintén márciusban kinevezett Manherz Károly címzetes államtitkárral volt hivatott együttműködni. Manherz Károlyt, a kisebbségi feladatok koordinálásáért és a kapcsolattartásért felelős, címzetes államtitkárt egyébként – saját kérésére – 1992 februárjában mentette fel a köztársasági elnök.

⁶⁹ Az alapítvány kuratóriumának elnöke 1992 szeptemberétől Nemeskürty István, titkára Báthory János lett. Nemeskürtyt 1993 márciusától Andrásfalvy Bertalan váltotta fel az elnöki tisztségben.

⁷⁰ 47/1990. (IX. 15.) Korm. rendelet a művelődési és közoktatási miniszter feladat- és hatásköréről. 1. §. 4. § a. b. A jogszabály utóbbi pontját a ciklusban a 168/1991. (XII. 26.) Korm. rendelet módosította, elhagyva a szövegből az államközi egyezményekre történő utalást.

tevékenységek szakmai-módszertani feladatait hivatott ellátni. A kultusztárca háttérintézményeként működő intézet feladata lett a nemzetiségi hagyományok továbbvitelének támogatása, a szomszédos országok kulturális értékeinek hazai közvetítése, illetve azok közművelődési intézményeivel, szervezeteivel való kapcsolattartás. Az intézetben külön kisebbségi osztályt hívtak életre a kisebbségi kulturális feladatok elvégzésére.⁷¹

⁷¹ 1/1992. (I. 20.) MKM rendelet a Magyar Művelődési Intézet alapításáról.

ROMSICS GERGELY

Többszólamú magyar kisebbségtörténet

Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében.*

Disputationes Samarienses 7. Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Auum Könyvkiadó, 2006.

Konferenciakötetről ismertetést írni, amint a közhely tartja, nehéz. Ennek szükségszerűségét éppen jelen kötet cáfolja határozottan: az előadás- és tanulmányszövegek olvasása egymást visszhangzó érvekként vezetik az olvasót néhány, a magyar kisebbségek huszadik századi történetében meghatározó sejtés és felismerés felé. Pedig vaskos kötetről van szó, amelyben országok, korszakok és perspektívák között első pillantásra látszólag csak a magyar kisebbségekkel való foglalkozás teremt közösséget – ha nem is koherenciát. A koherencia nem is lenne elvárás, a szerkesztők maguk is bevallják: afféle *state of the art* kötet összeállítása volt a céljuk, ezért a Somorján, 2005 korányán elhangzott szövegeket a konferencián részt venni nem tudó kutatók munkáival is kiegészítették. A kötet vaskossága, a szerzők száma, a tematika kiterjedtsége azt sugallja, szándékuk megvalósítása sikerült nekik.

Túl a kvantitatív jellemzőkön és a minimális tematikai összefüggésen – szerencsére – mást is találunk a kötetben. A már emlegetett visszhangok eredményeképpen koherens kép nem alakul ugyan ki (ez egyébként is aligha történhetne a múlttal szembeni komoly erőszak nélkül),

ám a sorjázó résztörténetek egyértelmű benyomást hagynak maguk mögött. Úgy tűnik, figyelmes, másodszori és harmadszori olvasásra is, hogy a magyar kisebbségek huszadik századi története a szerzők szerint elsősorban az ágencia-nélküliség fragmentált és többszólamú, de bizonyos kritikus pontokon egybecsengő narratívájaként válik írhatóvá, ha nem is megírhatóvá.

A recenzió fenti tézise kétszeresen is magyarázatot igényel. Először is azt kell leszögezni, hogy a „megírás” olyan lezáródást feltételezne a történeti források feldolgozásában és a kanonizált történeti perspektívák előállításában, amelytől még igen messze vagyunk. Erről tanúskodik, hogy – leszámítva az általános hozzászólásokat – ahány szerző, annyi feltáratlan forráscsoport, annyi perspektíva és meglátás. Nincs tehát arról szó, hogy a magyar kisebbségtörténet művelője klasszikus munkák módszeréhez viszonyítva szervezhetné szöveggé kutatásainak eredményeit. A nyugat-európai tudományosság történetéből ismerős működési mód, amikor a bevett módszerek közül válogatva a fiatal szerző (ahogy a kötet legtöbb közreműködője) új empiriát vizsgál, esetleg ennek alapján apró csavart csempész bele egy-egy elméleti vagy általánosító maximába, még körvonalaiban sem ismerhető fel a munkában. Ennek problematikájára a recenzió második részében térünk vissza, előtte azonban hasonlóképpen magyarázatot igényel az „ágencia-nélküliség” magyarul kissé esetlen fordulata is. Utóbbi kitétel alatt jelen recenzióban azt értjük, hogy a legtöbb szerző sugallata szerint a magyar kisebbségek története passzív módozatban írható meg. Ennek alapja az a fabula, amelyben a kisebbség – akár lokális, akár makroközösségi szinten – az állami hatalom aktivizmusát elszenvedi. Ennek pontos módja, a nagyelbeszélés szűzséi a tér és az idő függvényében változhatnak. Így válságok idején végletesen beszűkülhet a kisebbségi társadalmon belüli működés szabadsága is, legyen szó akár elitekről, akár elesett és gyakran vezető nélküli működő csoportokról, míg a konszolidált politikai működés időszakaiiban ezek a terek maguk is konszolidálódhatnak, megindulhat egyfajta tervezőmunka, a címben beharangozott integrációs stratégiák kidolgozása, ám ezek a stratégiák is az állami hatalom összehasonlíthatatlanul erősebb kezdeményezőkézségének és érdekérvényesítési képességének válnak áldozatává. Végeredményben a magyar kisebbség története a cselekvésképtelenség történeteként ülepedik az olvasóban, míg tanulmányról-tanulmányra haladva a kötet végére ér. (Ott aztán nem elhanyagolható méretű pofon szakítja ki gondolataiból, de erről is többet később.)

Mi tehát az ágencia-nélküliség története? Már az első szövegben megkezdődik kibontása, ahol A. Sajti Enikő a „befogadás” és „kitaszítás” fogalmait vezeti be a kronológiát strukturáló viszonyítási pontként a délvidéki magyarság történetében. Ezzel explicitté válik az az előadásán messze túlnyúló sugallat, mely szerint a tituláris nemzetek kormányai jelölik ki a határokat és a trendeket a történelem, a magyar kisebbség integrációs stratégiái arra vonatkozhatnak, hogy az egyes időszakokban hogyan alkalmazkodnak a politikai hatalmi centrum elvárásaihoz. Szarka László ezt követő tanulmánya, ahogy A. Sajti Enikőé is, persze többről szól ennél, de az egyenes vonalú olvasás nem tévesztheti el a cselekményesítési eljárás újbóli felbukkanását: a „magyar aktivista kísérlet Csehszlovákiában” végül éppen az idézett alcímben ígért ágencia elvesztését, sőt, eleve fiktív voltát bontja ki a magyar és csehszlovák kormánypreferenciák között mozogni és kezdeményezni próbáló Magyar Nemzeti Párt történetében. Bár a szövegben van olyan utalás, amely a kisebbség pártját érdekérvényesítésre képes szereplőként állítja be („a politikai elit opcióit és magatartásformáit kétségkívül igen erősen meghatározták a magyarországi kormányzati instrukciók, amelyek kialakításában azonban ők maguk is kezdettől fogva részt vettek” – 27. o.), az előadás központi részét kitevő esettanulmány az aktivizmus egy korszakáról azonos módon zárul. Eszerint a kisebbségek feje felett dühöngő nagypolitika, a két érintett kormány bel- és külpolitikai stratégiái zárják ki az aktivizmus intézményesülését, és vezetnek el a felismeréshez, hogy az időszakos kvázi-partneri viszony ellenére az „aktivista politika [...] illúziónak bizonyult”. (39. o.)

Szarka László szövegének egy további megjegyzése arra vonatkozik, hogy az intézményesülés történetével párhuzamosan létezik a magyar kisebbség *intellectual history*-ként értelmezhető története is, amely természeténél fogva folyamatos és autonómabb. Ezt a kognitív ágenciát mutatja be elsősorban Bárdi Nándor szövege, aki ugyanakkor arra is kitér, hogy a kisebbségtörténeti kronológia strukturálható az intézményvédés és az intézményépítés fogalompárja mentén – az A. Sajti Enikő által felvázolt ellentétes perspektívát kiegészítve vagy felváltva, tehetjük hozzá. Azt azonban ő is elismeri, hogy az intézményvédés és- építés története sok szempontból szándékok története, és éppen ez a jellemző az, amelynek következtében az *intellectual history* megkerülhetetlenné válik: „a kisebbségi elitek saját társadalmuk feletti ellenőrzésének problémája az egész magyar kisebbségtörténeten végigvonul. A választásokon alapuló

kontroll hiányában ezért értékelődik fel a kisebbségi élet erkölcstana, az egység- és hagyománykultusz.” (66. o.)

A bevezető tanulmányokat követő két nagyobb egység (*A kisebbségi kérdés a nemzetközi kapcsolatrendszerben, Revízió és integráció*) a kötet valósággal fullasztó fejezetei, ahogy ugyanez a jelző alkalmazható arra a történeti helyzetre, amelyben a nagypolitika szorításába került magyar kisebbségek találták magukat, elsősorban a történelem nagy csomópontjain. Paradigmatikusnak ilyen szempontból L. Balogh Béni írása tekinthető a magyar–román „idegháború”-ról a második bécsi döntés idején és után. A szerző egy metaforája/modellje kiválóan ragadja meg a bemutatott helyzet lényegét: a román és magyar diplomácia, mint bemutatja, a zéró összegű játékok logikája szerint működött, melyben az én nyereségem szükségszerűen más vesztesége, és fordítva. A zéró-összegű játékokat a társadalomtudományban ma gyakrabban nevezzük fix összegűnek, ez kifejezi, hogy az elosztható javak összege véges és meghatározott, és a játékok modelljében általában nem is lelünk maradékot. Ez a maradéknélküliség, a két állam bizalmatlan osztozkodása a hatalom felett, ha a modellt metaforaként olvassuk, azt is implikálja, hogy a nem-játékosnak, a kisebbségnek nem jut sem szerep, sem kifizetés a játékban, a két kormány konfliktusukban is légmentesen simul egymáshoz, földrajzilag határaikkal, absztrakt értelemben pedig a hatalom és érdekérvényesítés monopolizálásával.

Ezt a végletekig élezett helyzetet nézetünk szerint jogos paradigmaticusnak tekinteni. Még akkor is, ha a két tematikus egység más írásai ezt nem pontosan ismétlik meg. De a szuverén vagy szuverén státuszra törő hatalom kizárólagos ágencia-igénye tükröződik Hámori Péter írásában az észak-erdélyi magyar szociálpolitikában, Göncz László a muravidéki vendek identitáskonstrukciós kísérleteiről szóló tanulmányában és a többi szövegben is. Filep Tamás Gusztáv az általa művelt jellegzetes és mindig tanulságos eszmetörténeti vizsgálatot folytatva egyfelől magányosan tanúskodik a kisebbségi közösség kognitív autonómiájának ellenálló-képességéről, másfelől ennek az ellenálló-képességnek a története, mint ez szövegében világosan megmutatkozik, egyben az intézményi-politikai autonómia/ágencia körülbástyázásának sikertelenségét is narrálja, mely nemcsak a csehszlovák, de a magyar politikai elittel szemben is megmutatkozik az első bécsi döntés idején. A közvetlen – katonai – kontroll finommechanikáját mutatja be Necze Gábor tanulmánya, amely a szuverén hatalom nomoszának, érvényesülési területének kiterjesztését dokumentálja a visz-

szaszerzett Kárpátalján. A kifejezetten a központi hatalom érdekérvényesítésére, a kisebbségi csoportok kooptálására vonatkozó tanulmány Eiler Ferencről és Hornyák Árpád munkája a magyar kormány délszláv politikájáról hasonló állami logikákat mutat meg működésükben, tovább bővítve az ágencia elvesztésének/elrablásának történetét.

A harmadik tematikus rész feltétlenül üdvözlendő módon a gazdasági önszerveződésről folyó kutatásokat tartalmazza. A gazdasági dimenzió hangsúlyos szerepeltetése azért is rendkívül fontos, mert nemcsak a kisebbségi és minden társadalmi lét egy fontos komponensét vonja be a történeti kutatás körébe, de, szorosabban véve, azért is, mert egy újabb felületen válik feltehetővé a kérdés a kisebbségi cselekvőképesség és érdekérvényesítés lehetőségeiről. Elsősorban azonban azt kell leszögezni, hogy a tanulmányok többsége nem magyarázza meg, miért az „önszerveződés” az egyetlen főnév a szekció címében. A tanulmányok döntő többsége, így Gaucsík István, Kovács Attila, Simon Attila, László Márton és Oláh Sándort munkája legalábbis olvasatom szerint arról szól, hogy az önszerveződési potenciál miért nem tudott érvényesülni az egyes országokban és korszakokban. Alternatív történetet egyedül Hunyadi Attilának „sikerül” elmondania: ő a két világháború közötti Erdélyt kutatva megtalálja a kisebbségi lét autonóm gazdasági dimenzióját. Egyfelől minden okunk megvan feltételezni, hogy ez a dimenzió – ha sokkal szűkebb korlátok között is – de minden korban és országban létezik, másrészt az is sokatmondó, hogy a többi szerző, nyilvánvalóan témájuk alapos ismeretében, egy másik, domináns dimenzió megragadását választotta, melynek alapvető jellemzője az önszerveződés autonómiáját felszámoló és a gazdasági életet agresszívan átstrukturáló állam.

A fenti tanulmányok további hozzáadott értéke, hogy a napi gyakorlat struktúrái felől közelít a kisebbség történetéhez. Ez azért jelentős, mert a politikai színpadot jellemző kisebbségi elit – többségi politikai szereplők, illetve a vertikális hatalmi működést feltáró kisebbségi társadalom – kormány fogalompárjai által szétválasztott szereplőket legalábbis kicsit össze képes keverni, sokban árnyalva ezzel múltképünket. Megmutatkozik, hogy szabad gazdasági rendben a gazdaság autonóm logikája párhuzamosan létezik a kisebbségi lét logikájával, azaz egy kisebbségi gazdasági szervezet nem a kisebbség felvirágoztatásáért létezik csak, hanem gazdasági célú társulás (Hunyadi Attila), ahogy az is láthatóvá válik, hogy adott esetben a kisebbséghez való tartozás nem zárja ki az állami hatalom kivetítésében való közreműködést (Oláh Sándor).

A két utolsó tematikus egység az intézmény- és az értelmiségtörténet felé nyit, ám utóbbi maga is sok szállal kapcsolódik a szorosan vett intézménytörténethez, hiszen szereplői az intézmények létrehozói és működtetői vagy a kívülről irányított intézményesülés elszenvedésének kiemelt alanyai (hiszen ők lennének a természetes, így szerepüktől megfosztott, intézményépítők). Nem haszontalan ezen tanulmányok alapján kiemelni, hogy természetesen a történész jócskán képes feltárni különbségeket egyes politikai rendek alternatív politikai identitásokat korlátozó szándékainak eszköztárában. Ebből a szempontból nagyon nagy a különbség a György Béla a romániai Országos Magyar Párttól, Nagy Mihály Zoltánnak a szintén romániai Magyar Népi Szövetségről és Gagy Józsefnek a román kommunizmus korai korszakának egy epizódjáról szóló írásában ábrázolt ellenőrző mechanizmusok között. Az ágencia teljes feltételezésének problematikus volta azonban már abban is megmutatkozik, hogy a román államtörténet korszakváltásai alapvetően átalakítják a kisebbség viszonyát a domináns politikai struktúrákhoz. Pontosabban fogalmazva: az aktuálisan létező rend diktál feltételeket, ezzel már eleve kizárja a kisebbség-állam viszony dialogikus konstruálását. Angyal Béla a két háború közötti Csehszlovákiát megidéző írása pedig ezt azzal árnyalja, hogy bemutatja a magyar pártok stratégiáit a két tituláris nemzete közötti feszültségekkel küszködő államban. Ebben az esetben az *opportunity structure*, azaz a politikai lehetőség-struktúra (Szabó Máté fordításában) pillanatnyi konfigurációja, a többségi hatalmi körön belüli megosztottság eredményez bizonytalan helyzetet, azaz egy működési zavar vezet a kisebbségi ágencia legalább részleges visszanyeréséhez, ahogy ez ideig-óráig a második világháborút maga mögött hagyó, kialakulatlan belső struktúrájú Romániában is történt. Éppen ezért sem ez a szöveg, sem Nagy Mihály Zoltán tanulmányának vonatkozó részei nem gyengítik a kötet legnagyobb része által keltett benyomást, inkább árnyalják azt, a többségi elit működésének és a politikai rend intézményesültségének zavaraiiban találva meg – a kivétel erősíti a szabályt elvének alapján – azt a pillanatot, amikor a kisebbségtörténet általános logikája felfüggesztődik.

Az utolsó rész ehhez a megközelítéshez lényeges hozzájárulást tesz. Az értelmiségtörténet perspektívája megengedi, hogy a kisebbségi (jellemzően reaktív) stratégia mellett az egyén érvényesülési stratégiái is megjelenjenek a látómezőben, rávilágítva arra, hogy az egyén számára a kollektivitással szembeni állami-kormányzati bizalmatlanság az integ-

ráció különböző formáit nem feltétlenül zárja ki. Stefano Bottoni tanulmányának érdeme, hogy bemutatja, hogy verbuválódnak csoportok a romániai kommunista rendszerben, amelyek – ha elsősorban lokális és regionális szinten is – aktívan részt képesek venni a politikai folyamatokban. A szerző ugyanakkor szintén azzal zár, hogy konstatálja a román kommunizmus 1958 utáni elzárkózását a kisebbségi aktivizmus elithez köthető és spontán-társadalmi formáitól egyaránt. Kivételes történetet mond el Novák Csaba Zoltán a megyésítés regionális politikájáról Romániában, az 1968-as évben, amennyiben az általa megvizsgált esetben egy város (Csíkszereda) képes volt társadalmának mozgósítása (tüntetetés) és párhuzamos elitakciók révén biztosítani magának a megyeszékhelyi pozíciót. A tanulmány kivételes, mivel a sikeres érdekérvényesítés példáját hozza, és mégis illeszkedik a sorba, mivel az érdekérvényesítés eleve egy, a kisebbség preferenciáinak érvényesülése nélkül formálódó új közigazgatási rend adminisztratív jellegű, ráadásul egy másik magyar város érdekeit (Székelyudvarhely) sértő technikai revíziója, és nem a rend kontúrjaira gyakorolt befolyás – a tanulmány első része ezt messzemenően érzékelteti és dokumentálja. Végül Popély Árpád tanulmánya érdekfeszítő módon mutatja be, hogy a nemzeti diskurzus hogyan jelenik meg a magyar kommunizmus legsötétebb korszakában a kommunista anyaország belső diplomáciai diskurzusában, valamint a szlovák kommunisták belső vitáiban. Elutasítás és integráció itt abban az értelemben jelenik meg, hogy a kommunizmusok nyelvei egyszerre utasítják el a hagyományos nemzeti beszédmódok továbbvitelét (például burzsoá nacionalizmusként aposztrofálva azokat), ám ezzel egyidőben integrálják is a nemzeti kérdéssel való foglalkozás amúgy hiperburzsoá hagyományát saját kompetenciák közé, persze anélkül, hogy a kérdés relevanciáját explicit módon elismernék. A külső és belső hatalom tehát, a kötet egyéb tanulmányaira visszagondolva és Popély Árpád anyagát ezek kontextusában olvasva, régi logikájával működik, a belső önpozicionálás és a külső támaszkeresés szintén korábbi ismerős stratégiáit követi a magyar kisebbségi elit is. Ezekben a tanulmányokban a bizonytalanság inkább a lokális és az egyéni szinten azonosítható: karrierszemponatok, kooperáció és érdekképviselés az egyes szereplők számára nagyon is valós választásokként jelennek meg, ám minden esetben változatlan a háttér – a központi rend önérvényesítésének, a kisebbségi preferenciákat nem egyszerűen elnyomó, de azokat felszámolni kívánó keretében értelmeződik a magyar politikai értelmiség mozgása.

E részletekre és árnyalatokra érzékeny, ám erős általános benyomást hátrahagyó jelentős gyűjteményre (is) reflektál Horváth Sz. Ferenc rövid tézissorozata a kötet végén. A szöveg legalábbis furcsa, sok tucat tézis és altézis sorjázik, igazából egyszerre be sem fogadható módon. A szerző sajnos nem könnyíti meg a lényeges elemek hüvelyvezését azzal, hogy sok, az olvasói figyelemmel visszaélő általános közhelyt szerepeltet. Ezt az eljárást utóbb a specifikusan kisebbségtörténeti tézisek legitimálják – azt lehet mondani ugyanis (vállalva, hogy ezzel a szerzői szándékon erőszakot teszek), hogy a tézisek alapvető állítása szerint a magyar kisebbségtörténet azért nem működik megfelelően (mint beszédmód és mint kutatási program), mert a történetírói praxis említett közhelyes aspektusait nem érvényesíti. A részterület hiányosságainak forrása az amúgy mindenki által reflexió nélkül elfogadott általános gyakorlati maximák figyelmen kívül hagyása a kisebbségtörténet továbbírása során. A tézisek között egészen a 4.2.2. téziséig kell utat vágni annak, aki rá akar lelni arra a kulcsmondatra, mely előírja, hogy „az új perspektíva [...] a passzív áldozatszerep legitimálása helyett azokra a momentumokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a kisebbséget aktív, cselekvő csoportként mutatják”. Ez a tézis erőteljes megkérdőjelezése az ágencia-vesztés cselekménye köré szőtt elbeszélésmódnak, amelyet – általában kvalifikálva – a legtöbb szerző alkalmaz. A tézist megelőző és követő egyéb tézisek maguk is leszögezik azt, hogy a kisebbség adott politikai lehetőség-struktúrán belül kénytelen működni – de, működik. Engedtessek meg, hogy ebben a vitában ne kelljen állást foglalni. Bizonytalan ugyanis, hogy hol a határ a strukturális adottságok jelentette korlátozó kényszer (*constraint*) és a politikai intézmények által kijelölt arénákban kifejtett tevékenység aktív aspektusa, az ágencia működése között. Ez ugyan nagy hagyományokra tekint vissza az egyik ún. új institucionalista kutatási irány, a *historical new institutionalism* berkein belül, ám ne feledjük, hogy ezen elmélet forrása az amerikai Kongresszus tanulmányozása, azaz egy rendkívül jól definiált arénaegyüttes, amelyben a politikai cselekvés kereteit jelentő intézményi normák és az egyén, illetve csoport közötti interakció sokkal könnyebben ragadható meg, mint a többszörös, esetleg függetlenül kialakult elemekből felépülő intézményi környezetben működő kisebbség, melyet egyaránt képvisel a történelemben saját társadalmá, egyes elitcsoportjai és az elit egyes tagjai. Éppen emiatt nem vállalkoznék arra sem, hogy megállapítsam, a szerző szerint a kötetben előtte szereplő tanulmányok megfelelnek-e ennek az előírásnak.

Mindössze annyi szögezhető le, hogy Horváth Sz. Ferenc tézisei általában véve megfogadandók, ahogy megfogadandók azok a módszertani implikációk, amelyeket felvet. Ha ugyanis a szövegekről e világos szempontok alapján nehezen mondható ítélet, úgy – a téma nehézségei ellenére is – mindenképpen indokolt a kutatások során a történetési perspektíva minél explicitebb teorizálására törekedni. Ha valaminek a hiánya a meglepetés erejével hat a kötetben, úgy az elsősorban ennek a szándéknak a hiánya. Gyökereiben számos perspektíva felfedezhető: Eiler Ferenc elindul a komparatív tanulmányok útján, de megközelítésében a komparatív perspektíva alkalmazását nem formalizálja, nem konstruál explicit szempontrendszert az összehasonlításhoz. Az olvasó ettől a tanulmányt élvezi – csak éppen maga konstruálja meg a szerző feltételezett szempontrendszerét az olvasás folyamatában. Gagyí József kognitív szociológiai/antropológiai megközelítése jóval explicitebb, ahogy Bárdi Nándor szintén jól körülírja, ha elszórt megjegyzésekben is, egy kisebbségi intellectual history működésének feltételrendszerét. Ezek azonban a kivételek. A többség a kisebbségtörténet teorizálásától való tartózkodása azt eredményezi, hogy a történetírói működés kontextusát az olvasó teremti meg, ő mérlegeli, hogy az olvasott szöveg például Horváth Sz. Ferenc téziseivel milyen viszonyban van. Félreértés ne essék, ettől egy tanulmány lehet tanulságos, árnyalt és pontos, amint ez a kötet szövegeire általában véve igaz is. Ha azonban a szakma állásának bemutatása, a *state of the art* nevű új tudományos műfaj művelése is cél, úgy ez nem végezhető el a reflexió nyelvén a történész mesterségébe való becsatornázása nélkül. Ráadásul, és ez hosszú távon még fontosabb, nehezen képzelhető el, hogy a kisebbségtörténet erről a pontról úgy léphessen tovább, hogy nem kínál bizonyos versengő előnyöket kínáló módszertanokat, paradigmatisztikus kérdésfeltevéseket, melyek a klasszikus történeti elemzés nyelvéhez képest lehetővé teszik az olyan kérdések explicit kezelését, mint amelyeket Horváth Sz. Ferenc váratlanul feltesz a kötet végén.

A fentiek fényében még egyszer fel kell tenni a kérdést, meggyőző-e az ágencia-nélküliség nagyelbeszélése mint a kisebbségtörténet művelésének formája? Ez alighanem végérvényesen a vélemények birodalmába vezet, ám ennek ellenére megkockáztatom, hogy önmagában ezzel nincs gond. Elfogadható – miért is ne lenne? – hogy egy történetési episztémé művelői egyebek mellett ennek a műveiket sok szempontból meghatározó mélyszerkezeti jellemzőnek az adoptálásával működnek. A kérdés ugyanis aligha az, hogy a poétikai horizontok narratív-mitografikus

jellege (amely a tézisek provokatív szerzőjét is motiválja) mint olyan kiiktatható-e. Ám minden módszertani finomítása, minden alkalmazott társadalomtudományi perspektíva olyan kérdésfelvetéseket ír elő, amelyek nem ebből a narratív magból fakadnak – azaz kvalifikálják azt, ahelyett hogy egyszerűen belső logikáját örökítenék tovább. A kötet tanulsága szerint a kisebbségtörténet művelőiben erre – a saját perspektíva függesztésére, az empíria kritikai beépítésére – nagyon is van hajlandóság, hiszen így vagy úgy, de szinte minden szöveg azonosít olyan mozzanatot, amely az ágencia-nélküliség tézisével szemben más szereplőképet sugall. A recenzió megérzése csak az, hogy ezen az úton továbbmenni legalábbis lényegesen könnyebb lenne a saját, történelmi pozícióra való reflexió, az egyén, a csoport és a struktúra viszonyrendszerének egyes dimenzióit megszólíthatóvá tevő modellek tudatosabb alkalmazása révén.

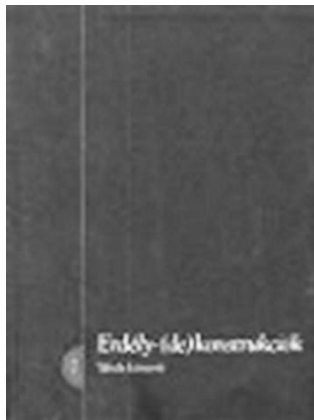
BOKOR ZSUZSA

Identitáskurzusok Erdélyről

Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*.

Tabula Könyvek 7. Budapest–Pécs,
Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció-
és Médiatudományi Tanszék, 2005.

Érdekes és újszerű vállalkozást sejtet a kötet, már a cím önmagában provokatívan hangzik: arra számítsunk, itt valami másról lesz szó, a szerzők felfedik az eddigi „Erdély mint Tündérvölgy” sztereotípia mögött rejlő huncut összefüggéseket, és tesznek róla, hogy teljesen lecsupaszítva adják eléink a valóságot. Ezt az érzésünket csak megerősíti a kötet szerkesztőjének bevezető tanulmánya, amelyben az Erdélyhez, az erdélyiséghez kapcsolódó identitásdiskurzusok frappáns összegzésére vállalkozik. A szerző a mai Erdély-reprezentációk kettősségét (idegenség és azonosság) emeli ki, és ezt kapcsolja a politikum, a média, a tudományos érdeklődés tendenciáihoz: hogyan fedezik fel Erdélyt a magyarországiak maguknak, a turizmus számára, saját nemzeti közösségkeresési folyamataikban, miként használja a nacionalista politika az Erdély-mítoszokat, és ez miként csapódik le a magyarországiakkal kapcsolatba lépő (jórészt Magyarországon dolgozó) erdélyiek tudatában. Az az Erdély-kép, mondja a szerző, amelybe az autenticitást, a nemzeti

létezés bizonyítékát konstruálják meg és kódolják bele, a nacionalizmus konstrukciója. (26.) A kötet tanulmányai, jelzi előre, azt kívánják megmutatni, hogy azokat a helyeket, amelyek a nemzetet mint érzelmi köteleket és élményközösséget megtapasztalás lehetőségét rejtik, „miként találják ki és rendezik be a megélendő autenticitás színpadaként.” (uo.).

A kötet két nagyobb tartalmi egységre oszlik. Az első, *A nemzeti örökség felfedezése, kultuszhelyek teremtése* Ilyés Zoltán tanulmányával indít, aki a gyimesi ezeréves határ sajátos olvasatát adja: milyen magyar határjelekkel, szimbólumokkal, térfoglalási akciókkal találkozunk a megjelölt helynél, és röviden azt is megpróbálja szemléltetni, hogy ezzel szemben milyen ezekre reflektáló román kontextualizáló és dekomponáló tevékenységek zajlanak. A narratívák (az elemzés egységei) textusainak vizsgálata arra a következtetésre juttatja, hogy a magyar határ- és örökségrecepció szelektív és önkényes, tulajdonképpen a „köztes minőségek figyelmen kívül hagyásának nagy kelet-európai hagyományára utal”, mert valójában „a székelyek/csángók és a románok között nem egy izoláló kulturális-etnikai határvonalról, hanem egy többé-kevésbé széles interferenciázónáról beszélhetünk”. (45.) Hiányolható talán mindebből a narratívák egy szélesebb körű elemzése: mivel a szerző – a szakirodalmát áttekintve – nem ismeri az erre vonatkozó román nyelvű irodalmat, ezért a román „térviszafoglaló” elemekből csak a vizuálisan megjelenítetteteket tudja magyarázni.

Sebestyén Adrienné a magyar turisztikai irodalom Erdély-képet vizsgálja. Míg történeti áttekintésében hozott példái kissé felületesek, ugyanis a 18–19. századi útikönyvleírásokból csak bevillant részleteket, anélkül, hogy közöttük összefüggést teremtené, 20. századi útikönyv-összehasonlításai már sokkal részletesebbek, amelyben az objektív tartalom és az emocionális töltet, az adatok nagyságrendje mind összehasonlításra szánt tényezők. A szerző nem áll meg a nyomtatott anyagok elemzésénél, a turisztikai irodák anyagait és az Interneten található on-line ajánlatokat is bevillantja, hogy mindinkább látható tegye a kétfajta Erdély-olvasat bejátszását ezekben a diskurzusokban: Erdély mint egzotikus, mégsem olyan távoli táj versus archaikus, nemzeti táj, a nyelvterület legtávolabbi helye.

Vörös Gabriella a csíksomlyói búcsú funkcióiról írott tanulmányában sokadjára ismétli meg azt, amit a búcsújárás-elemző társadalomtudósok, néprajzosok több alkalommal is kifejtettek: 1990 után a csíksomlyói búcsú arculatot váltott, több lett, mint vallásos rítus. Tanulmányá-

ban magyarországi zárandokokkal készített interjúkat elemez. Szerinte szükséges az alulról történő szerveződés, éppen ezért igen keveset ír a média szerepéről, amely hozzájárult ennek a rítusnak a megváltozásához, (pl. a Duna TV szerepéről, amely minden alkalommal élőben közvetíti a műsort). Nem tudjuk meg, hogy milyen mértékben tekinthető közösnek a rítusban résztvevő outsiders és insiders nemzeti szimbólum használata, nem veti össze a magyarországiak Erdély-kereső megnyilvánulásait az erdélyiek búcsúról szóló elképzelésével. A búcsú mint turizmus jelenségének tárgyalásakor igencsak fontos lett volna azt is megnézni, hogy milyen generációbeli különbségek vannak, ha vannak.

A következő szerző, Gagy József tanulmányában azt vizsgálja, hogy a máréfalvi székelykapuk milyen lokális és nemzeti reprezentáció eszközei, ezek miként alakították a helyiek önreprezentációját, életét, vendégfogadási szokásait, hogyan válnak egy örökségesítő tendencia elemivé.

A második tartalmi egység, amely a *Hagyomány és eredetiség paradoxonjai az etnikai migráció tükrében* címet viseli, túlnyomóan egy, a magyar nyelvterület egyik legismertebb tájegységét, az erdélyi Széket veszi szemügyre, a tanulmányok a székiek térbeli mozgásait figyelik, identitásváltozásait keresik.

Jon E. Fox tanulmányában a magyarországi vendégmunkások nemzeti identitásváltozásairól ír: milyen új, nemzeti identitásfogalomban határozzák meg magukat az erdélyi vendégmunkások egy olyan államban, amely, mondja Fox, nem könnyíti meg a beépülésüket a magyar társadalomba, nem teremt egyenlő esélyeket a magyar munkaerőpiacon. A tanulmányban bemutatja, hogy az erdélyiek milyen módon tapasztalták meg a befogadó állam idegenségét, és hogyan verbalizálták az ezzel való szembesülést. Fox azokat a módozatokat vizsgálja, ahogyan a „sűrű migrációs hálózatok létezése hozzájárult az azonosság és a más-ság új fogalmainak elterjedéséhez és megszilárdulásához”. (104.) Empatikus hozzáállást tanúsít a vendégmunkások iránt, (akik alacsony bérért dolgoznak, és akiket a befogadó társadalom rendszerint lekezel és gyanakvással figyel), azonban a terep nem megfelelő ismerete számos félrevezető kijelentésre készíti. Szerinte a munkavállalók megváltozott nemzeti identitással térnek haza: egy, a magyarországi magyarsággal szemben meghatározott magyar nemzeti identitással. Kérdésként tehetnénk fel a szerzőnek: mi változott mivé? Korábban a magyarországiakkal azonos identitástudattal rendelkeztek ezek az egyének? Majd arról ír, hogy az erdélyi magyarok nem azért vándoroltak át Magyarországra,

mert magyarok voltak, hanem mert magyarországi fizetést reméltek. A magyar nemzetiség csak kiegészítő tényező volt az egyéb, jóval gyakorlatiasabb megfontolások mellett”. (109.) Egy ilyen nyomós kijelentés megfogalmazásakor elvárnánk a szerzőtől, hogy – hipotézise alátámasztásához – legalább vázlatosan áttekintse, és összehasonlítsa a mai kivándorlásokat a korábbiakkal, a két világháború közötti vagy a kommunista rezsimbeli tömeges migrációval, amikor pedig éppen a nemzetiségi hovatartozás volt a kivándorlás egyik fő oka. Legmeredekebb kijelentése (nem tudni, a fordító hibája vagy a szerző erős dekonstrukciós törekvése írta): az erdélyi és az anyaországi magyarságnak gyakorlatilag csak a neve közös. A közös nemzetiség hiányában pedig nem remélhettek kiváltságos hozzáférést a magyarországi értékekhez.” (110). A mondat nemcsak hogy nyelvileg összefüggéstelen, (lásd második mondat), de felületes és megalapozatlan is. Ugyanilyen felületes az „oláh cigányok” értelmezése is: „az oláh és a cigány a románok népszerű jelzői”. (111.)

Molnár Péter tanulmányában egy igen izgalmas történetből indul ki: egy Székre látogató japán tánccsoport és menedzsere által megrendezett szilveszteri mulatság leírásából bontja ki – a Székéről szóló tudományos és publicisztikai szövegek legtöbbszörében megjelenő – néprajzi hitelesség, egzotikum, a tradicionális megfigyelésével járó problémákat. Az elemzés Széknek a magyar táncházmozgalomban betöltött szerepét járja körül, az ennek kapcsán kibontakozó érdeklődés típusait és eredetét fejtegetve. A városi folklorizmus egy új típusaként nevezi meg a táncházat, amelynek kapcsán egy, a városi térbe beillesztettet, eredeti környezetéből kiszakított rítusok új értékre találásáról beszél. Szerinte a városi táncház bizonyos állapotokat konzervál, éppen emiatt lemarad ideálja mögött. Itt nem „azoknak” az állapotoknak az újraéléséről van szó, amelyeket a gyűjtő valamikor a terepen talált, hanem egyfajta önmegtalálási akarat, a nemzeti értékeknek a lokális fölé való rendelődése teszi lehetővé az idegen szokás sajátjává tételét. Ez eddig egy kicsit más irányú folyamat, mint a „konzerválás”: önmagam számára történő konzerválás, amelynek egy bizonyos ponton túl már semmi köze az eredeti kontextushoz, nem is beszélve arról a (forradalmi jellegű) tendenciáról, ami a táncházat létrehozta, és amely azonban nem nevezhető ugyanolyannak, mint a népezengyűjtők munkáját, jóllehet sokszor, sok helyen ezek a szálak teljesen összeérnek. A modernizáció problémáját tárgyalva felteszi a kérdést, tekinthető-e hagyománynak az, amit egy külső kezdeményező tart fenn? („tradíciók” hiányában jön a megrendelő, aki újrajátszatja a hagyo-

mányokat már nem éltetőkkel a hagyományt.) – a kérdés nem újszerű, a néprajztudományt régóta foglalkoztatja, de nyilván egyelőre még mindig aktuális, és a székiekkel, valamint a hasonló „sztárfalukkal” kapcsolatosan egyelőre még az is marad.¹

Pulay Gergő mintegy továbbfolytatja az előbb elkezdett gondolatot, és a széki vendégmunkás életformát veszi szemügyre. Jon Fox tanulmányának gondolatait kiegészítve, a vendégmunka eredményezte erdélyiség megélésének variációit vizsgálja a Budapesten dolgozó fiatal széki építőmunkások esetén keresztül. Változó migrációs stratégiákat vél felfedezni, valamint az ezzel járó gazdasági tőke növekedése és a kulturális tőkére való szert tevés közötti összefüggéseket. Figyelemre méltó következtetésre jut, miszerint a migráció nemcsak az erdélyi és magyarországi munkás vagy munkáltató közt hozott létre korábban nem létező egyenlőtlen viszonyokat, hanem a helyi társadalmon belüli pozícióknak, különbségeknek és elhatárolódásoknak új formáit is kialakította. (157.)

Bondár Anita ugyanezt a problémát a nemi szerepek felől vizsgálja, pontosabban a Budapesten dolgozó széki nők életében bekövetkezett változásokat, a bér munka változása és migráció eredményezte minták valamiféle átalakulását próbálja megfogni. A fiatal asszonyok életében bekövetkezett változásokról szóló példák (az interjúkból kiemelt szövegrészletek) a legszemléletesebbek, és ezek valamelyest alá is támasztják a szerző hipotézisét, miszerint a migráció a nemi szerepek megváltoztatását idézi elő. Tény viszont az is, de erről nemigen esik szó az elemzésben, csupán a példák szintjén, hogy a kollektív normáknak köszönhetően a munka természete „tipikusan női” marad továbbra is, csupán a tér egy másik, távolabbi pontjára helyeződik át (háztartásban végzett munka, idősek gondozása), és a megszerzett anyagiak sok esetben éppen a férfitársadalom igényeinek kielégítését (munka nélküli férjek eltartását, fiaknak szánt házak felépítését) célozzák meg. A szöveg figyelemmel kíséri az egyes női élettereket és az ezekben történt apróbb és látványosabb változásokat, a férfi és a női munkát folyamatosan összevetve, illetve a munkát kísérő textusokat elemezve láttatja az elmúlt húsz évben lezajlott nagyobb változásokat.

Ugyancsak változásokról és a változáshoz való viszonyulásról, az ezek kapcsán kialakított narrációkról értekezik Kiss Tamás az erdélyi

¹ Lásd pl. Biró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest, Kriterion, 1987.

vállalkozók önéletrajzi elbeszéléseit elemezve. A tanulmány mind témaválasztásában, mind módszerében eltér a blokk korábbi, alapvetően magyarországi szempontú megközelítésétől, ami az Erdély mint a tradíció terepe és a változások témát dolgozzák fel. Kiss Tamás a harmincöt erdélyi vállalkozóval készített interjút Rosenthal módszerével dolgozza fel, és azt nézi meg, hogy ezek hogyan jelenítik meg az egyéni életpályát: az „értelmezés közösségét” keresi, rétegidentitások feltérképezésére vállalkozik.

* * *

Bár a kötet tanulmányait olvasva néha hiányérzetünk támad, mintha az egyes szerzők nem tudnának a szerkesztő által megjelölt kérdésre választ adni, és a dekonstruálásra váró társadalmi jelenségek konstrukciójának ismereteiről nem minden esetben adnának bizonyítást, a kötet mindenképp egy újszerű és igen hasznos kezdeményezés. Példái szemléletesek, amelyeken át azt villantja meg számunkra, hogy a valós(nak vélt) Erdélyi társadalom képére milyen szimbólumokat aggatnak, és azt nézi meg, hogyan keresik önmagukat, nemzeti identitásukat a magyarországi magyarok egy távolinak és archaikusnak vélt Erdélyben. Nem zárja le a problémákat, hanem széles ívű kitekintésre ad további lehetőségeket, arra biztatva, hogy ne tartsuk lezártnak a témát, hiszen számtalan új jelentést fedezhetünk még fel a magunk és mások viszonyában, amelyeket tényleg érdemes szóvá tenni, és amelyek nemcsak önismereti kétélyeinket rendszerezhetik, hanem tudományos megközelítéseinket is finomíthatják.

KAPITÁNY BALÁZS

Erdélyi magyar népesség-előreszámítás

Csata István–Kiss Tamás: *Népességi perspektívák.*

Az erdélyi magyar népesség regionálisan tagolt előreszámítása húsz és harminc éves időtávra.

Kolozsvár, Kriterion, 2007.

A Kriterion Kiadónál az Erdélyi Társadalom sorozatban megjelent kötet specialitását kettős jellege adja: egyfelől tudományos értelemben kiemelkedő teljesítmény, másfelől társadalompolitikai szempontból adhat gyakorlati segítséget az erdélyi magyar oktatáspolitikának, általában a politikai és kulturális elitnek. A szerzők ismertetik az alkalmazott módszert, a múltra és a jelenre vonatkozó felhasznált illetve becült adatokat, illetve a hipotéziseket. Az adatokból és hipotézisekből következő eredményeket először általános szinten, majd a választási küszöb szempontjából, végül középfokú oktatási régiók, azaz az egyes középfokú intézményi központok vonzáskörzete szerint mutatják be.¹

¹ A középfokú oktatási régiók lehatárolása és ismertetéséről lásd: Mohácsék Magdolna–Kiss Tamás: *Oktatási-nevelési támogatás. Oktatási régiók Erdélyben.* Kolozsvár, Iskola Alapítvány, 2007.

Az erdélyi magyarság számának és arányának gyors, és ami legalább ennyire lényeges, régiók szerint erőteljesen differenciált csökkenését prognosztizálja a könyv. Az előreszámítás alapváltozatának eredményei szerint az erdélyi magyarság létszáma a 2002-es 1,43 millió főről harminc év alatt 2032-re egymillió főre csökken, Románián belüli aránya 6,6%-ról 5,6%-ra esik vissza. A népességvesztés nem lesz egyenletes: míg a szórványmegyék magyarsága mintegy megfeleződik, a székely területeken a népességfogyás aránya lényegesen alacsonyabb (16–17%) lesz. A nem egyenletes népességvesztés értelemszerűen differenciáltan érinti az egyes régiók iskoláit, de a kép néhány területen egyértelműen a magyar oktatási rendszer felszámolódását vetíti előre: például Temes megyében a magyarság megfeleződése mellett 60–70%-os gyermekszám-csökkenéssel lehet számolni a kötet adatai szerint. A mellékletek és bőséges adattáblák nyilvánvalóan az oktatási rendszer tervezését szolgálják, segítségükkel 2032-ig az egyes – megyeszintű, illetve megyénél kisebb – oktatási régiókban évről évre meg lehet becsülni a különböző oktatási szinteken előreláthatóan beiskolázható diákok számát.

Korábban már jelentek meg munkák, amelyek foglalkoztak az erdélyi magyarság lélekszámának előreszámításával,² ez a könyv azonban ezektől jelentős mértékben különbözik: hosszabb időtávra, pontosabb alapadatokból és kimunkáltabb hipotézisek alapján, ráadásul regionális bontásban is elkészíti a számításokat.³

A népesség-előreszámítás a demográfiának bizonyos értelemben a csúcsteljesítménye. Egyfelől a számítás elvégzése komoly módszertani, matematikai felkészültséget, programozási és számítástechnikai ismereteket igényel, másfelől a számítások kiindulópontjaként pontos és megbízható demográfiai alapadatokra van szükség, harmadrészt pedig a hipotézisek, forgatókönyvek megfogalmazása általános társadalomtudományi ismereteket igényel. Nehezíti a munkát, hogy egy kisebbségi közösség előreszámítása lényegesen összetettebb feladat, mint egy állam népesség-

² Habcsek László–Tóth Pál Péter–Veres Valér: *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentései. 78. Budapest, 2005.; Vasile Ghețu: O proiectare condițională a populației României pe principale naționalități (1992–2025). *Revista de Cercetări Sociale*, 1996. 1. sz. 77–105.

³ Csak az érdekesség kedvéért. 2021-re – ez az az időpont, ameddig mindhárom előrejelzés elkészült – az erdélyi magyarság létszámát jelen előreszámítás 1145 ezerre, a budapesti előreszámítás 1089, míg a bukaresti hozzávetőleg 1245 ezerre becsüli.

gée, mivel esetükben a születés, a halálozás és a migráció tényezői mellé felsorakozik még egy elem: az asszimiláció.

Módszertan és adatállományok

A szerzők által alkalmazott vegyes népszámlálási-népmozgalmi alapadatokra építő kohorsz-komponens típusú előreszámítási módszer megfelel a demográfia szaktudományos követelményeinek. Az ennek alapján közölt adatok meggyőzőek. Ráadásul azzal, hogy az előreszámításban éves bontást alkalmaztak, nagyfokú precizitásról tettek tanúbizonyságot, hiszen a népesség-előreszámításokban többnyire öt éves kohorszokkal dolgoznak. Lényeges számítási tudásról tesz tanúbizonyságot, hogy a kivándorlás becslésekor a kivándorlók esetén nem stabil, hanem változó korstruktúrával számoltak.

Módszertanilag innovatív kiegészítések találhatók a regionális előreszámításokban is: ilyen például a regressziós modellek segítségével becsült kistérségi eltérő 'etnikai reprodukciós arányszám'. A szerzők módszertani felkészültsége tehát megfelel a legmagasabb standardoknak. Ennek hangsúlyozása azért nem felesleges udvariaskodás, mert igen sokáig a népesedési kérdéssel foglalkozók tevékenységét Erdélyben valamiféle félamatőr jelzővel lehetett illetni, ugyanis az érdeklődéshez és a szorgalomhoz sok esetben nem társult – nem társulhatott – megfelelő szaktudományos módszertani ismeret. Az elmúlt évtized ezen a téren nagyon komoly változást hozott, ennek a változásnak mintegy reprezentatív jele, betetőzése ez a kötet.

Módszertani téren kritikaként legfeljebb az vethető fel, hogy a szerzők igyekeztek olvasmányossá tenni a szöveget, s érezhetően a lehetőségek határáig óvakodtak a népesség-előreszámításokra általában oly jellemző képletek, matematikai levezetések szövegbe illesztésétől. Mindent, amit lehetséges volt, inkább mondatokban, mintsem képletekben írtak le. Ez az eljárás azonban minden valószínűség szerint csak kevés olvasónak jelent fájdalmat, és előnye, hogy lényegesen megkönnyíti a könyv gyakorlati hasznosítását.

A számításokhoz felhasznált adatállományok esetén már összetettebb a kép. Az előreszámítások kiindulópontjaként a szerzők különböző forrásokból származó népszámlálási, népmozgalmi-, vándorlás- illetve oktatásstatisztikai adatokat használtak fel. A vándorlásstatisztikai adatok forrása magyarországi Központi Statisztikai Hivatal (KSH), az oktatási

régiók lehatárolásához használt adatok az Iskola Alapítvány adatbázisából származnak. A fennmaradó adatok a hivatalos román statisztika adatai. Romániában a Nemzeti Statisztikai Intézet (INS) a népszámlálásokon túl, a népmozgalmi adatgyűjtések esetén is (születési, házassági és halotti lapokon) regisztrálja az érintett nemzetiségét, és ez nagyban segíthetné az előreszámításokat. A probléma azzal van, hogy ezeket az adatokat nem teszik közzé, és nem feltétlenül megbízhatóak. A nem nyilvános adatok használata tudományos szempontból kényszermegoldásnak tekinthető, hiszen így a számítások más általi megismétlésének, leellenőrzésének lehetősége nem adott. Nem tudatos hamisítás gyanújáról van szó, de ismerve például a magyarországi halálloki statisztikák pontatlanságait, vagy azt, hogy a házasságkötéskor bementett foglalkozási struktúra köszönő viszonyban sincs más adatokkal, kérdéses, vajon mennyire lehetnek megbízhatóak a szóban forgó etnikai adatok. Veres Valér, évenként összevetve az erdélyi magyar termékenységre vonatkozó népszámlálási és a népmozgalmi statisztikai adatokat, arra a következtetésre jut, miszerint „felvetődik, hogy az anyakönyvi adatok ellenőrizhetetlen módon hiányosak, így a termékenység megyénkénti elemzésére nem alkalmasak, s ráadásul regionálisan eltérő mértékben torzítanak”⁴

Ghețau (aki szintén népmozgalmi statisztikák alapján dolgozott, de nem a gyermek, hanem az édesanya – úgy látszik szintén regisztrált – nemzetiségéből indult ki) bár elsősorban a cigányság kapcsán, hangsúlyozza fenntartásait. Úgy látja, hogy az anyakönyvekből származó születési arányszám „enyhén alábecsüli a magyar kisebbség valós születési arányszámát”⁵ A Kárpát-medencei előreszámítás készítői szintén szembesültek azzal, hogy a megszerzett népmozgalmi statisztikai adatok irreálisan alacsony születésszámokat közölnek, mint írták: „a születésszám revízióra szorul.”⁶

A gondok érzékeltetésére a legfontosabb termékenységi mutató, a teljes termékenységi arányszám⁷ kérdését. A mutató mértéke a különféle szerzőknél nagy mértékben eltér egymástól, egyazon évre 1,03 és 1,23

⁴ Veres Valér: A romániai magyarság termékenysége 1992–2002 között, regionális összehasonlításban. *Erdélyi Társadalom*, 2004. 1. sz. 90.

⁵ Vasile Ghețau (2004a): A romániai románok, a romániai magyar etnikai kisebbség és Magyarország demográfiai helyzetének összehasonlítása (1992–2002). *Demográfia*, 2004. 3–4. sz. 215.

⁶ Háblicsek–Tóth–Veres i. m. 32.

⁷ A teljes termékenységi arányszám, bevett angol rövidítéssel TFR a demográfia egyik legfontosabb, igen összetett módon kiszámolható mutatószáma, amely azt

között ingadozik.⁸ Ha kulcsfontosságú adatok esetén ilyen lényeges eltéréseket találunk, ráadásul a számítások megismétlésére nyilvános alapadatok híján nincs mód, az óvatosság indokoltnak tűnik

Indokolt lett volna, hogy a szerzők alaposabban körüljárják az adatforrások minőségének, és a köztük való választás kérdését, hiszen három lehetőség is rendelkezésükre állt. Először is lehetett volna kizárólag a népmozgalmi statisztikákból becsülni a termékenységi adatokat.⁹ Másodszor kizárólag a népszámlálási adatokból is kiszámíthatók lettek volna az erdélyi magyarság termékenységi mutatói. Az ilyenféle népszámlálási adatokból becsült termékenységi mutatók jól ismertek a demográfiában, mivel igen sok olyan populáció van, amelyről megbízható census adatok állnak rendelkezésre, de a népmozgalmi adatközlés hiányos, vagy megbízhatatlan.¹⁰ Vasile Ghețau a nyers születési arányszám esetén az első számítást el is végezte és 7.5‰-kel szemben 9.5‰-et értéket kapott a magyar kisebbségre vonatkozóan (a románság esetében 9.9‰), ami arra utal, hogy a kedvezőtlenebb korstruktúra hatását kiszűrve, a magyarság teljes termékenysége semmivel sem maradna el a románságétól. (Ghețau 1,4-es értéket határozott meg mindkét etnikai csoportra.)

Emellett harmadik lehetőségként merült fel, hogy a népszámlálási adatok alapján egy korrekciós tényezővel módosítani lehetett az anyakönyvi adatokból kiszámolt értékeket. A szerzők, a Kárpát-medencei előreszámításhoz hasonlóan,¹¹ ez utóbbi utat választották, azonban nem

mutatja, hogy az adott időpont termékenységi viszonyainak állandósulása esetén egy nőnek élete folyamán átlagosan hány gyermeke születne.

⁸ A 2002. évre vonatkozó négy adatközlés : a Csata–Kiss (2007) szerzőpáros könyve; Ghețau (2004a) i. m., Veres Valér: A romániai magyarság 1992–2002 közötti természetes népmozgalma európai kontextusban. In: Kiss Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. Kolozsvár, RMDSZ, 2004.; Kiss Tamás: Az erdélyi magyar népességet érintő természetes népmozgalmi folyamatok: 1992–2002. Uo. A megadott értékek a következők: Veres– 1,08, Ghețau – 1,03, Kiss – 1,09; a Csata–Kiss-féle korrigált adat pedig 1,23.

⁹ Ghețau (2004a) i. m.; Veres (2002) i. m.; Kiss (2004) i. m.

¹⁰ A módszerről ld. pl.: United Nations Population Division: Manual X: *Indirect Techniques for Demographic Estimation*. New York: United Nations, 1983.; Eduardo E. Arriaga: *Estimating fertility from data on children ever born by age of mother*. International Research Document, no. 11. U. S. Bureau of the Census, Washington D. C., 1983.

¹¹ Habclicsek–Tóth–Veres azonban szerencsétlen módon nem a termékenységet korrigálták felfelé, hanem a vegyes házasságok modelljét térítették el, mondván „nem kívántuk »megítélni« a statisztika jószágát, ezért olyan tényezőben kerestük a meg-

indokolták választásukat és a korrekciós eljárást sem ismertették a szükséges pontossággal.

Az 'etnikai pesszimizmus' mint a hipotéziseket meghatározó keret

Az erdélyi magyar népességtudománnyal foglalkozó szakemberek már több mint egy évtizede publikálják azokat a tudományos elemzéseket,¹² amelyek napjainkra megfelelő tudományos háttéranyagot jelentenek a termékenységre, halálozásra, migrációra, illetve asszimilációra vonatkozó megalapozott jövőbeli hipotézisek kimunkálásához. A szerzők ismerik ezeket az elemzéseket, és kifejezetten innovatív módon támaszkodnak rájuk, így például Szilágyi N. Sándor intergenerációs asszimilációt becsülő eljárását¹³ frappáns módon használják fel. Az előreszámítás szerzőinek tehát egyértelműen rendelkezésükre áll az a szaktudományos ismeretanyag, amely a megbízható eredményekkel járó munka előfeltétele.

A könyvvel szembeni legkomolyabb szakmai kifogás az lehet, hogy – sok erdélyi magyar értelmiségivel együtt – túl pesszimista, méghozzá valamiféle szelektív etnikai pesszimizmus jellemzi. Ez nem lenne baj, ha ez az 'etnikai pesszimizmus' nem nyomná rá a bélyegét a tudományos hipotézisekre, és így közvetve az ezekből következő objektívnek tűnő eredményekre is. A népesség-előreszámítások lényege, hogy készítőik különféle forgatókönyveket készítenek és ezen forgatókönyvek hatásaival számolnak. Szerzőinkre azonban jellemző, hogy amennyiben a romániai magyarságról van szó, csak rossz vagy rosszabb forgatókönyveket tudnak felvázolni, pozitív elmozdulás lehetőségében nem is igazán gondolkodnak.

A könyv efféle 'etnikai pesszimizmusát' három szinten mutatjuk be: először egy egyszerű példával retorikai szinten, másodszor egy lényeges és konkrét hipotézis esetén (termékenység), ezután pedig érintőlegesen felsorolva olyan pontokat, amikor a szerzők akarva-akaratlanul pesszimizmust vittek a modellbe.

Nézzük ezt a pesszimizmust először egy olyan idézet példáján, amely retorikai szinten bemutatja a könyv alapállását: „amennyiben fel-

oldást, ami anélkül eredményez többszűletést, hogy a nők termékenysége, illetve a kimutatott születésszám változna.” Vö.: i. m. 36.

¹² A teljesség igénye nélkül: a *Magyar Kisebbség*, 2002. 4. sz.; *Erdélyi Társadalom*, 2004. 1. sz.; Kiss (2004) i. m. stb.

¹³ Szilágyi N. Sándor: Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség*, 2002. 4. sz.

tételezzük, hogy a vegyes házasságok aránya nem emelkedik jelentős mértékben (a jelenlegi 18 százalékhoz képest), és/vagy a vegyes családokon belüli etnikai szocializációban nem történik magyar szempontból hátrányos eltolódás (ahhoz képest, hogy a vegyes családok 1/3-ad részében regisztrálták a gyermekeket magyarként).¹⁴ Ebből az idézetből kitűnik, hogy a szerzők fejében meg sem fordul annak a lehetősége, hogy a vegyes házasságok aránya esetleg még csökkenhet is, vagy a vegyes családokban a magyarként regisztrált gyermekek aránya növekedhet, tehát azt gondolják, hogy a jelennel szembeni alternatíva csak a rosszabb lehet. Márpedig, ha belegondolunk, természetesen nem zárható ki más irányú változás sem. Nincs semmiféle demográfiai törvény arra, hogy egy kisebbségi közösségben a vegyes házasságok aránya csak nőhet, vagy legfeljebb stagnálhat. Nem amellet érvelnék, hogy a vegyes házasságok aránya csökkenni fog, de az igenis lényeges, hogy egy előreszámítás esetén nem zárható ki ez a forgatókönyv sem. Hasonlóképpen nem zárható ki az sem, hogy a vegyes házasságokban a magyar identitású, vagy 'potenciális magyar iskolába járó', 'potenciális magyar szavazó' gyermekek aránya növekedhet.

A fenti példa után érdemes megvizsgálni az erdélyi magyarság termékenységeinek a kérdését. A szerzők a rendelkezésükre álló népmozgalmi adatok alapján alapesetben azt feltételezik, hogy az erdélyi magyarság teljes termékenységi arányszáma a kiindulási évben (vagyis 2002-ben) 1,23, és ez 2022-re 1,5-re, 2032-re 1,7-re nő. Románia összlakosságában ugyanez az arány 2002-ben 1,28, 2022-ben 1,55, 2032-ben 1,75.

Ezek a feltételezések külön-külön nem tűnnek pesszimistának, sőt, a Romániára vonatkozó hipotézisek lényegesen optimistábbak, mint az ENSZ előrejelzése,¹⁵ hiszen ez utóbbi 1,4–1,5 körülire becsli 2030-ban a teljes termékenységi arányszámot. (Vasile Ghețau – egyébként termékenységi szempontból igen optimista – előreszámítása 2030-ra 1,9-es TFR-al számol.¹⁶)

¹⁴ Lásd. 44. old.

¹⁵ United Nations Population Division: *World Population Prospects (Revision 2006)*. CD-ROM. New York, UNPD, 2007.

¹⁶ A nem demográfus olvasóban felmerül a kérdés: miért olyan biztosak abban a demográfusok, hogy mind Romániában, mind Magyarországon a termékenység egyáltalán nőni fog? Ennek – nagyon leegyszerűsítő magyarázata – az, hogy a rendszerváltások óta megfigyelt termékenység-csökkenés két tényezőre bontható fel: egy 'valódi' csökkenésre, és egy termékenységi mintaváltásból következő csökkenésre. Az utóbbi értelemszerűen egy ideiglenes hatás, és előbb vagy utóbb

Az 'etnikai pesszimizmus' azonban nem is ebben nyilvánul meg, hanem abban, miszerint nem indokolt, hogy a szerzők valamiféle törvényszerűségként azt feltételezik, az erdélyi magyar nők termékenysége a romániai átlagnál 0,05-tel alacsonyabb lesz az egész előreszámítási periódus alatt. Fontos látnunk, hogy ez az első pillanatra nem jelentős különbség kiindulási alapként a románság arányának növekedését eredményezi a modellekben. Ez a feltevés azonban nem tűnik megalapozottnak.

A könyvben TFR-ra vonatkozó adatokat vitatható népmozgalmi statisztikák alapján 1989-től közöltek, azokat utólag korrigálták a népszámlálási adatok alapján. Ha ezeket az adatokat és a korrekciós eljárást elfogadva összevetjük az erdélyi magyar és romániai TFR-t, azt tapasztaljuk, hogy 1997 óta a különbség elhanyagolható. Több tényből is arra következtethetünk, hogy már a jelenben sem igaz, miszerint az erdélyi magyarság teljes termékenységi arányszáma egyértelműen alacsonyabb lenne a románságénál, és a jövőben minden valószínűség szerint meg fogja haladni azt. Ezt több dolog is alátámasztja.

Egyfelől az elmúlt évtizedekben – sok, egyébként nem szerencsés társadalmi változás hatására – az erdélyi magyarság szerkezete termékenységi értelemben szerencsés, magasabb gyermekvállalási kedvvel rendelkező rétegek irányába tolódott el. Így az erdélyi magyarságon belül a falvakban, illetve a székely tömbben lakók aránya nőtt, miközben a románság gyorsan városiasodott, és iskolázottsága is lényegesen meghaladja a gyöngén iskolázott és erős értelmiségi kivándorlástól sújtott magyarságét. Amennyiben a város és falu közötti különbség a termékenység tekintetében fennmarad – márpedig ismereteink szerint ez fog történni, ha nem is a mai mértékben –, az immár a románságot sújtja nagyobb mértékben.

Az a tény is a magyar etnikum tartósan nagyobb termékenységre utalhat, hogy a magyarországi magyarság termékenysége a romániai kényszerintézkedéseken alapuló népesedéspolitikai megszűnése óta összességében elég jelentős mértékben meghaladja a románságét, a magyarországi TFR az 1990 óta eltelt 16 évből 13-ban meghaladta a romániai értéket. A megbízhatónak tekinthető (pl. ENSZ) független

– az átlagos gyermekvállalási életkor növekedésének megszűntekor – fizikai okokból véget kell hogy érjen. Ekkor a termékenység is nőni fog, de a másik tényező – a 'valódi' csökkenés – miatt nem fogja elérni a rendszerváltás előtti értéket. A kérdés 'csak' az, hogy a két tényező egymáshoz viszonyított aránya milyen, vagyis az emelkedés meddig fog tartani.

előrejelzések szerint a következő évtizedekben a magyarországi érték alapvetően meg fogja haladni a romániaiét. Ennyiben tehát az olyan közkeletű érvek, miszerint a magyarság gyermekvállalási kedve általában alacsonyabb lenne a románságénál, nem állják meg a helyüket.

Végül, mint már említettük, maguk a 2002-es népszámlálási adatok, ha azokból becsüljük a termékenységet, szintén arra utalnak, hogy a magyar etnikum korspecifikus termékenysége valójában ekkor sem marad el a románétól.¹⁷

A termékenység alulbecslése által okozott problémákat jól be lehet mutatni a Kárpát-medencei előreszámítás példáján – Veres Valér akkori töredékes adatokból származó becslése alapján 1997 és 2001 között 1,05 volt az erdélyi magyarság teljes termékenységi arányszáma, bemutatott könyvünk szerint azonban ekkor legalább 1,26 körül volt. Mivel a korábbi, irreálisan alacsony mérték szolgált kiinduló-értéknek, ez jelentős mértékben befolyásolta az eredményt is – negatív irányban.

A szerzők a termékenységhöz hasonlóan a kivándorlásnál is per definitionem azzal számolnak, hogy a románság kivándorlása kisebb lesz a magyarokénál. A magyarok jövőbeli vándorlási egyenlege – nem meglepő módon negatív irányban – túl van becsülve, elsősorban azért, mert a kivándorlási adatokból kiindulva egyáltalán nem számolnak a részleges visszavándorlás lehetőségével.¹⁸

A szerzők arra sem gondolnak, hogy a magyar kivándorlók korstruktúrája a jövőben feltehetően szerencsésebb irányba mozdulhat el, mint a románoké, így kisebb arányban csökken a termékeny életszakaszban lévő nők száma. A generációk közötti asszimilációs folyamatok becslésekor pedig egyáltalán nem számolnak azzal, hogy házasságok egy jelentős része még a gyermekek kiskorában felbomlik, ez pedig csökkenti a vegyes házasságokból következő etnikai veszteség mértékét. Ráadásul a vegyes házasságok bomlékonyabbak, mint a homogén magyar házasságok, ez a bomlékonyság pedig paradox módon tovább csökkenti a magyarság intergenerációs asszimilációs veszteségét. (És egyik oka

¹⁷ Ld. Ghețău (2004a) i. m. Más kérdés, hogy természetesen ez a teljes termékenységi többlet nem lesz képes ellensúlyozni a rosszabb korstruktúrából, és az asszimilációból biztosan, a kivándorlási többletből esetleg származó hatásokat, így a magyarság aránya Erdélyben továbbra is csökkenni fog.

¹⁸ Ne feledjük a századfordulón Amerikába, vagy 1956 után Magyarországról kivándorolt magyarság 25–30% visszatért, indokolatlannak tűnik annak a feltételezése, hogy Erdélybe senki sem fog visszatérni.

lehet annak, hogy a népszámlálások adatai kevesebb vegyes házasságról számolnak be, mint a népmozgalmi statisztikák.)

Társadalompolitikai következtetések

A könyv társadalompolitikai, elsősorban oktatáspolitikai használatára elsősorban a gyermeklétszámok, illetve az ezek alapján indítható osztályok számának jövőbeli előrebecslése ad lehetőséget. A népesség-előreszámítások kapcsán mindig komoly kérdés, hogy azok eredményeit mennyire lehet aprópénzre váltani, vagyis mi az a részletesség, ameddig ezekből az eredményekből konkrét intézkedéseket lehet levezetni.

Nyilvánvaló, hogy minél nagyobb az időtáv, kisebb a területi egység, illetve minél több közvetítő tényező kerül a létszám és a társadalmi jelenség közé, annál kevésbé lehet az intézkedéseket tervezni. Az indítható osztályok számát például a gyermekszámmal szinte egyenlő mértékben meghatározza egy másik, alapvetően az állami szabályozástól függő tényező: a minimális osztálylétszám. Az, hogy a születéskor a kórházban magyarként bejelentett gyermekekből hány fogja a magyar nyelvű oktatást választani, szintén egy olyan szorzó, amelynek mértéke a 0-tól akár jóval 1 fölé is nőhet. Utóbbit például a vegyes házasságokban született gyermekek, vagy egy magas presztízsű iskola tehetik lehetővé.

Az oktatási adatok bizonytalan előre-jelvezhetőségének illusztrálására két gonoszkodó példát hoznék fel. Ha a szerzőpáros – vagy akárki más – 1990-ben az akkori magyarországi népszámlálási adatok alapján előre-számítást készített volna a magyarországi német oktatás 2007-es várható helyzetéről, akkor nagyon negatív képet kellett volna felvázolnia: alig 30.000-esről mintegy 20.000 főre csökkenő, tipikusan szórványban élő, erőteljesen asszimilálódott, erősen előregedett közösség képét, egy-egy évfolyamban a gyermekek száma csupán 150–170 fő. Ezzel szemben 1990 és 2007 között a német nemzetiségi (nem nyelvoktató!) iskolarendszer tanulólétszáma nőtt, és noha az 1990-es népszámlálás szerint 1988-ban csupán 155 német nemzetiségű gyermek született, 18 év elteltével mégis 321-en érettségiztek a magyarországi német nemzetiségi oktatási rendszerben.

Vagy ahogy az 1990-es romániai népszámlálás adataiból egyáltalán nem lehetett levezetni azt, miszerint jelenleg Bákó megyében az állami oktatásban évfolyamonként 100–150 diák tanulja a magyar nyelvet (nem számítva az iskolán kívüli foglalkozásban résztvevőket), ehhez hasonlóan

azt se tudjuk a demográfiai adatokból levezetni, hogy 2020-ra Bákóban kiépül-e a magyar tanítási nyelvű iskolák rendszere, vagy esetleg csak egy Rekecsin mellett álló romépület emlékeztet-e majd a jelen törekvéseire.

Az adatok értelmezésekor tehát figyelembe kell venni, hogy azok nem kőbe vésett számok, hanem inkább orientáló jellegű háttér-információk, és gyakorlati jelentőségük elsősorban a közép- és felsőfokú oktatás megszervezésre szempontjából van. Például alkalmas a közép- és felsőfokú iskolák körzeteinek, méreteinek meghatározására, így annak megbecslésére, hogy szükség van-e Dévában két magyar nyelvű középfokú oktatási intézményre, vagy hogy reális költségfordítással tartósan fenntartható-e a középfokú magyar oktatás Szamosújváron és Désen is stb.

Az elemi és az általános szintű oktatás esetén a könyv által használt járásnyi, megyényi oktatási régiók túl nagyok ahhoz, hogy 6–14 éves gyermekek számára valódi területi egységként funkcionáljanak. Az ezen a téren valós egységként funkcionáló mikrotérségek lélekszáma viszont túl alacsony ahhoz, hogy a hagyományos kohorsz-komponens módszerű előreszámítás adatai használhatók legyenek.¹⁹ A tervezés azonban ezeken az alsó fokokon szórvány és vegyes vidéken elengedhetetlen, hiszen ha itt nem tartható fenn a jelenlegi elérési arány, a közép- és felsőfokra vonatkozó számok illúzióvá válnak. Ezen a szinten a tervezésnek a mikrotérségi iskolarendszerek feltérképezésére kell alapulnia. Ebben az irányban Erdei Itala és Márton János munkájával²⁰ megtörtént az első igen nagy lépés: az oktatási rendszer leírása és a stabilizációhoz szükséges (sok esetben még kezdetleges, de vitaalapnak legalább alkalmas) javaslatok megteremtése. A két kötet tehát elméletileg kiegészítheti egymást – a rövid távú óvodai, elemi és alpfokú tervezés szempontjaira az utóbbi, míg a közép- és hosszú távú, szakiskolai líceumi és felsőfokú oktatás tervezésekor a népesség-előreszámítás adatai lehetnek irányadók. Így különösen fájó, hogy a két elemzésben használt területi kategóriák nincsenek egymással összehangolva: az előreszámításban használt 43, illetve a kistérségi iskolahálózati elemzésben használt 59 területi egység viszonya kaotikus.

¹⁹ Ennek oka némi leegyszerűsítéssel az, hogy igen kis lélekszámú csoportok demográfiai magatartásánál a véletlen ingadozások hatása sokkal erőteljesebb, mind a mögöttük meghúzódó trendé, így előreszámítás helyett elsősorban valószínűség-számítási kérdés például a várhatóan születendő gyermekek számának megbecslése.

²⁰ Márton János (szerk.): *Romániai magyar kistérségi iskolahálózatok*. Kolozsvár, Erdélyi Magyar Tudományos Társaság, 2007.

Az elmúlt év során több olyan erdélyi magyar vizsgálat, elemzés készült, amelyek a hagyományos ún. tiszta tudomány irányából az alkalmazott társadalomtudományi kutatások irányába lépnek el. Az ilyen munkák háttérében az a kimondott-kimondatlan remény húzódik meg, hogy az erdélyi magyar elit megfelelő cselekvési önállósággal (autonómiával) fog rendelkezni ahhoz, hogy saját jövőjét, oktatási rendszerét befolyásoló lépéseket tegyen. A szórvány jövője szempontjából valóban létkérdés, hogy ez a cselekvési önállóság valamilyen szinten megvalósuljon. Fontos azonban az is, hogy az erdélyi magyarság öngazgatásban és társadalompolitikai tervezésben az elmúlt évtizedekben nem sok tapasztalatot szerzett elitje megtanulja, hogyan kell olvasni és értékelni az efféle kutatási eredményeket.

Tudománytörténeti tapasztalatok szerint a népesség-előreszámításoknak komoly szerepe lehet a politikai elit magatartásának befolyásolásában. Így például Magyarországon az 1981-es népesség-előreszámítás megdöbbentően negatív számai a döntéshozó-végrehajtó elit körében komoly vitákat váltottak ki, és ezeknek egyértelmű szerepük volt az 1984-es népessédszpolitikai intézkedéscsomag létrejöttében. Ez a mai szemmel sikeresnek tekinthető intézkedéssorozat hozzájárult ahhoz, hogy 2007-ben Magyarország lélekszáma valóban meghaladta azt a számot, amelyet az 1981-es előreszámítás jelzett. Kíváncos lenne, hogy a Csata–Kiss-féle kötet számai Erdélyben is hasonló reakciókat váltsanak ki.

LÁSZLÓ RÉKA

Olaszország bevándorlás-politikája a 21. században

Vincenzo Cesareo (ed.): *The Eleventh Italian Report on Migrations 2005*. Milano, Polimetrica, 2006.

Olaszországban a 21. század fordulója óta a fokozódó migrációs nyomás hatására a bevándorlás a politikai és tudományos élet egyik központi kérdésévé vált. A fokozatos, de mind intenzívebbé váló bevándorlást igazolják a számadatok is: míg 1970-ben a külföldiek száma a 150.000-et sem érte el, 2000-re megtízszereződött ez a szám, 2006-ban pedig a 2002-es nagy amnesztiahullám eredményeként az Olasz Statisztikai Hivatal (ISTAT) pedig 2.670.514 külföldit tartott nyilván. Az olasz bevándorlás másik sajátossága rendkívüli heterogenitása, amelyet az is mutat, hogy a közoktatásban résztvevő külföldi kiskorúak között 194 ország állampolgárai találhatók meg.

Ezen új és nem kevés kihívást jelentő jelenségek hatására tudományos kutatások százai indultak el mind az olasz egyetemeken, mind magánalapítványok és kutatóintézetek munkaközösségeiben. E kutatások eredményei, köztük is elsősorban a referenciamunkának számító Caritas és Migrantes Alapítványok által megjelentetett *Immigrazione. Dossier*

Statistico évkönyv,¹ minden esetben széles nyilvánosságot élveznek, és politikai napirend-alakító hatásuk is van.

Az itt bemutatott Jelentés a milánói székhelyű és a Lombardiai Megyék Takarékszövetkezete által formálisan 1991-ben életre hívott Cariplo Alapítványból kinőtt Fondazione ISMU-Iniziativa e Studi sulla Multietnicità kiadványa.² A saját Dokumentációs Központot is fenntartó alapítvány immár 11. alkalommal jelenteti meg a vele együttműködő kutatók, illetve a Lombardia tartomány és az ehhez tartozó megyék szakosított szervei (Osservatorio Regionale per l'integrazione e la multietnicità, Osservatori Provinciali sull'immigrazione) kutatómunkájának eredményeit. A 2002 óta az olasz nyelvű jelentés mellett angol nyelvű rövidített kiadással jelentkező kötetnek éppen az az egyik legfőbb eredménye: nyit a nemzetközi olvasóközönség felé, és legalább részben ismerteti a nyugat-európai trendektől meglehetősen eltérő dél-európai bevándorlás sajátosságait, illetve a fogadó társadalmaknak a bevándorlás jelentette kihívásokra adott válaszait. Sajnos, a rövidítésnek áldozatul esett két teljes fejezet (az eredeti olasz kiadásnak majdnem a fele) és olyan érdekes tanulmányok, mint az olaszországi iszlámmal, a bevándorlás témájában igen aktív harmadik szektorral és az olasz, illetve európai külpolitika számára is szimbolikus jelentőséggel bíró, az afrikai bevándorlás első számú tranzitországaiként nemzetközileg nemrég rehabilitált Líbia szerepével foglalkozó írások.

Ettől eltekintve, az ISMU által kiadott évkönyvet olvasva vegyes érzések támadnak a recenzensben: mindenekelőtt egy évkönyvvel szemben jogos igény az adatok frissessége. Ezt az igényt, valószínűleg önhibáján kívül, ez a kötet már nem tudja biztosítani, amennyiben időközben maga is ISMU is már megjelentette a 2006-ra vonatkozó új olasz nyelvű évkönyvet. Az olasz migrációs helyzettel most ismerkedő olvasónak ennek ellenére hasznos alapozó olvasmány lehet, mivel az elmúlt egy évben a bevándorlás, illetve az integráció terén a korábbi években kirajzolódó trendek folytatódtak, a változás a számadatokban állt be inkább. Ezt megerősítendő megállapíthatjuk, hogy a tanulmányok egyértelműen tudományos igényűek, több forrásból származó, illetve terjedelmileg is jelentős adatmennyiséget dolgoztak fel és értelmeztek, illetve az országos statisztikai

¹ Legutóbbi kiadás *Immigrazione. Dossier Statistico 2006*. XVI Rapporto, kiadja Caritas/Migrantes.

² Az alapítvány honlapján megtalálhatóak további kiadványaik: <http://www.ismu.org/default.php?url=http%3A/www.ismu.org/>

adatok, valamint nemzetközi és olasz kutatások mellett támaszkodtak az intézet által elsősorban Lombardiában folytatott kutatásokra is.

Az évkönyv tanulmányaiban visszatérő téma a 2005 őszi párizsi külvárosi zavargások értelmezésének kísérlete, illetve annak elemzése, hogy mennyiben tekinthető relevánsnak ez a probléma Olaszország számára. Vincenzo Cesareo, a kötet szerkesztője a 2005-ös évet a hagyományos integrációs modellek krízisévének tekinti, amelyre a multikulturalizmus kudarca után egyedül a közösségek közötti kommunikációt szorgalmazó interkulturalizmus adhat érvényes választ. Különösen haszonnal forgatható az olaszországi bevándorlási trendekről átfogó képet alkotni kívánók számára a Gian Carlo Blangiardo által írt *Foreigners' Presence in Italy* (A külföldiek jelenléte Olaszországban) című tanulmány, amelyben a szerző összefoglalja az olaszországi bevándorlás legfontosabb jellegzetességeit (pl. nemek egyensúlya/női migráció, szabálytalanul tartózkodók aránya, főbb etnikai csoportok, földrajzi eltérések stb.). Itt emelendő ki, hogy az olaszországi bevándorlók között a román állampolgárok immár a második legnagyobb közösséget alkotják az ISMU által becsült 437.000 fős létszámukkal.³ A jelenleg is érvényben lévő sokat vitatott, betérjesztői után ún. Bossi-Fini-törvényként emlegetett 2002. évi 189-es törvényhez benyújtott módosító javaslatokat tárgyalja Ennio Codeni *Laws and Regulations* (Törvényi szabályozások) című tanulmányában, illetve bemutat két vitát kiváltott jogesetet. Az első a Venetói Közigazgatási Bíróság azon 2005. március 22-i ítélete, miszerint az osztálytermekben jelen levő kereszteknek nem vallási, hanem oktatási funkciója van, történelmi, kulturális jelentéseket a szabadság, egyenlőség és tolerancia, valamint magának az állam laikusságának üzenetét hordozó identitásszimbólumként is felfoghatóak, következésképpen nem távolíthatóak el. Egy másik szimbolikus ítélet a milánói Quaranta utcai iszlamista általános iskola bezárása volt, amelyet azzal az indokkal rendeltek el, hogy az ottani tanrend és a tanárok képzettsége nem felelt meg az olasz előírásoknak. A szerző ugyancsak kitér a néhány éve rendszeresen felmerülő választójogi kérdésre, miszerint a bevándorlóknak biztosítani kell a politikai életben való részvétel lehetőségét az önkormányzati választásokon való szavazati jog biztosításával. Meglehetősen felsorolásszerűre sikeredett viszont a Chiara

³ Az ISTAT rendelkezésre álló legfrissebb adatai szerint 2006. január 1-jén 297.570 román állampolgár rendelkezett tartózkodási engedéllyel, az eltérés minden bizonnyal abból adódik, hogy az ISMU adata az illegálisan tartózkodók létszámára vonatkozó becslést is tartalmaz.

Favilli és Bruno Nascimbene által jegyzett *EU Political Trends* (Uniós politikai trendek) című tanulmány, amely röviden bemutatja a 2005-ös évben az EU-napirendet meghatározó főbb kérdéseket, lásd a Schengeni Információs Rendszer (SIS II) felállítására terén tett erőfeszítéseket, menekültügyi törvényhozást, illegális bevándorlás elleni harcot, ill. harmadik országokkal való együttműködés jelentőségét.

Ezt követi a bevándorlók jelenlétének és szerepvállalásának elemzése az egyes szakterületeken: a foglalkoztatás, az oktatás, az egészségügy, lakhatás, valamint a bűnözés és deviancia terén. A *Labour* (Munka) című tanulmány szerzője, Laura Zanfrini SOPEMI-adatokra hivatkozva megállapítja, hogy összességében a legtöbb OECD-tagállamban nőtt a külföldiek aránya a foglalkoztatottak körében, és bár a harmadik országokból származó munkavállalók aránya 3,6%-ot tett ki, összességében 13%-kal járultak hozzá a foglalkoztatás növekedéséhez (amennyiben hozzászámítanánk az 1991–2001 között honosított majdnem 5,9 millió bevándorlót, hozzájárulásuk 20%-ra nőne). Ennek ellenére általános jelenség, hogy a bevándorlók körében a munkanélküliségi ráta mintegy 3%-kal magasabb, mint a helyi lakosság körében, amely a női nem esetében még inkább szembeütköző: a bevándorló nők körében a foglalkoztatottság jelentősen elmarad nemcsak a helyi női lakosság, hanem a férfi bevándorlók foglalkoztatási mutatóitól is. Szintén megfigyelhető egyfajta etnikai szakosodás bizonyos munkakörök esetében, pl. fülöp-szigeteki férfiak a háztartási munkák, otthoni betegápolás, a kínai bevándorlók a catering terén aktívak, az indiaiak elsősorban mezőgazdasági munkakörökben helyezkednek el, az ukrán nők viszont mind arányukban, mind abszolút számokban meghatározzák az otthoni betegápolás munkaerő-piaci kínálatát.

Graziella Giovannini *School* (Iskola) című tanulmánya rávilágít arra, milyen hatással volt az olasz oktatási rendszerre az, hogy a 2002-es amnesztia-rendelet következtében jogi státusát rendező mintegy 650.000 bevándorló igen magas arányban élt a családgyejesítés lehetőségével. Ennek megfelelően, míg az 1998/1999-es tanévben a külföldi tanulók aránya az 1%-ot sem érte el, a 2004/2005-ös tanévben beiratkozott 361.576 külföldi állampolgárságú diák immár 4,2%-os arányt képviselt a közoktatásban.⁴ Igen fontos információt mutatnak a részletes adatok,

⁴ A román állampolgárságú diákok a harmadik legnépesebb csoportot adják a régebbi bevándorló albán és marokkói tanulók mögött, ugyanakkor kevesebb

amelyekből kiderül, hogy az összes külföldi állampolgárságú tanuló 60%-a az óvodai (4,58%) és elemi iskolai (5,37%) képzésben vesz részt. Ez egyben jelzi, hogy fokozatosan beiskolázási korba kerülnek a bevándorlók már Olaszországban született gyermekei is. Az olasz tanügyi rendszer igen receptív és gyorsan alkalmazkodott a nem olasz anyanyelvű és eltérő kulturális háttérrel rendelkező diákok fogadásához mind az intézményi feltételek megteremtése, mind a felzárkóztató és interkulturális foglalkozások megszervezése terén. Kevés átütő erejű információval találkozunk viszont Maurizio Marceca *Health* (Egészségügy) című tanulmányában, aki a külföldiek kórházi beutalásait vizsgálva megállapítja, hogy a bevándorlók egészségügyi állapota nem tér el az olaszokétól, a kórházi beutalások elsősorban szülészeti-nőgyógyászati beavatkozások (kiemelkedő a külföldi nők körében tízszer gyakoribb terhesség-megszakítás) elvégzését szolgálták. A kezdeményezések között kiemeli Friuli-Venezia-Giulia és Emilia-Romagna tartományok által indított ingyenes tréningeket, amelyeken az idősek gondozásával foglalkozókat az alapvető segítségnyújtási ismeretekre tanították meg. Alfredo Agostininak a bevándorlók lakáshelyzetét feldolgozó tanulmánya (*Living in a House, Settling in a Country*) rávilágít a külföldiek által a lakáspiacon tapasztalt diszkriminációra (a nagyvárosokban négyzetméterenként 1–2 euróval magasabb lakbért kérnek tőlük), amely jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a hosszabb ideje ott tartózkodók mind nagyobb része saját, bár az olasz átlagnál alacsonyabb kategóriájú lakás tulajdonosává válik. Andrea Di Nicola *Criminality and Deviance* (Bűnözés és deviancia) című tanulmányában az olaszok nemzetközi szinten magas közbiztonsági aggályait tükröző adatokat közöl: 2003-ban az ügyészégi eljárások 21,7%-a külföldiek ellen indult,⁵ akik különösen aktívak Észak-Olaszországban, illetve néhány bűncselekménytípusban, mint például a drogokkal való visszaélés, gyilkosság, gyilkossági kísérlet, nemi erőszak és a lopás. Bár az olasz lakosság bevándorlással kapcsolatos félelmei között kiemelt helyet foglal el a közbiztonság romlásától való félelem, mint arra a Giovanni Giulio Valtolina által feldolgozott attitűdvizsgálatok rámutatnak (*Immigration and Society in Italy*), továbbra is befogadó nemzetnek

beilleszkedési problémával küzdenek, mint afrikai társaik. Az Oktatásügyi Minisztérium adatai, 132. o.

⁵ Az Istat 2004. január 1-jére vonatkoztatott adatai szerint a külföldiek az összlakosság 3,4%-át tették ki.

számít,⁶ szemben például a leginkább elzárkózó magyarok 60,1 pontos indexével. A Doxa Intézet 2005-ös, elsősorban a muzulmán bevándorlók iránti attitűdjét mérő kutatása⁷ viszont meglepő adatokat közöl az arányaiban legnagyobb muzulmán közösséget befogadó holland társadalomra vonatkozóan, amelyek határozottan cáfolják a korábbi nyitottságot.⁸ Nem hagyhatunk szó nélkül viszont két bosszantó hibát: bár ez egy három országban lefolytatott kutatás, a nők közérzetére vonatkozó kérdésnél az „olasz nők” szövegezés szerepel, amely félreértésekre adhat okot. Ennél is meglepőbb a szerző következtetése, miszerint a hollandok tudnak a legkevesebbet az iszlámról, annak ellenére, hogy 17% szerint jó/viszonylag jó, 70% pedig gyengének ítéli meg tudását, míg a spanyol válaszadók 16,2%, illetve 34%-a, az olasz válaszadóknak pedig 14%, illetve 47%-a ítélte meg hasonlóan tudását.

A záró, csak az angol verzióban közölt Cesareo-tanulmány az ISMU által 5 éve, elsősorban Lombardia tartományra vonatkozóan folytatott monitoring tevékenységet mutatja be elemezve a tartományi és megyei szinten tapasztalható fejleményeket, míg a kötetet a bevándorlással kapcsolatos, e kötetben is tárgyalt témakörökre vonatkozó statisztikai összefoglaló zárja. Utóbbi rész esetében meglehetősen érthetetlen, miért szerzőként lett feltüntetve Giorgia Papavero, amikor itt kizárólag statisztikai adatokat tartalmazó táblázatok, illetve ezeket ábrázoló diagrammok közlése történik, amely táblázatok adatai két esettől eltekintve más intézmények kutatásainak eredményeit közlik – valószínűleg szerzőség helyett szerencsésebb lett volna szerkesztésről beszélni. További formai hiányosság, hogy a kötet egészében bosszantó táblázatszerkesztési hibák ismétlődnek, tetézve néhol értelmetlen mondatokkal, primitív nyelvtani hibákkal, amelyeket látva az olvasó előbb-utóbb megkérdőjelezi a szerkesztési munka komolyságát.

⁶ A Fondazione Nord Est és a „LaPolis” Urbinói Egyetem összehasonlító felmérése Franciaországban, Németországban, Olaszországban, Magyarországon, Csehországban és Magyarországon. Az olasz lakosság félelemindexe 33,6 pont, ami a francia mögött a második legnagyobb nyitottságot mutató érték. 214–220. o.

⁷ 221–224. o.

⁸ Például a válaszadók alig 7%-a mondta, hogy a muzulmán bevándorlók jelenléte kellemes, 49%-uk elköltözné, ha sok külföldi lakna a szomszédságában, 48% állítja, hogy a helyi nők nem viselkedhetnek tetszésük szerint a muzulmán bevándorlók jelenléte miatt, és körükben mutatkozik a legalacsonyabb fogadókészség a külföldiekkel való érintkezésre. A tanulmány adatsorok részletes bemutatása a 222–223. oldalakon.

Mindent összevetve, az Olaszországba irányuló bevándorlás kérdésével most ismerkedő és olasz nyelvismerettel nem rendelkező olvasók haszonnal forgathatják az ISMU fenti évkönyvét az általános helyzet és a főbb trendek megismerése érdekében, kiegészítve például az olasz Statisztikai Hivatal interneten és angol nyelven is elérhető frissebb adatsorai-val.⁹ A fent jelzett hiányosságok ellenére határozottan értékelendő az Alapítvány azon erőfeszítése, hogy évről évre angol nyelven is hozzáférhetővé teszi az e témakörben készült legfontosabb kutatási eredményeit.

⁹ <http://www.istat.it>

FELHÍVÁS A REGIO LEENDŐ SZERZŐIHEZ

A kéziratokat megőrizzük és kérésre visszaküldjük. A kéziratokat elektronikus formában (*.doc, *.rtf dokumentumként) várjuk a szerkesztőség e-mail címére (zs.domok@tla.hu). A kéziratok terjedelme nem haladhatja meg a 40 ezer leütést, a recenzióké, könyvismertetéseké a 15 ezer leütést. A szövegben nem használunk kövér/félkövér és aláhúzott kiemeléseket – a kiemelendő szövegrészeket dőlt betűkkel kérjük jelölni. A hivatkozásokat folyamatos lábjegyzetekben helyezzük el, szöveg végi bibliográfiát, tájékoztató irodalmat rendszerint nem közlünk.

ÚTMUTATÓ A HIVATKOZÁSOKHOZ

1. A szerzők, szerkesztők neve

A hivatkozás a szerző vagy szerkesztő nevével indul. Ha többen írták, szerkesztették a művet, nevük közé hosszú kötőjel (–) kerül. Külföldi szerző esetén a családnév kerül előre, majd vessző után áll a keresztnév. (Magyar szerzők nevéénél is ezt a sorrendet használjuk, ha a szöveg idegen nyelven jelent meg.) Többszerzős tanulmánykötet esetében a szerkesztő(k) nevét (melyet a már említett sorrendben adunk meg) az (ed.), (eds.), (Hg.), (Hrsg.) illetve magyar cím esetén (szerk.) kifejezés, végül kettőspont követi, a cím bevezetéseként. Ha a cikket a szerző saját tanulmánykötetéből idézzük, a név ismétlését kerüljük, de utalunk rá az „Ugyanő” szóval. Ezt használjuk akkor is, ha ugyanattól a szerzőtől egynél több művet hivatkozunk egymás után. Több mű egy lábjegyzetben történő felsorolásakor az oldalszámot követő pont után pontosvesszőt használunk. Minden lábjegyzet ponttal végződik.

2. A hivatkozott szöveg címe

Ha önálló kötetről van szó, ennek a címét dőlt betűvel szedjük. Ha a hivatkozott cikk tanulmánykötetben vagy folyóiratban jelent meg, ez utóbbiak lesznek dőltbetűsek, míg a cikk címét nem kurziváljuk. Ha a tanulmánykötetből valamely cikkre hivatkozunk, akkor In:-t használunk.

Folyóiratcikkek esetén nem használunk „In”-t. A folyóirat dőlt betűvel szedett címét vessző, majd a megjelenés éve, a lapszám követi, végül az oldalszám.

A címről fent mondtak természetesen az alcímre is vonatkoznak. (Ezt pont választja el a főcímtől, hacsak a kötet kimondottan nem jelöli másként.) Ha a címet kérdőjel, felkiáltójel stb. zárja, pontra természetesen már nincs szükség.

3. A szöveg kiadási helye, terjedelme

A köteteknél először a kiadót, majd kettőspont után a kiadás helyét adjuk meg. A város nevét, vessző után, követi a kiadás éve, és pont után a hivatkozott oldal vagy oldalak. Az oldalszámok (és általában a számok) között hosszú kötőjelet használunk. Az oldalszámok csak önmagukban állnak, p., pp. vagy o. rövidítésekre nincs szükség, de a pontra az utolsó szám után igen. Minden címet pont zár le. Amikor több hivatkozás kerül egymás után ugyanabba a lábjegyzetbe, pont és pontosvessző választja el őket.

Minden város nevét olyan alakban közöljük, ahogy a hivatkozott szöveg nyelvéből adódik. Így például szerb nyelvű szöveg esetén Beograd-ot írunk, nem Belgrádot; ha Kolozsváron megjelent magyar szöveget hivatkozunk, természetesen Kolozsvárt írunk, de ha román, akkor Clujt, Cluj–Napocát. De kétnyelvű kiadás esetén már mindkét változat szerepelhet.

Budapest nevét nem rövidítjük Bp-vel. Magyarországi kiadványoknál a „Kiadó” szó elhagyható. (Tehát elegendő: Osiris, Balassi, Európa stb.) A kiadóként gyakran előforduló „University Press” UP-ként rövidítendő. Használható mégis a kiadó (Verlag stb.) szó, ha enélkül nem lenne értelme a kiadó nevének.

Kérjük, hogy a hivatkozott szöveg terjedelmét – akár kötetből, akár folyóiratból való – Szerzőink pontosan jelöljék meg az oldalszámok által. Lehetőség van arra is, hogy a szöveg teljes terjedelme mellett az ebből hivatkozott részt egyaránt feltüntessék. Pl.:

Walter, François: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall*, 11–12. (2003. május) 183–198, itt: 188–194.

4. Ismételt hivatkozás

Az egyszer már említett műre való ismételt hivatkozás a szerző vezetéknéve és a kötet-, illetve tanulmány rövidített címének (de nem a bibliográfiai adatoknak) megismétlésével, majd vessző után az i. m. kifejezés által történik.

Néhány példa a fentiekre

Önálló kötet:

Burckhardt, Jacob: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Deutscher Taschenbuch Verlag: München, 1978.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris: Budapest, 2000.

Ha olyan kötetre hivatkozunk, amelyet nem az eredeti nyelven, hanem fordításban olvastunk, lehetőség szerint adjuk meg zárójelben az eredetit. Ez a magyar fordításokra természetesen nem vonatkozik. Pl.: Thom, Françoise: *Limba de lemn*. Humanitas: București, 1993. (Eredetiben: *La langue de bois*. Juilliard: Paris, 1987.)

A 20–21. század során újrakiadott, újranomott, lefordított, klasszikusnak számító művek esetében lehetőség szerint tüntessük fel az első megjelenés bibliográfiai adatait, de legalább a címet és az évet. Pl.: Lukács, G.: *Lenin: A Study in the Unity of his Thought*. New Left Books: London, 1970. 2–3. – Lukács György *Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken* című művének (Bécs, 1924) újabb kiadása (Luchterhand: Neuwied – Berlin, 1967.) alapján készült angol fordítás.

Tanulmánykötetben megjelent cikk:

Sparks, Colin: Media theory after the fall of European communism. Why the old models from East and West won't do any more. In: Curran, James – Park, Myung-Jin (eds.): *De-Westernizing Media Studies*. Routledge: New York – London, 2000. 35–49.; Örkény Antal: A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 2004. 7–27.; Szegedy-Maszák, Mihály: *Framing Texts as the Representation of National Character: From Enlightenment Universalism to Romantic Nationalism*. In: Ugyanő (ed.): *National heritage – National Canon*. Collegium Budapest: Budapest, 2001. 107–120.

Sorozattípus, ha van, a cím és alcím után, nem dőlt betűvel, zárójelben szerepel. Pl.: Őri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 75.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 2003.

Folyóiratcikk:

Mivel a folyóiratok a legkülönbözőbb számozási módszereket használják, célszerű ezekhez oly módon idomulni, hogy a lapszám az adott folyóirat számozási logikáján belül, egyértelműen visszakereshető legyen. A *Regio* nem kívánja a visszakereshetőséget azáltal nehezíteni, hogy minden folyóirat-hivatkozásra egyetlen stílust erőltet, de bizonyos típusokat az alábbi példák szerint mégis meghatározni igyekszik. Olyan folyóiratban, ahol az éven belüli számozással adják meg a lapszámot, kötetszám, folyamatos számozás nélkül (ilyen pl. maga a *Regio* is). Pl.: Bottoni, Stefano: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952.) *Regio*, 2003. 3. 89–126.

Az év és a kötet, azon belül a szám megadásával megadott folyóiratcikk:

Boyle, M.: Building a communicative democracy: the birth and death of citizen politics in East-Germany. *Media, Culture and Society*, 1994, 16 (2). 183–215.

Kötetszámmal, folyamatos számozással és dátummal megadott folyóiratszám:

Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1998). *Replika*, 41–42. (2000. november) 165–194.; Virág Gábor: A kultúra anyagi alapja és lehetőségei a kishegyesi kommunában. *Új Symposion*, 66 (1970. október 23.)

Csak dátummal (pl. év, évszak) való hivatkozás:

Said, Edward W.: Invention, Memory and Place. *Critical Inquiry*, Winter 2000. 175–192.; Magyarics Tamás: Nagy Britannia Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. II. rész. *Pro Minoritate*, 2002, ősz. 61–96.

Napló, illetve a megjelenés napja szerint azonosítható folyóirat esetében:

Tolnai Ottó: Győztünk! *Napló*, 1990. december 12. 10.

SZÁMUNK SZERZŐI

BOKOR ZSUZSA, antropológus,
Kolozsvár

DOBOS BALÁZS, politológus,
MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet ösztöndíjasa,
Budapest

EGRY GÁBOR, történész,
MTA Politikatörténeti Intézet, Budapest

FEDINEC CSILLA, történész,
MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest

GYÓRFFY GÁBOR, sajtótörténész,
Kolozsvár

KAPITÁNY BALÁZS, szociológus,
KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest

LÁSZLÓ RÉKA, politológus,
Budapest

LÁZOK KLÁRA, történész,
Teleki Téka, Marosvásárhely

RÁSKY BÉLA, történész,
Bécs–Budapest

ROMSICS GERGELY, történész,
Magyar Külügyi Intézet, Budapest

VIKTORIA SZEREDA, szociológus,
Iván Franko Nemzeti Egyetem, UNTA Szociológiai Intézet,
Lviv

TAKÁCS RÓBERT, történész,
MTA Politikatörténeti Intézet, Budapest

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN

Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Néprajzi Múzeum
1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 12.
Kálmánczi Sándorné (aja@neprajz.hu)

Egy szám ára: 990 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3300 Ft

Megjelenik: évente négyszer.

ISSN 0865-557X

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Fedinec Csilla
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

MTA ENKI 1014 Budapest, Országház u. 30. III. 9.

Tel.: (00 36 1) 224 6796 (kedd és csütörtök)

Fax: (00 36 1) 224 6793

E-mail: regio@chello.hu

LAPUNKAT TÁMOGATTA

SZABAD SAJTÓ ALAPÍTVÁNY

Felelős kiadó: Fejős Zoltán főigazgató.

Tördelés és sokszorosítás: Kalonda Bt.

© Néprajzi Múzeum, 2007

ISSN 0865-557X

A REGIO c. folyóiratot
az alábbi könyvesboltokban lehet megvásárolni

Budapesti Teleki Téka

1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46.

Írók Boltja

1067 Budapest, Andrásy út 45.

Pont Könyvkereskedés

1051 Budapest, Nádor u. 8.

Kis Magiszter Könyvesbolt

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Atlantisz Könyvsziget

1052 Budapest, Piarista köz 1.

Balassi Könyvesbolt

1023 Budapest, Margit u. 1.

Kódex Könyváruház

1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Sík Sándor Könyvesbolt

6720 Szeged, Oskola u. 27.

Két Könyvész Könyvesbolt

3500 Miskolc, Egyetemváros

Széchenyi Könyvesbolt

7624 Pécs, Rókus u. 5.

Cédrus Könyvkereskedés

9400 Sopron, Mátyás kir. u. 34/f.

Könyvesház

9700 Szombathely, Halász Ernő u. 7.

Sziget Könyvkereskedés

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.